Nyaya kausthubha
Anumana Khand
Prarambh.

न्यायकोस्तुभ अनुमानखंड प्रारंभः

श्रीः ॥
१

बो

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमायामिलदिति ॥ तौ विघ्नसंबंधिनी कृत्सानुमस्तुमः ॥ किंभूतां विश्वबी
जस्य महाहिंवस्य अंकुरसमां अंकुरसाम्यमाह पुरद्विषः मूर्द्धिस्थितां अन्यस्याप्यंकुरस्य बीजमस्तकस्था
पित्वात् ॥ मिलती यामंगाकिनी सेवमङ्गीद्यामयस्याः सातां प्रजावताजलसानिध्यं अंकुसाम्यं भवति ॥ यथा बी
जं अंकुरसहकृतं फलं करोति ॥ तथा जगवान पियकृत्सा सह कृतं विश्वं निर्वर्तयति तां स्तुमः इति भावः ॥ कर्त्त
व्येति ॥ कर्त्तव्यत्वास्तो विघ्नविघातस्येत्यर्थः ॥ ननु कर्त्तव्यो पापावि घ्नः ॥ विरोधात् ॥ विघ्नकर्त्तव्यत्वाभावा
त् नापि कर्त्तव्यो विघ्नः ॥ विघ्नपशनेवतात्याप्तेः ॥ कर्त्तव्यप्रतिषेधकस्यैव विघ्नत्वात् ॥ विधेयेति ॥ ननु विधि
वबापूर्वसंधेत्यादि श्लोकार्थे विधाविध योरूपमानत्वं तया च प्रसिद्धयोस्तयोः कथमप्रसिद्धाभ्यामुपमो
पमाभ्यां निरूपणमिति चेत् ॥ अत्र प्रगल्भाः निरूपयन्ति निरूपणामुपमानं भावप्रधाननिर्देशस्त

रामः
१॥

विधा

या चोपमानत्वादित्यर्थः। संध्या रजनीभ्यामिति पंचमी। एवं च विधाविधयोः संध्यारजनीतः उपमानत्वाद्विरहे
तातम्यतीत्यनयोरुपमानत्वाद्धि विधिवया पूर्वसंध्यातद्दृष्टापायाद्द्विकाद्विधवया रजनीन ह्रापसतीत्यर्थः इति तत्प्राप्य
तोनचरजनी ह्रपेसतिसंदृष्टाद्दपद्दृत्तिरविरोवधापात इत्याहुः। अन्ये तु विधाविधयोरित्यादियथाश्रुतमेवत
थाचायमर्थः। विधिवयासंध्यातद्दृष्टयोद्द्विकाद्विधवया रजनीतस्याह्रापसतीत्यदृष्टे इति तस्मै आत्मनेनमः
तिपक्षे कं विधापाः संध्यारजनीभ्यां निरूपणादिद्योतिया पूर्वसंध्येति व्याख्यानेरविरहे तातम्यतीत्यपूर्वपक्षे। विधा
ह्रपेसति अन्याद्दपस्यासंभवादात्मागच्छते। अत्रपक्षे रजनी ह्रपेसतित्यन्याद्दयाप्राप्तेः रविरेवगच्छतद्दृत्या
हुः। एतेषामयमाशयः यद्यात्मादिरेवग्राह्यः स्यात्तदा विधिवयासंध्येत्यावद्व्याख्यानं क्रियेत क्रियातु विधिव
यापूर्वसंध्येत्यपि व्याख्यानं तथा च विधिवया पूर्वसंध्येति व्याख्याने रजन्याः ह्रपप्राप्तेः तद्दृष्टत्वका ह्रवनीर
विरोवाद्दयिगच्छते। आत्मपक्षे विधाविधयोरपमेयत्वं लभ्यते यथा रजनी कामिन्याः चंद्रोमुखमित्य

श्री:
२॥

रू१

त्रचं द्रस्यात् तथा चात्मपक्षे विद्याविद्यायाः संध्यारजनीभ्यां निरूपणाद्वा हिरिति पक्षे चापि द्वैरूपरागाद्विरहितालभ्य
तरति। तैरभुक्तो स्तु अत्र रवघात्केवे परीरणमः तथा च विद्याविद्याभ्यां संध्यारजन्योर्निरूपणाद्धितिपर्थमाहुः जनन्ता।
पथा श्रुतिर्नैवोपपन्नो विभक्तिविपरिणाम नाभावात्। अस्मत्प्रथमपरमगुरवः श्रीमानभट्टाचार्यास्तु अत्र
रूपरीति दृश्यः तथा च विद्याविद्ययोः श्वृधिः संध्यारजनीभ्यां सह निरूपणाद्धुद्धारणाद्विरहितालभ्यं
भातेइत्यर्थमाहुः। एतेषाम पमाशयः पद्यात्मस्वरूपए वा हितान्याद्यः स्यान्न हारवि व्याहयोद्धकाद्विद्याह्न
पिसती चिवप्रैयु डेपन प्रयुक्तेन्वन्यथा। तथा चार्थद्वयप्रतीताववश्यं किरणावलीकर्तुस्तात्पर्यमुन्नीयतइति।
अन्यैस्तु निरूपात निनाननिति निरूपणमुपमानं भावप्रध्मन अन्नि दृश्यः। तथा च विद्याविद्ययोः संध्यारजनीभ्यां
सहोपमानद्धाहित्यर्थमाहतन्नासहार्थद्व तीयमर्यादियासंध्यारजन्योरप्युपमानत्वप्रसंगात्सपाप्रविरास
हाणतः पिति। स्यान्नाभापारागमानं प्रतीयतेतद्धलूख्यवशिषं बलभद्यां। न नु संध्योह्यादिकाकं पंरजनी

रा

राम:
२॥

द्रव्याः संध्यस यावज्जन्योत्पत्तिव्याप्तिवह्नूनाम परविरश्मीनां त्रिचतुरादीनां मध्यं द्विनेनाशात्तदुत्पन्ना सप द्विनव
द्रव्यांग्रहणां द्विति चेत्। नऊास पादनसकजन्यद्रव्यानारंभात्तथाचनिरवयवद्वीपवत्त्रिसकरेरविरश्मिः काल
विशेषेराशिरिति पर्यवस्यति। अत्र रश्मिपदेन हानिशब्दाच्च पि सन्निरासार्थं यातिरविक्तिश्च तस्य राशाच्च भाव
तारवीणांसकलत्वाप्रसिद्धिश्च। नहि रात्रे पूर्वरत्नद्वीपेस कूलरव पः र विपदनुपादानेराशा विवत्रगच्छति। चं
द्रादिरश्मीनां विघमानत्वात्। एतन हिति द्वीपविशेषिराशा हानेऽसंभवः द्वीपांतरनविररश्मीनां विघमानत्वात्। न
नुयन्नराशाविवद्वीपस्यरवननं कृततथाचद्वीपांतरामवोत्पन्नप्रनश्चितस्यारा स्ना रवननं कृतं तथा चत स्व
नाशोत्पन्नः द्वीपस्यतस्यापि तद्वीपारंभकपरमाणुः यः कुत्र मुसिद्धारतिरवतान। एतद्वीपपदेन तस्य द्वीपारंभ
कपरमाणावारब्धग्रहणात् तथाचितादृद्वीपारंभकपरमाणावारब्धपूर्वद्वीपेरविरश्मयो वर्तन्त एव। ननु येषां र
विरश्मीनां प्रागभावस्तेषां कघतिनाथदतिग्वता कादश्च्वादित्यत आह संध्येति निरस्तति। कालोरात्रि
शिफवच्चमोनप्रलयकालोपिराद्वि:स्यान्न द्वयंकालविशिषतश्चति। कालेचानित्यद्रव्याध्यारचाम्व

श्रीः
३॥

क्री

विशिष्टं । केनतथाचानित्यद्रव्यध्वंसः कालोरात्रिरित्यागतं । एवमपि दिवसिति व्यापकं तद्ध्वंसे निरस्तेन द्वी
पवर्त्तिरविरश्मिजालं इति विशेषणं । अत्र जालपदव्यावृत्तिमध्यं दिनेऽतिव्याप्तिः प्रातःकालीनरविरश्मे
स्तत्र नाशात् । ननु जालपदोपादाने चितां विनष्टप्रागभावानां महत्त्वात् उक्तरूपा रविरश्मयस्तिष्ठन्त्येवे
ति चेन्न । नातिप्रभानपरप्रकाशपदेनवारणात् तच्चूर्णं हि प्रविष्टं संत्येवेति चेत् । अन्याप्रविष्टपदेन वारणा
त् । एवं निरस्तेन द्वीपारंभकपरमाणावारब्धवर्त्ति परप्रकाशकान्याप्रविष्टविनष्टप्रागभावसकलरविरश्मि
कालविशेषो रात्रिरिति लक्षणं पर्यवस्यति । विस्तरस्तु व्वलभ्यः । विशिष्टेत्यत्र प्रसक्तिविवेचनस्तत्र गुरूणां
गरिमापस्यतस्मिन मद्ध्यर्थः । विशिष्टपद्यात्यन्तुपादानो संभवः । सामान्यतोऽभिधातुं शक्यत्वात् । तत्रो नुपाद
ने स्तुतिः । शक्यपदोपादानं तु स्पष्टार्थं । निर्वचनापादानमनन्वयपरिहारार्थं । गुरुत्वं कुत्राश्रयमित्या
कांक्षायां निर्वचनपदस्यैवविवक्षितत्वात् तन्न द्वितीयं पत्राधिकस्तत्त्वार्थं । अन्यथा कस्मिन्तु गरिमा स्तीप्रती
त्यापत्तिः । गुरुपादानं अधिकस्तुत्यर्थं । यद्गुरूणामपि गरिमा वक्तुं न शक्यते तद्गरिमा चन्तं तं दुर्वच इति गु

रामः
३॥

णापाद्दापाद्दानेन प्राप्य त्ता गरिमप्रद्दापाद्दानिपियदुरा गरिमावक्तुं न शक्यतेतितदुरा अंत्यं तं दुर्वचा इति स्तुति
प्रकर्षः । गरिमा च न गुरुत्वं जलभूम्यो रिवस चात्मनातिज्ञातिरूप प्रकर्षः । तस्य प्रकर्षस्यास्मदादि ज्ञानवृत्तित्वेपि
श्वरस्तुतिः । अहर्नित्विद्दिई श्वरज्ञानादाविभिन्नभिन्नत्वी कारान ज्ञातित्वं ईश्वर ज्ञानादिष्वि कथं चैवज्ञाति सांकर्यां अ
स्यदीपज्ञानि ज्ञानत्वस्य सर्वप्रकर्षभावात् । प्रकर्षस्य श्वरे आपारत्वेन ज्ञानत्वाभावात् ईश्वरज्ञानेऽद्वित
पसत्वात् नायपरवं ग्रापाधिः । सखंडत्यंभवितस्य गुरुत्वात् । सखंडाशा ज्ञातानाविशेषणाद्व ठितः तत्रैवविशिषणा
नि ॥ रूपान्यिवति व्यासंख्य धर्मोपि रूपः । विशिष्टानि विशेषणानि व्यवसरवं ग्रापापिथिशिते लाघवां अरवं ग्रापा
धित्वभित्रः पद्दार्थस्वकस्पनीपङ्क्तिगौरवं । तस्मा हित्याहि जनकवं सरवं ग्रापाधिरिव गरिमा ॥ सवहित्या
दिजनकत्व परिनवक्तुं शक्या द्वि पिविशिष्य वक्तुं न शक्यात इति भावः । ननु रजनी रविरश्मंपतरासंबंधकालीनर
विरश्मिध्वंसः तथा च कपरजनी त्वपश्ये तीविनानात्र रजनी पादिन रविरश्म्यंतरासंबंध एव गच्छत्यतेस्मबसं
बधप्रागभावनतद्दपश्रमंबंध एवमेवं चैवि विवमायं ध्यकातिप्रप रविरश्मिस्तद्दुद्दाप्यादिकाद्द न्दिच्यमा

श्रीः
४॥

नाद्रुविरश्मेरजनीकृपि सतिरविरश्मिसंबंधे सतीत्यर्थः। रूपांतरेशिशितायां पाटित्विनरूपिणां नमस्कारं रपू
साधनं तत्पेक्षरेशारूपिणोपासना पीत्यर्थः। एककंचनमिति। एकवचनस्य पर्यायप्राप्तस्यैनशक्तिः नवास
कृणानपापिता इत्यर्थमस्त्यिवितिभावः। नमस्कार एवेति। पूर्वं नुमन्नंगगृहीतमिभावः। अभिधेयामिति। पूर्वं नुक्त
मिधेयत्वनतिक्रमिति भावः। तयदर्थमिति। सूर्यपदे पुनरपि किरणावलीध्यानतरणां पदे पर्यमित्यर्थः। घृठसा
कृकारिणातपातिराकरणासंभवि। नसाकृाकारस्यगृहीतुमशक्यत्वात्। तत्र पिाजनमिति। गं पपदे किर
णावलीध्यानतरणाप्रापिाज्ञनमाहित्यर्थः। ननुतमःशांतिः पिाजनमाहिति। प्रमाणावलोकनानंतरमिवतमः
शांतिः। सत्वंविनिविहत्वाधितार्थानुपपत्तिरित्यर्थः। अर्थपदं क्षिपनयागकर्तृपति व्याप्तिवारणाप्वक्सवद
निष्पानुत्वं विपरं स्वरूपासिद्धीति। अदंभवतिव्याप्तिः रप्रसंगाहित्यर्थः। लक्षणानुरवहूपात्रिद्विरङ्घरा
त्विमयपाश्कृतानुपपत्तिः। नापीति। इहाक्षाणाद्वेषमाहाः। तत्पायत्रपुरुणाप्यहू पःसक्षिपृद्भित्यर्थः। पुरुषःशिपु
इत्यन्कोव्योदोपिशिपृस्पात्। इहाषकृपवत्वमित्यन्तो कालस्यसर्वाधारत्वनकालेति व्याप्तित्वदर्थ। हाष

रम०.
४॥

त्रयवत्त्विरहात्पुरुषत्वानामनुपरत्वत्वमपि कालेऽस्ति कालस्यपर्यवसायकत्वादिति चिन्त्यं। दोषद्वयवत्त्विसच्चयं
पुरुष इति यवद्वार्यस्य शिष्टत्वात्। ननु यत्किंचिद्दोषविवक्षायां व्यविहतिव्याप्तिः सकलदोषविवक्षा
याम संभवः अस्मदादिदोषध्वंसस्यमध्यज्ञानसंभवादिति चिन्त्यं। नासमानाधिकरणपदादोषसमा
नकालीनभिन्नदोषध्वंसस्यविवक्षितत्वान्नारायणादिदृष्टितेच सत्त्वराचयंज्ञानदोषसमानकालीनभिन्नत्वमिवा
दावव्याप्तिः। अधिकरणादोषिणा समानकालीनत्वात्। इतानवगत्विसतीति। अत्यन्ताभाववान् शिष्ट इत्युक्तौ वि
ह्निति व्याप्तिः। वृत्थवाधत्यन्ताभावस्यसत्त्वेसत्त्वात्। ज्ञानात्यन्ताभाववानित्युक्तौ तत्रिवर्गतं यत्किंचिद्ज्ञानात्य
न्ताभावस्यतत्रापिसत्त्वात्। सकलज्ञानात्यन्ताभावविवक्षायां शिष्टपिनागतंमिथ्यात्यादिकरणाव्याप्तिः। पिगत
यत्किंचिन्मिथ्याज्ञानात्यन्ताभावस्यतत्रापिसत्त्वात्। यावद्दिति विवक्षायांशिष्टपिनाछ्रुति ध्वस्तमिथ्याज्ञा
नात्यन्ताभावस्यतत्रासत्त्वात्। साधनत्वविषयप्यादिकरणाद्रेऽपिठसाधनभ्रमवतःशिष्टस्याशिष्टत्वापत्तिः

श्रीः
पु॥

नेत्थं महत्पृश्यसाधनत्वाद्धि इदानीं कालादेः कालिकेन गतत्वं तदर्थं प्रकृष्टज्ञानसमानाधिकरणाय विवक्षायां ज्ञान
वत्त्वे सतीति इदानीमपि यदा कदाचित् ध्वंसाभाववत्त्वेनि ह्यो इगतं सर्वदा ध्वंसाभाववत्त्वे शिष्टस्यापि नास्तीति शि
ष्टस्यापि कदाचिद्ध्वंसवत्त्वात् तदर्थं यदा तदा ध्वंसात्यन्ताभाववत्त्वे तदा शिष्टत्वमिति त्याधनायएतत्कालीनमिति
अस्मिन्काले इति च ामाधांननिज्ञित्य चैव वपदानुपदानि क्षविनाशीगोऽज्वलाधारि पिसतीति शिष्टत्वं न स्यात् त
दर्थं संप्रत्ययोर हमधुनाविवार्यते गंगाजले कूपजलत्वारोपानंतरं इदं कूपजलं नाश्पृश्यसाधनमिति भ्राम्यतः शि
ष्टत्वं न स्यात् तदर्थं महत्पृश्यसाधनतावच्छेदकरूपपुरस्कारेणेति विशेषणं तत्र कूपजलत्वपुरस्कारः इदमपि
मन्दं । कूपजलस्य गंगाजलत्वारोपानंतरं इदं गंगाजलं महत्पुण्यसाधनमिति । भ्राम्यतः । शिष्टत्वापत्तेः तदर्थं
निषिद्धमुखिनितीजत्तविद्धिपुरस्कारेण त्वाया प्पत्वद्ध्यागंगाजलत्वछि प्पृत्वारोपानंतरं नाद पुण्यसाधनमिति
भ्राम्यतोऽशिष्टत्वापत्तेः तदर्थं महत्पृश्यसाधनताविशिष्टविरूपपुरस्कारेणेति । तत्र च विशिष्टिरूपास्याछिपृत्व

राम:
पु॥

स्य पुरस्कारान्नात इत्ययं निर्गलितार्थः । अत्र इष्टसाधनतावच्छेदकरूपपुरस्कारेणानिष्पिक्षमुखिना इष्टसाधनताविशे
षिरूपापुरस्कारेणा यदिष्टसाधनताविषयकं मिथ्याज्ञानं गंगाजलं न पुण्यसाधनं अगम्यागमनं न पापसाधनमि
त्याद्याकारकं तदत्यन्ताभावविषयकं यदा प्रष्टुः ज्ञानवान् न तत्र इच्छोत्पत्तिः ॥ विहप्रमाणोपपत्तिश्च या भ्रमपदं च विवक्षायां
व्योद्वेति व्याप्तिः निःस्यापि वृद्धभ्रमपादांगत्वात् प्रमारण्या भ्रमपदं च वकव्यानि पिव्योद्विगतां प्रत्यक्षो इप्रमार
पाभ्रमपदांगत्वात् । तदर्थविदिति । विहप्रमाणपाभ्रमपदं च वंचविहप्रमाकरणवाभ्रमपदं नवतन्नचविहकरण
वाभ्रमपदं च वेमेनकान्तो विहभ्रमकरणवस्याव्योद्रपणीकारात् अति व्याप्तिः प्रमाशरीर्सनविषयप्राप्यार्थ्यां
नुपादानिपूर्वन्यायिनिवाद्वेहंगतं व्यापारवकारणकरूपकरणत्वं निर्गतव्यापारानुपादानि विहविषयप्रयत्नो इष्टप्रमा
माकरणत्वस्यावहितिरप्यंगीकारात् इदोहस्ववाति व्याप्तिः । ननु यदा कदाचिदिहष्टप्रमाणया भ्रमपदं च वेचित् व्योद
पिगतं जन्मान्तरिकदाचित् षामप्यास्तिकत्वात् सर्वदा विहप्रमाणपाभ्रमपदं च वंतु शिष्यत्वं शिष्यिपिनास्तिशाय

नाहि समयानुभक्षणं स्यात्। किंच ब्राह्मणानां द्विजातीनां हि रसप्रमियाविरुद्धप्रमाण्याभक्षणमः क्रियतश्च वि
तितत्वातिव्याप्तिरिति चेत्। न। स्वारसिकविरुद्धप्रमाण्याभक्षणसमयमारभ्य यावत्तत्कालं निविरुद्धप्रामाण्याभ
क्षणमस्तावंतं कालं स शिष्टत्वं च भक्षणमात्। ननु ब्रोह्मताडिति विरुद्धप्रामाण्याभक्षणांतरित ब्राह्मणाऽव्या
प्तिरिति चेत्। स्वारसिकविरुद्धप्रामाण्याभक्षणमस्य विवक्षितत्वात्। नानुविरुद्धएव विरुद्धत्वमजानत अप्रामा
ण्याभक्षणमनु रशिष्टत्वं स्यात्। नैयायिकानाम पैरुष्कृतिरप्रमाणमिच्छभक्षणं न स्यात्। विरुद्धाजिनामशिष्टत्वं
स्यात्। यमर्यं तेयायिकावृदत्तिष्कृतिस्तत्र पुष्कृतिरप्रमाणमिति विद्दोंतिभिरभक्षणमेतत्। अपिच ब्राह्मणाः पू
र्वमासीन्नतदनंतरंमतस्तदनंतरं पातकवशात् काकाभातः सोपि शिष्टः स्यात्। ब्राह्मणपरणायां विरुद्ध
प्रामाण्याभक्षणं न स्यात्। काकनारदशापं चाप्रामाण्यानभक्षणं न स्यात्। किंच नहि स्यात्सर्वजित्तानीति
विरुद्धप्रामाण्याभक्षणांतरित्वो हि ऽनतिव्याप्तिः। तस्यापि स्वशास्त्रवाने न तद्विरुद्धप्रामाण्याभक्षणं न स्यात्। अत्राद्र

ः। काकव्यावृत्त्यर्थं प्रकृष्टज्ञानानवच्छेदकशरीरराहित्यस्य सतीति विशिष्टे रामिति। तत्राद्यं प्रवरिड व्याप्तिः। तत्पावका
कव्यावृत्त्यर्थं अपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरराहित्यस्य सतीति विशेषणं। तादृशं च लहरीणां अपकृष्टज्ञानावच्छेद
कशरीरराहित्यस्य सत्ये यावस्वावरुद्धे के विद्वत्प्रामाण्याभ्युपगमसमयमारभ्य यावंतं कालं तेन विद्वत्त्वेन रूपेणार्थमा
त्रिस्वारस्यकं विद्वत्प्रामाण्याभ्युपगमस्तावंतं कालं तेनाप्तिप्यूः। विद्वांतिनस्तेनार्थमात्र विद्वत्प्रामाण्याभ्युपगंता
रः। वदेमज्ञानस्तुवेदविन्नरूपेणानविद्वत्प्रामाण्यमभ्युपगच्छति। ज्योतिष्टुस्तु विद्वत्त्वेन विद्वत्प्रामाण्याभ्युपग
ततिनिनतु पूर्वं ब्राह्मणः आसीत्तत्त्वे नं तरं कालं काचित्त्वेनः तद्वनं मत्तः शरीरांतरं च न गृहीतवान्। यावज्जावं सापि
शिष्टस्यात्। अत्र रवरूमः। विद्वत्प्रामाण्याभ्युपगमसमयं यावानपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसंबंधप्रागभावः छि
न्नः प्रागभावाहिरन्नावस्यकृतसमानकालीनो विद्वत्प्रामाण्यानभ्युपगमो विवक्षितः। काकस्तु। नेवं। विद्वत्प्र
माण्याभ्युपगमसमयावच्छिन्नस्य काकशरीरसंबंधप्रागभावस्याभावान्। काकांतरं तत्रांतरं मृतस्यापि निवेतितस

श्रीः
७॥

प्रागभावस्यैवापत्त्वात्। तथा चापकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरगादिध्वंसतीति विशिष्य गांनद्दियमिव। इदं चावग
न्तव्यं। खड्गस्य गणापि। श्वो द्विजातः विहग्रामास्यं यावन्नाभ्युपगतवान् तावत् शिष्टपृश्रवा। श्वो द्वेपि खड्गस्य गोज
नः विहग्रामागंयं नीगीतवान् तावद् शिष्टत्रावंतिदिक्। न चाच स्वारसिकया च द्विहग्रामागमाभ्युपगमसमानं
कालीनं यमारभ्य यावत्तत्कालं विहग्रामाऽस्त्विन रूपिणा धर्ममात्रे यः स्वारसिकविशिष्टागणाभ्युपगमस्तद्दिरहिविहग्रा
मागपाभ्युपगमसमानकालीनयावद्यपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरसंबंधाभावसमानकालीनस्तावत्तत्काल
लशिष्टपृश्नतिपर्यवस्यति। नमस्कार इति। ननु किमत्र पदकृत्यतावच्छेदकं न तावज्जातिः सांकर्यात्। संयोगत्व
स्य ब्रह्महस्तायागसत्त्वेन नमस्कारत्वाभावात्। नमस्कारत्वस्यमानसिसत्त्वेन संयोगत्वाभावात्। कायिकि
क्रियासत्त्वात्। इति चिंतत्वान्नमस्कारपदशक्तिविशिष्टत्वमेव पदतावच्छेदकं। नमस्कारत्वं तु शक्यं शक्य
तावच्छेदकं न तु विशिष्टमिति निरुक्तजातिव्याप्तिः। आचारत्वात्। नतिविषयत्वात्। तावन्मात्रजिज्ञासेति चेन्यवंदामि

रामः
७

गंतीत्यर्थे शिष्टप्रसिद्धिः। शिष्टत्वं यदि वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं तदा वैदिकत्वमिति धूर्तस्यापि तिमिषश्चरशोप्यरभिवा
रः। तदर्थे शिष्टत्वमभ्रान्तत्वं। तच्च पारिशेष्याच्चिद्भ्रान्तत्वं विवक्षितं तदाव्याहितं। सर्वे भ्राभ्रान्तत्वमसंहाहापप्रग
तं। भ्रान्तिः पुरुषधर्मत्वात्। प्रकृते तत्कर्मण्यभ्रान्तत्वं विवक्षितं तदा गुणस्वरूपकर्तुः शिष्टत्वं यागादिरूपमंगलेऽप्यव्यभि
मवतः अशिष्टत्वं स्यात्। प्रकृतकर्मणि स्वसाधनतांशे भ्रमराहित्यं चेत् मंगले स्वर्गस्य माप्तेः साधनत्वं जान
तां। शिष्टत्वं स्यात्। स्वर्गसाधनत्वभ्रमस्य तत्र सत्त्वात्। प्रकृते स्वसाधनतांशे भ्रमराहित्यं चेत् मंगलत्वावच्छेदेन स
माप्तिसाधनत्वेन जानतोऽशिष्टत्वं स्यात्। वाच्यसमाप्तिसाधनभ्रमसत्त्वात्। तदर्थं प्रकृतकर्मणि समाप्तिसा
धनत्वांशे भ्रमराहित्यं विवक्षितं। पूर्वोक्तं तु शिष्टलक्षणं व्यवहारोपयिकं हि तु न विवक्षितं। इदमवाद
हानीमगम्यागमनव्यभिचारस्तदर्थं मङ्गलौकिकत्वमिति। अत्र लौकिकत्वं च लोकस्याविषयापि विषयत्वसाधन
तानन्त्वोधकानागतिप्रसाधनता यस्य तत्त्वं लोकत्वं च विदस्याविषयापि प्रसाधनतात्प्रमापकत्वं तथा

श्रीः
८॥

चनभोजनादौ व्यभिचारः। न तु च विघ्नाविषयेष्टसाधनताप्रमापकेनानुमानादिना निर्बाधितेष्टसाधनताकत्वस
त्वात्। मंगले च प्रवृत्तमस्ति। अथ विघ्नाविषयेष्टसाधनताप्रमापकेनानुमानादिना इष्टसाधनत्वस्यावबोधना
त्। यद्यपि मंगलमिष्टसाधनमित्यनुमानादिनापि बोध्यत एव तथापि मिष्टसाधनता विघ्नविषय एव वर्त्तति
चिन्नादित्यपुं हनिपि विघ्नाविषये ष्टसाधनताप्रमापकेनानेनेष्टसाधनत्वस्यावबोधनात्। तस्येष्टसाधनत्वात्।
तद्रूपं शिष्टपदं। आगम्यागमनिवलौकिकत्वमिव। तत्र विघ्नाविषयेष्टसाधनताप्रमापकेनेष्टसाधनत्व
नचस्यावबोधनात्। तस्येष्टसाधनत्वात् तथा चाविगीतपदं तद्विपाम् । वत्तिद्विकृत्। अत्रेति। ननावकार
शिरःसंमिाग एव नमस्कार इत्यादि शास्त्रे वा सर्वत्र नमस्कारपदप्रयोगः। हास्यादिनापि तदुभयसंभवा
त्। किन्तु स्तत्स्याथं करशिरःसंयोगः अपि वानम इत्यादिशब्द अस्माद्दहमपकृष्ट इति ज्ञानविशिष्टपूर्व
इति ज्ञानविषयाः। अत्र च ज्ञानविशेषाविशेषपरां तत्याचनाशोगृहीतविशेषपराब्बुद्धिर्विशिष्यत्र पु

रामः
८॥

जायत इति न्यायेन प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाज्ज्ञानं विशिष्य प्रणाम एव नमस्कारपदस्यार्थ इत्यर्थः। न चैतादृशपरकीयबु
द्धिरप्रत्यक्षतया बुद्धिस्वरूपस्य मानसनमस्कारस्यापि महर्षस्य स्वप्रवृत्तिलिंगाध्यानवत्त्वं तथा च विशिष्य प्रणा
त्वेन यथा मानसस्य नमस्कारस्य इत्थं व्याप्तता तथा लिंगाविनाकृतत्वयापि किंचित्तिन भवतीति भावः। ज्ञानवत्तापीति।
वितिगमनाविरहितासार्वेषां नमस्कारत्वे कथमिति किं न प्रणाम्यतीति परिनस्य विषयां निबंधनाभिज्ञ इष्टप्रणामपरि
हारान्मानसस्यैव न नमस्कार इति भावः। ननु भिन्नानां यथा निरूपादृनन्निलंबं तथाभिन्नायाः कायिकवाचिक
योः कथं मानसानुमापकत्वमपीष्यत आह अननुगतेरपीति। धूमालोकाभ्यां वाह्निरिव व्यर्थः। अव्यवहितपूर्व
कालत्वं कः प्रकृमिति वाहेशंकते। ननु प्रमोरणो त्स्यति। व्यवधानादिति। ईश्वरप्रणामस्य तिष्ठिषः। प्रणा
माच्च। नत्विपयपि समनिप्रणामात ईश्वरप्रणामे व्यवधानमस्तित्वापि वितीया व्यवहितपूर्वकालत्वाभाव
कः श्राकामित्यर्थः। सावितीसंग्रहाय हेतुथायसमनिप्रणामस्य समनिप्रमाणाय इत्येश्वरप्रमाणस्येत्यर्थः। ह्र

श्रीः
१९

प्रत्ययः स्यादिति लाघवादिति भावः। प्रधानक्रियाऽपूर्वस्यादिति प्रधानक्रियासंग्रहः। प्रवक्ष्यत इत्येवरूपात्तवस
निश्वरप्रणामस्यान्वय इत्यर्थः। ईश्वरं प्रणम्य मुनिं प्रणामः। मुनिं प्रणम्य संग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यन्वयाम्। समान
कर्तृकत्वमिव क्त्वः शक्यं तेन च पूर्वकालत्वमनुमीयत इति मीमांसकमतमाशंक्याह नन्विति। प्रधानक्रियामि
तिमत्तु किमिदं प्रधानक्रियात्वं न तावद्धिविषयत्वं यज्ञोपवीतवहनाहोमविसंभवात्। नापि पूर्वापरीभा
वापन्नक्रियात्वं साध्यविशिष्टाहितिचित्त्। एककालासंभावितक्रियाश्वत्वं स्यात्त्वात्। अनन्तुपूर्वभावित्वमिव पू
र्वप्रणिगानियामकं न प्राच्यवृजतिभूक्तिर्तिप्रायागास्त्वनास्तीचतश्चा हान। चहमितिप्राधान्यानिति। विशि
ष्यत्वमिति न्यर्थः। सुखं व्याहायति। ननु भवन्मतिपि कपं प्रधानक्रियाः पूर्वकालवस्याह्नि प्रस्यान्वयः सुखं व्या
हायि चान्यभिचाराहिहितावत्। नानात्मतस्तस्यापि हाषत्वेनेन गव्याध्यन्वात्। भिन्नकर्तृकत्वेऽपि मित्सुत्स
तिमनाराध्यप्रजेति वांशशापस्याहाविच्यर्थः। अत्राहि आराधनं क्रियां प्रतिराजा कर्ता। भवनक्रियाप्राज्ञ

रामः
१९॥

त्ति भावः। क्रियांतरमिति। मत्वा सूत्रेमनारभ्य स्थितस्येति क्रियांतरमध्याहृत्येत्यर्थः। तथा च स्थित्यनंतरं धनु
क्रियायां हि लोपरूपकत्वेति भावः। प्रधानक्रियापि हेत्विति। प्रधानक्रियायामुत्तरकालत्वाभावप्रतीयतामित्यर्थः
।कृत्वा पापानीति। एकाय कृत्वेति मानांतरसाध्यत्वमित्यर्थः। नानापुरुषेति। तथा च नानापुरुषयुगपदनुष्ठी
यमानेन नानाक्रियास्वपि त्वो वर्धियं स्यादित्यर्थः। ननु भास्तु समानकर्तृत्वं विना क्त्वारूपः तथापि पूर्वोक्तप्रधानक्रिया
त्वसमानाधिकरणायमानकर्तृत्वं विना क्त्वोपास्थितिरिति चेत्। नाप्रधानक्रियात्वमात्रस्याक्त्वोपकत्वे समानकर्तृकत्व
स्यापेक्ष्यत्वात्। किंच प्रधानक्रियात्वस्य क्त्वाप्रत्ययात्प्रतीतौ कृपमानाक्त्वोपकत्वं प्रधानक्रियात्वमपि शक्यमि
तिचेत्। नांतर्हि सा चवाभवाकालत्वास्येव शक्यत्वोचित्यात्। व्यभिचारादिति। अत्र च समानकर्तृत्वस्यापि
प्योवपर्याभावादित्यर्थः। प्रत्ययभावेति। भुक्त्वा व्रिजतिनीवक्त्वाप्रत्ययभावइति कथनं यथापूर्वं समपि जन्मजातमि
तिव्याधनाय तथाख्यादानंतरमपि स्वापस्ति प्रतीति व्याधनायप्रवृत्तिरपि व्याख्याप इति भावः। स्वपितिनात्र मि

मद्भक्तासंबंधरूपविद्यमानत्वात्तद्रूपयापूर्वंलब्धरागाविद्यमानत्वस्यपूर्वकालत्वंबोधयितुंक्त्वाप्रत्ययपनिर्दे
शइतिभावः।आनंतर्यनिरूपकत्वंनति।आनंतर्यंतेनविनानोपपन्नमिति।आनंतर्यपाद्यकत्वानन्ये
र्थः।जयान्यति।आक्षेपत्वेनविलंबितीप्रतिकमित्यर्थः।आराध्यात्वानति।अथस्वारसिकमाराध्यत्वज्ञा
नंविवक्षितं।आत।स्वारसिकमाहात्म्यनातिप्रसंगः।प्रमारूपंचज्ञानंविवक्षितंनभ्रांतावतिसंगः।आरा
ध्यज्ञानंभक्तिरित्युक्तं।आराध्यस्यानाराध्यत्वज्ञानंभक्तिःस्यात्।तदर्थंआराध्यत्वप्रकारकंज्ञानंभक्तिरि
ति।गौरवित।।गौरवंप्राप्तःगौरवितःस्वापित्र्यागुरुषड्इतिपाठात्।तस्यप्रीतिहेतुःक्रियासीत्यर्थः।गौरवि
तपदोपादानाद्वैसेवकादिमध्यादिज्ञानक्रियामानातिव्याप्तिः।नचेश्वराराधनायामव्याप्तिःतत्रप्रीतिर
भावादितिवाच्यं।तत्रापिप्रीतिस्वरूपयोग्यत्वात्।।अदृष्टभावनावश्वरप्रीतिरनुपपन्नेः।।वाहति।अ
त्रापिस्वारसिकोनिश्चयोविवक्षितः।भक्तिश्रद्धेति।भक्तिश्रद्धाचेत्यर्थः।अयंममाराध्योबोधः।अतिस

मूहासंबन्धानऽव्याप्यवृत्तित्वप्रसक्तापूर्वेस्वपक्षः समीचीन इति ध्येयं युगपद्वृत्तिद्वयापत्तेरिति। य
द्यपि गुणानां युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिर्न दूषणं। राजपुरुषमानयेत्यादौ हि तत्पुरुषराजपदस्य राजनिष्ठशक्तिः
संबंधे लक्षणाया अवच्छेदकारात्। गंगायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र गंगापदे तीरप्रवाहशक्तिलक्षणायाः स्वीका
रात्। तथापि एकत्र पदे शक्तिलक्षणाभ्यामुभयोरुपस्थापितमर्थद्वयं स्वसंबन्धिकपदार्थातिरिक्तस्थले
एकत्र विशेषणविशेष्यभावेनान्वितं न अत्र युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेऽपि पदात् राजपुरुषमानयेत्यत्र लक्षणा
याः संबंधः स्वसंबंधिकस्य गंगायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्र तु तीरप्रवाहयोर्न विशेषणविशेष्यभावे
नान्वयः प्रजयतीत्यादौ तु लक्षणया समासस्य प्रकर्षस्य शक्त्या जयस्य वा न स्वसंबंधिकत्वं तत्र तु विशेषणवि
ष्यभावेनान्वयः अत्र पाच युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेऽपि दूषणं स्यादिति भावः। प्रकर्षाद्योरिति प्रजयतीत्यत्र धनुरि
त्युपसर्गस्य द्योतकत्वं च जयस्येव इति जयानुकूलत्वं वाऽनन्वयप्रतीतिः स्यात्। प्रकर्षस्य तु पत्तेर्विषयेण स्यात्

श्रीः
११

त्तस्योपसर्गो ऽपि नाप्रकृत्यर्थद्योतकत्वात् धात्वर्थानुयत्नान्वयः स्यादिति भावः॥ ननु प्रकृत्यर्थावितानमव स्वार्थं बो
धयतीत्यर्थे इह विहरत्यप्रकृतीत्यनास्व्यातार्थैकदेवावाया इह विहाराश्नन स्यात्॥ इह विहृत्ते स्यात्स्व्याता ऋतिकृत्वात्।
प्रकृत्यर्थावितानं स्वार्थमपि वबोधयतीत्यर्थे ऽन्यार्थं प्रकृत्यर्थोवितेन बाधयतीत्याशातं प्रकृत्यर्थाभिन्नाद्वि
तं हि स्वार्थं बाधायद्वि इह प्रकृत्यर्थविततं स्वार्थविशेषाधायप्यन्यविवेच्यर्थेन बाधयतीयतीत्यस्यानिषिधः परमागत
अप्रकृत्यर्थगतस्वार्थबाधनिनुक्तिमायाततमितितस्याद्वि। किं चोहननं पचतीत्यादिरपिनत्रात्स्वरयस्यत्तत्रा
तथापीति। अत्रोपसंपद्यानिकीर्ति। शान्तवच्छेदकमिवाधातकत्वमित्यर्थः। जिपूर्वप्राबनिति। जिज्ञासनु पूर्वव
र्त्तिप्रविनिन्यर्थः। प्रतिपूर्वृत्तेत्यावति। अत्र हि धात्वर्थद्वारापि नापसर्गार्थस्यान्वयस्यात्त्रपधात्वर्थस्यानन्वयात्।
धात्वर्थस्व तत्रागमनमित्यर्थः। प्रतिष्ठत इत्यत्र हि यदि प्रशब्दस्य गमनमर्थः स्यात्तदा न हि तत्रान्वयन्नाचापान
स्या इह प्रकृतीभूतापसर्गार्थत्वात्। न च यथा प्योहननं पचतीत्यत्र पाकद्वारा हनस्याप्यन्वयः तथा प्रकृतेपि धा

राम:
११

वर्थद्वारपुरुषार्थगमनाद्वेयस्याः हितिवाच्यंप्रकृतध्वंसवर्थस्यागमनस्यानवितत्वेनन द्वारापवर्गोपयोग
मनाद्वयारंभवात्। तस्मान्नध्वंसवर्थस्वागमनेऽपसर्गस्थवच्छेदक इति कल्पनाहिति भावः। ननुशक्तमि
त्र एव सहकारणाप्रवृत्तिचक्रपंलद्भृशोन्यत्र आह विशिष्यहिति सिमीहितिति। क्रियाप्रभृतिध्वंसधर्मवेमात्रं विव
क्षापांगोत्पत्तिध्वंसकत्वाहित्याह यावतिव्यापकंतद्दर्पद्दरितेति। तावतापिवृपिप्रतिध्वंसकदुरितेतिव्या
भिः। तत्पर्समीहितेतिपत्यक्तः दुरिताध्वंसरचिकीर्षितोऽतिरिक्तस्याचिकीर्षितत्वाहिति। मंगलमिति। अ
त्रापि मंगलपदविशिष्यत्वंप्रकृतावच्छेदकं। आचारत्वात्कृतिविषयत्वात्। अन्यत्तु कथितप्रायपू
र्वन्यायेनाफलांतरस्थितितथाचमंगलंसमाप्तिभिन्नफलकंतत्कं। मनोविनाक्लिपमाणत्वात्। इत्यनुमा
नमत्रसूचितं। परिशेषानुमानंवेछेमंगलंसमाप्तिफलकंतद्दन्याफलत्वासतिफलत्वाहिति। व्याप्ति
कारणत्वंनियतपूर्ववर्त्तित्वं यद्यपहितपत्तिविशिष्टकार्यंतत्पूर्वंकारणमवश्यमित्यवंरूपं अत्रका

श्री:
१२

र्थं व्याप्यं कारणं व्यापकं तदभावे च कारणं विना कार्यमिति। व्याप्यस्य व्यापकव्यभिचारेण दूषणमित्याप्तिभा
वः।ते प्येवाप्ति। अत्र पंचपूर्वजन्मनि गलाः समा। प्रसिच्यनुमानिनिच्यर्थः। ननु हेराणां शिमाशिराजन त्वं कथं
प्रोगृह्यातातत्राप्यधिकरणं विनाराणां वर्द्धि सद्धि भव्यभिचारादिच्यत आह। अन्धिशानित संदिग्धे न्यायद्दति।
नान्वथमनुमानिनापि कारणतान्वो धने किं व्यारधकमिति चिन्त्या न। दृष्टापान्नः। अन्यनुमानं त्वं धपरंपरा
निरासार्थमित्याशयात्। सांगादिति। निरंगादिदिककर्म। रणानकलावश्यंभाव इति सांगादित्यत्रोक्तो सांगा
दित्रोकिकावतापतिवेदिकेति। वेदिकादपि सांगाद्दंगान्वा पेति वेदिके पादनांगालिन्नस्य हणाात
मसांगादिदिकाहंगभिन्नान्यत्वावश्यंभाव इतिपर्यवसन्नं अन्यापति- रूच्याप्रतिरुद्धदृन्याया पांकी तिंशादि
इत्यूपलेनरनाशक्तान व्याधापारां दितिच विशेषणं दिपमिति। तिन प्रतिरु- न्याप्रतिरुद्ध रून्याायां कीर्तिना
हिनाशित्तापूर्व यागादिोचनव्यभिचारः किं चिवमिति। विघ्नसमसंख्यं हिमंगलेकर्तव्यंत न्लेनकर्तुराध्या

राम:
१२॥

विघ्नध्वंसंख्यायाश्चनिश्चयापादितिभावः॥नचेति॥यत्रापाततोमंगलंनदृश्यतेतत्रजन्मांतरीयंमंगलंकल्पनीयमिति
तदास्याघघ्नन्यजन्मकृतंमंगलंअन्यजन्मकृतग्रंथसमाप्त्युद्देशेनक्रियतइतिभावः॥प्रायश्चित्तवदिति॥प्रायश्चि
त्तदुरितध्वंसस्यफलत्वमित्यर्थः॥सविघ्नाधिकारीति॥विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिर्नफलंसमाप्तिफलकत्वव्यभिचार
स्यबाधकत्वात्॥सविघ्नाधिकारीहिविघ्नविनाशघ्नैर्विशेषणमुपसंक्रामताविशेष्यबाधकमितिन्यायेनविशि
ष्टबाधसहकृतः॥तेनविशेषणस्यविघ्नध्वंसस्यैवफलत्वंबोध्यतइतिभावः॥खकारादिविति॥विघ्नध्वंसादि
रित्यर्थः॥ननुविघ्नध्वंसंविनसमाप्तिर्हिनुःविघ्नात्यंताभावादिरपिसमाप्तिसंपादकइत्यतआह॥समाप्त्योचिति
॥लोकावगतेति॥तथाचविघ्नध्वंसएवंगमितिभावः॥विघ्नध्वंसार्थीतिहि॥दुरितध्वंसार्थीत्यर्थः॥भुपापाऽनि
वृत्तिध्वंसार्थंप्रवृत्तिः॥सासाऽनिवृत्तिस्त्वपसाध्येत्यतआह॥शंकितेति॥अयंपापद्दशोमूषिकाद्दंशोवितिस्तहि
हिपिसर्पदंशजन्यदुःखनिवारणार्थंप्रवृत्तिरित्यर्थः॥तत्संदेहिहिपीति॥तथाचदुरितध्वंसनाधिकारिवि

श्रीः
१३॥
ह

ऽग्रपरामित्यर्थः। विशिष्टेति। यत्फलविरुद्धं स एवाधिकारः। दुरितं तु समाप्तिविरुद्धमिति भावः। नच्छिन्नेति स्फोटस्य
खदिरकाष्ठनिर्मितखड्गस्य यष्टाभक्तिनाद्दतिनाष्ठीवाभवति। तद्धाकृष्टाविद्धिज्याक्रियात्तसाचपृर्भवतीतिहर्ष्टे
पोर्नमासावित्रूतीभूताननुष्ठानात्विवादिनूतिरित्यतिदिशानयथापोर्नमासापूर्वहिनेदिवत्ताहवनंक्रियते तथा
चापि क्रियतेतस्य च हविर्ताबाहनस्य मध्यवर्तिनः स्याश्लेषस्य संशयियथानानुष्ठानं तथा विघ्नध्वंसस्य मध्य
वर्तिनः संदिग्धमानानुष्ठानमपीत्यर्थः। नैमित्तिक इति। तच्च हविर्ताबाहनास्याश्लेषनिमित्तकं भवतीति निमित्त
संशयानुष्ठानं युक्तं मंगलं न तु निमित्तमित्यर्थः। अपि च ति। तत्तांगेष्य कर्तव्यता निश्चयाद्यत्सिस्मिन्निति भावः। मंग
सर्वावत्तिरेणाबमन्यकत्वेवष्टकारणहेङ्गत्तं। असाधारणाकारणीत्यक्तिपिद्दिंडस्यवठसाधारणाकार
णत्वात्। निहन्यासाधारणकारणत्विकितोद्दृष्टिनिहन्यसाधारणीकारणीबत्स्वगतं। न तद्वठानद्वठाद्धन
वठनिहन्यासाधारणंकारणं किंतु प्रतिपगिध्वनकारणाबस्य ध्वंसध्वनकार्ये च स्थासद्वाहितिपतू। नात

रामः
१३॥

त्वप्रतियोगित्वनसंभवात् । ध्वंसस्यापि कार्यकारणभावस्य सत्त्वात् । अन्यथोत्पन्नोपि ध्वंसः पुनरुत्पद्येत । किंचित्प्रतियोगि
सत्त्वात् । प्रागभावं च विलंबाद्यविलंब इति चेत् । ध्वंसप्रागभावस्य प्रतियोग्यतिरिक्तस्यासत्त्वात् । प्रतिबंधकनिवृत्त्य
साधारणत्वमित्यत आह । क्लृप्तेति । प्रतिबंधकनिवृत्त्ये साधारणकारणीकार्यांगतं । न ह्येवं प्रारिप्सितेति । प्रारिप्सि
तत्वं च हेतुसाधारणप्रारिप्सितसमवायिहानी विघ्नस्वगतं । तदर्थं सत इत्यंतमुक्तं । प्रतिबंधकभिन्नत्वविशेषणमित्यर्थः । ननु पु
वर्स्यहानितिव्याप्तिरिति चेत् । नात्र साधारणापहितनिवारणात् । नानाफलकामनाकृतिभिन्नस्यासाधारणत्वा
त् । तस्य च पुवर्स्य सर्वकामदमित्यनेन नानाफलकामनया कृतत्वात् । यत्तु पुवर्स्य हानितिव्याप्तिवारयितुं
यत इति तन्नाजातिमत इत्यर्थः । हानस्य स्ववध्वंसघटिततया तज्जातिमत्त्वात् । तन्न । पुवर्स्यैतिव्याप्तेः । ना
चेति । मंगलत्वं तादृशकारणत्वमित्यत्र किं निरूपिताग्राह्यं मतावन्मंगलत्वनिवेशेत्रात्माश्रयापात् । न च रूपांतर
मस्तीत्यपि वाच्यमित्यर्थः ॥ तन्नेति । निजेति । तन्न हि विघ्नध्वंसं प्रति न कार्यतायास्तन्नछिन्नकिंचिन्नकारणतायाग्रहीतुं

श्रीः
१४॥

शब्दवाच्यमंगलत्वं गुणंग्रहमित्यर्थः। एतावतामंगलत्वमनुगतं। तत्तथा च तादृशविधेयतावच्छेदकं यत्कंचमंग
लमाचरेदित्यादिविधिरुपपद्यतएवेति। मत्सोरिभावनत्तमाहामंगलमिति। तद्दुपजीव्येति। प्राप्यकविधीमुपजी
वीत्यर्थः। शाष्टपुनरुक्तमिति। तानन्विकप्रवृत्तिनिमित्तकनानाशाष्टाभिधानं शाष्टपुनरुक्तं न चात्र तथा ईश्वरशाष्ट
स्य जगत्कर्तृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्। हेतुशाष्टस्य हेतुत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् इति चात्। नाईश्वरशाष्टेनापि यदि
हेतुत्वमभिवाच्यते तदा शाष्टपौनरुक्त्यमित्यर्थात्। अपपुनरुक्तमिति। यथा ज्ञिकथनादिवाप्रत्वं प्राप्यते तथा
मित्यज्ञानवत्त्वकथनादिहेतुहेतुत्वमर्थादिवप्राप्यत इत्यर्थः। संग्रहास्यति। इतस्त्रानि वितताना पदार्थानां एक
त्र पंक्तत्वकथनस्य संग्रहत्वादित्यर्थः। अत इति। ईश्वरात्पश्चादिति भ्रमं निवारयतीत्यर्थः। रूपांतरेणेति। प्र
क्रमिरण्यत्यर्थः। प्रकरणानीति। अनुशाष्टेन पश्चादिः। तिप्राप्तिकृत्यतात्पश्चादित्याकांक्षापांप्रकरणाहीश्वरप्र
णामादित्यवप्राप्यतातत्स्यैवन्याय्यत्वाकांक्षावाच्यमा इति ध्यर्थमित्यर्थः। आनारिति। अनुशाष्टेन पश्चात्त्वावः।

रामः
१४॥

प्रायात्यवतियमनःसावधिकः।न पावव्याप्यापस्थित्यैव व्यापकोपस्थितिरित्यर्थः।पश्चान्द्राववस्यव्याप्य
त्वात्र्वधेऽश्वव्यापकत्वाद्दितिभावात्।किंविन्ति।अङ्गतिप्राद्दितफक्षिकयाप्रकरणापठ्याऽङ्गत्वं लवत्वमुख्य
त्वाऽङ्गतिलिङ्गान्याहिजैमिनीयसूत्रानुगुणाधस्तात्।नचच।जैमिनीयसूत्रप्रचारइत्यर्थः।व्रीहीनवहीनि।ताव
वप्रकरणाह्वेपयाश्रुतिर्व्वलवत्वंयत्रअङ्गतिर्द्वितीयायाश्चान्यार्थापस्थितिः प्रकरणाद्वान्यार्थस्यमयाव्रीहीन्
वहंतीत्यत्रप्रकरणाधाणापकारकत्वंप्राप्यतेह्नितीययाचकर्मत्वंतत्रकर्मत्वानेवव्रीहीणामन्वयःश्रोतार्थस्य
व्वलवत्वाहितियुभ्यातिइहच्चतःपहरवंडनदृशायामनहर्थस्यापस्थितिनवातत्परस्यअङ्गतिवंहिनीयातत्वाभा
वात्।नवाप्रकरणाहतःपदाप्पह्र्याप्रकारंतनाणाणापस्थिति इत्यर्थः।सज्ञार्थंश्रयत्रअङ्गन्याहि षुअङ्गतिलि
ङ्गया।अङ्गतिवाक्याधार्थालिङ्गाहिवाक्याघांर्वासमवायाभावतितत्रपूर्वपूर्वस्यैवव्वलवत्वंअत्रिमाति
मस्यार्थविप्रकर्षाहितिविसंव्विताव्वंप्रत्यापकत्वाहितिपावत्।अङ्गतिलिङ्गायाःसमवक्षानिहिलिङ्गंअङ्गति

कृत्यमहाराद्यर्थप्रत्यायकं श्रुतिस्तु साक्षाद्विनियोक्त्री भवतीत्येवं श्रुतिवाक्ययोरपि समवधाने वाक्यं लिंगकल्पनान्तरं श्रु
तिं कल्पयति तावच्च दुर्बलत्वं एवं लिंगवाक्ययोरपि समवधाने वाक्यं लिंगकल्पनान्तरं श्रुतिं कल्पयति तावच्च
दुर्बलत्वं एवमन्ययोरपि समवधाने बलवत्त्वाबलत्वमवगन्तव्यं अत्रोदाहरणानि ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठ
ते इति श्रुतिपतितत्र कदाचन स्तरीरसि नेंद्र सश्चसि दाशुषे इत्यस्यावगोद्गीः। तत्र लिंगादैंद्रं प्राप्नोति अर्थप्रका
शनसामर्थ्यं लिंगं प्रकाशयते अनया ऋचा इंद्रः भिंद्रं हुकदापि घातकान भवति किंतु आहुतिं हरत्ववति प्राप्ते
इत्यर्थः प्रकरणात् अत्र लिंगादस्य मंत्रस्य इंद्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते का क्रियेत्याकांक्षायां गार्हपत्योपतिष्ठ
ते इत्यस्य श्रवणे गार्हपत्यविहितभाविक्रियापतितत्वा लिंगसामर्थ्याद् इंद्रिराणां मंत्रेण इंद्रमुपतिष्ठते इत्ययमर्थः पर्य
वसन्नो भवति लिंगान श्रुतिकल्पनया तया गार्हपत्यमित्यत्र द्वितीयांतश्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते
तत्र गुणीभूतां क्रियां विना न संभवतीति क्रियासापेक्षं क्रिया च करणसापेक्षेति ऐंद्रिराणां मंत्रेण गार्हपत्यमुप

तिष्ठत इति शाप्यात्वकृतित्वसात्। अत्र लिंगकृत्योर्विरोधे नाश्रोतत्वापत्ता एवं गच्छतेशीघ्रापस्थितिर्वामूनं च कवा
द्वाच नेत्याह। विं द्वयोः कृतकपप्रतिप्रत्यगंलत्रणायां पपत्तेः। स्योनं त्रिसदनं त्रणामित्वत्रस्य धारयांयुसिवं परिकल्प
पामितस्मिन्नूसीहामृति प्रतितिष्ठि हृदि परमे व्रये तु इति त्रीही रणामधधुमनस्यमानइति। भिपुरिहाणत्वसमी
चीनं स्थानं कारामितवन्दृत्तस्य धारयायुप्यसिविनुयायां कृतस्यपाभिभोत्रीहिसारभूतत्वं समाहितमनस्यस्य
सन्नूतस्मिन्नूत्तमाचीनेनुपविशतत्र स्थिराभावन्यथः। अत्रैवं विचार्यतां सकृज्ज्योप्ययंमंत्रः सदनकरणप्रति
प्यापनपारंगी तस्मिन्निच्यतननतनूशा ष्टनप्रकृजवा चिना पूर्वावत्रराद्धापारेकाक्रवप्रतीतः इति वाक्यव्वला
ह यः प्राप्यते लिंगत्वसानुपूर्वोद्धस्यसदनकरणांगत्वं पूर्वद्धेनसदनकरणस्यैव प्रकाशनात्उत्तरार्द्धस्य प्रति
प्यापनांगत्वं ततः प्रतिष्ठापनस्यैव प्रतीतिः अयमेव वस्तवानूशी प्रतीतिकत्वात् वाक्यं न हि सकृ लांगत्वं स
कलस्य सदनप्रकाशकत्व रूपलिंगकल्पनद्वारा व्याधनीयं तत्पालिंगवाक्यायाः समवायपलिंगमित्यव्वलवहिति।

अग्नीषोमाविदंहविरजुषतामित्यादिरिदंह्यग्नीहविरजुषतामित्यादिश्च अयन्तित्रादेवतावाचकपदपरिहारे
णापूर्वपभाषमंत्रीमावास्यायांअमावास्यामंत्रअपोर्णमास्यायांपठनीयइतिसर्वत्राषतद्बाधकस्यपौर्णमास्य
मप्रकरणपाठात्प्राथमिकत्वाग्नीषोममंत्राणामसिद्धाग्निपदान्वयाश्रवणात्। प्रकरणानप्रथमंतद्व्यपरूपंवा
कोकल्पनीयंतद्वनंतरिसांगादिकल्पनंतस्माद्यथासिद्धमेवकामिवद्दर्शमंत्रस्पष्टशक्तिनियोगोपौर्णमास्यविनियोगं
त्वाधयबलवाहितिराजसूयपत्निषवनीयास्य:पकश्चिद्यागस्तत्सन्निधावह्नूपंदेहविर्नाद्य:अयंतत्रैहेह्रीयती
तिराजमंजिनाराह्नानंतिशौनःशेंकमारव्यापयतीतितद्हवनाद्य:अजिषेचैनीयानांअभिषिचनीयसंनिधिरूप
स्थानव्वलाद्यमर्थोवगम्यातराजसूयस्यकपमित्याकांक्षाद्युपप्रकरणाव्वलात्सकलराजसूयांगहविनास्थाने
नापिअजिषेचनीयकथंभावात्यकांक्षारूपंप्रकरणोमिवकल्पनीयंनपाचस्थानापहृयाप्रकरणामवूबलत
वत।अश्रुध्वध्वमित्यादिमंत्र:पुरोडाशिकसमारव्यापतिकांडपठितत्वात्समारव्याव्वलात्पुरोडाशकांडेक्तोनांत्र
त्स्रवलाद्दीनामपिशोधनांगमितियमाख्यात्सभ्योर्धःसमाख्यपाहिसंनिधिकल्पानांत्रंत्रसूखलाद्दिशोधनांगत्वं

।बाधनीयं रसान्नाम्नपात्राणां संनिधिस्तु प्रत्यक्षदृष्टेति तत्र छोधनांगत्वाम वसंनिधिब्बलात्प्राप्त इति संनिधिरिवब्ब लस्मा
न्। श्रुतिर्द्वितीयाद्दृमता च लिंगं सा प्रकृ क्रियापाकथमित्यपेक्षा॥ वाक्यं पदान्यवनुसंहितानि स्थानं क्रमः पाग् रव्वलसंस
माख्या॥ द्वितीयांतः शब्दः श्रुतिर्दृमता र्थप्रकाशनसामर्थ्यं तादृब लिंगं यथा कृदावेनेत्यादेः इदं शब्दस्य शतकृतुप्र
काशकत्वं। राजसूयादिः कथं भवतीत्याद्विरागकां ददिव प्रकरणं॥ पदं हतानि पदानि वा संस्थानं क्रमः संनिधिरिति पा
वतां ।पा।गा।कृत्स्नात्पत्तिः तद्वत् समाख्या यथा पौरोडाशिके इत्यचान विति। पदार्थानां धर्मा इत्यत्र पुरुषे पूर्वपदार्था
प्राधान्यात्पदार्था श्रुतिधर्मा। श्रौतिकर्मधर्मरयचमासस्व च्यार्थः। मित्र इति। पचप्रह न्निमिमिजत्रापाः परस्परं व्यभिचा
राभवतिताच्चेव कर्मधर्मरापाभवति पथानीलोत्पलमित्यत्र नीलत्वमुत्पलत्वपरिहारे नीलद्रव्यत्वस्य लत्वं च नीलत्वप
रिहारेणाश्रुतत्वसेतु प्रवृत्तिः पदार्थापि पदार्थत्वं धर्मत्वं विहायाद्दृत्तोगगनादिवर्त्तातत्थापि धर्मत्वं न पदार्थत्वं परिहा
तीत्यर्थः॥ ननु षष्ठी समा। यधर्मास्येव प्रयोगः हात्वपस्यात्र पदार्थानामित्यत्र आह धर्मपदे गस्यति। धर्माद्विनिधर्मस्य
ानन प्रकारेणाकथनीयः किं वमुपं कस्यायं धर्म इति पदार्थानामप्यत्राया भवान्याव्यर्थः॥ एकत्वकथनं संप्रहस्त

श्रीः
१७

ह्रस्वाघटितकाभिन्नत्वार्थः क्वचित्कश्चिच्चकचिदिति चस्यान्तरा हासंग्रहास्पतिपत्रद्रव्यनिरूपणांतत्रसामस्त्येन द्रव्य
न्मुसकलशास्त्रार्थप्रतिपादकत्वात्प्रकरणांएकदेशप्रतिपादकत्वस्यैवप्रकरणत्वादत आह। व्याख्यायेतीङ्गजरत्नं त्यजति॥ त्रा
त्यक्तः। स्यैवनिरूपणा॥ छाद्रव्यलक्षणं द्रव्यं नव्हिगोषामुपपृथिव्या दृपदश्च्याहिमारूपेणानद्वद्वल्लक्षणं दृष्यत्वं द्रव्यत्वं वजा
तिः जातिस्तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमित्यादिमारूपेण निरूपणं अथ मेव प्रकर्षइत्यर्थः। लक्षणापक्षोन्नतिः। ननु यत्र
विभाव भित्तिमानो ह्यापद्रूपासाद्रूसाध्यं तत्र ज्ञानामवप्राप्याजमत्रापयातत्तदापि लक्षणास्यैवअन्यथा मत्वं ज्ञानवाधि
ताद्यथा ह्येनसंग्रहस्यहरणानुपपत्तिरितिचतन्मभवतामुद्दयपपह्नेनप्रथमतत्माद्वि लक्षणाकर्त्तव्याप श्रासंग्रहहशक्तिल
क्षणाद्वयश्रयमाकनुतत्वज्ञानशक्तिरिविचात्केवललक्षणाचभिप्राणः सर्वस्यैवेति अत्रतत्तः यद्वेरजतमिथ्याद्दर्पा
णापस्यसर्वत्रसंभवादितिभावः॥ नावतितत्पाचगंध्यतंताभावादिरवजलादस्तत्वमितिभावः। नचाभावाव
न्नति। तथाचयद्रूपवद्विनानुपस्थितो भ्रमस्तद्द्रूववत्पतत्वतत्वमित्यभावद्विनानुपस्थिततिहशापामभावभाव
भ्रमस्यजायमानत्वादभावाद्वामवात्राव तत्वमितिभावः। खुद्धोपन्निरितितथाचतमस्तुप्रकारकबुद्ध्यपत्रभाव

राम॥
१७॥

त्वमपि तत्र मास्तत इति स्वीकर्त्तव्यं एवं चाभाववत्वं न स्यादिति भावः ।नञ इति प्रसज्यप्रतिषेधोयं क्रियया सह यत्र
नञ्‌ । पर्युदासः सः दृश्याग्राही यावान्नरपदेन न भूतं न द्विविधः । प्रसज्यप्रतिषेधः । पर्युदासश्चा तत्र यत्र क्रियया
नान्वयः । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधः यथा हि वेदे त्रिग्रामं न गच्छेतीत्यादौ अत्र नेभोगमनक्रियानिषेधकप्रतिपा
दकत्वं नञस्तेन नञ्जुन्नलेन घटः इत्यत्र कथं प्रसज्यप्रतिषेधत्वं क्रियाविरहादिति चेत् । नात्र निषेधप्रतिपादकत्वं नञ
प्रसज्यप्रतिषेधश्च स्यात् । अत्रापि क्रियान्निष्पन्नप्रतिपादनापिवेन्निषेधप्रतिपादनात् । सदृग्ग्राही तु पर्युदा
सः पत्र क्रियया भा चेति निषेधं न प्रतिपादयतीति यावत् । किं नञ्जरपादना च इति पच्चपञ्जतिषु येयजामहं
कुर्वंति नानुयाजेषु इत्यत्र अत्रेहिनभः । क्रियान्वये अनुयाजेषु न करोतीत्यप्राप्ततपाचवाक्यभेदः स्यादिति
भावः । तस्मादनुयाजेषु इत्यस्य उत्तरपदेन जोऽन्वयः । एवं चानुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु इत्यर्थः । प्राप्तेः तत्र पा
चप्रवृत्तिघनाशेप इत्यपजपर्युदासः सदृश्याभावमरणाज्ञानत्व धर्मपुरस्कारेणामहशीघ्रमेव व्याख्यातपर्युदासः । ननु सर्वस्मि
वृषमाविषयत्वाद्धिंसात्वमिदं नभवमिति विभागः कथं स्यादित्यानव्याहायावृत्तिः इदेचावमिकिमस्यादिति

वह्न्यायामप्यसंभवश्चेवं घटत्वस्य घटिस्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वात् । न च समानाधिकरणं किंचित्तद्दधिक
रणानधिकरणत्वं वा तद्दनधिकरणाधिकरणत्वं वा । नाद्यः । घटत्वस्याप्रसिद्धेः । स्वघटत्वं किंचित्तस्याश्रयापंथः । तत्प्र
तियोगिकान्यान्याभावो घटतारेतत्रैव घटत्वस्य विद्यमानत्वात् । नान्त्यः । प्रमेयात्वत्याप्तः प्रमेयत्वमप्रायनत्वप्र
घटत्वतियोगिकान्यान्याभावानधिकरणतादृशतत्त्वाद्याघटप्रमेयत्वस्यैव विद्यमानत्वात् । किंचाभावत्वाश्रयस्याभावस्या
न्यान्याभावस्याप्रसिद्धिरव्याप्तिरिति चेत् । नास्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरणत्वस्य विव
क्षितत्वात् । गच्छतावेवं घटत्वे । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभेदः पटकलेघटानां पटवृत्तित्वात्तत्समा
नाधिकरणत्वात्तद्घटस्यात्र समानाधिकरणत्वं च द्विविधमपि तदधिकरणपटे विद्यमानत्वात्तदनधि
करणेघटे विद्यमानत्वात् । घटस्यामपाच्छ्रतिप्रमेयत्वप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेकसकलप्रमा
पाज्जहाप्रसिद्धिः । गच्छतिचाभावेत्व अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यान्याभावस्याप्रसिद्धावपित्व
रूपामहस्यप्रसिद्धत्वानानामुस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकधर्मवत्त्वगमवलहृणांभवतुनचप्रमेयात्वऽ

तिव्याप्तिः। प्रथमपक्षावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैवासिद्धेः। त्वाच्च तत्र। नाप्यापात्तरीतिरिति दिक्। दण्डादीनामपि
पि। पदार्थानां धर्माद्यर्थेनेन द्रव्यादीनां विशेषणत्वमेव प्राप्तं तथा चात्मत्वमित्यभिधेयांशे संबन्धपुरस्कारेणाय
हवच्छिन्नत्वं यघत्वात्मसंबन्धपुरस्कारेणात्मत्वावच्छेदेन तत्र तत्त्वे। एवं संयुक्तसमवायेन जले विद्यमानानां ध
र्मत्वेन संबन्धेनात्मत्वेन समवायेन पूर्वकालावच्छेदेन च घटे विद्यमानश्यामरूपं पूर्वकालावच्छिन्ने वर्त्तमानं न
रक्तकालावच्छेदेनासामान्यत इति पाकजात्वव्याप्तेरेकत्वात्। चलद्वृत्तीनामप्येवं घटत्वसपटत्वस्यापि पटत्व
वरूपात्वेन तद्वावृत्तित्वसंजवाहिभावः। पूर्वप्रथमपक्षसाध्यस्यानन्वयं सहेतुसंप्रतिपत्त्या तन्नमाहायादिति धर्मस्त
त्वेमिच्छ्यमानसंयुक्तसमवायेन जले विद्यमानानां धर्मसमवायेन तत्त्वं स्यात्। पूर्वकालावच्छेदेन विद्यमा
नश्यामरूपं रक्तकालावच्छेदेन तत्त्वं स्यात् तत इभयवारणार्थं यसंबन्धपुरस्कारेणापदवाच्यत्वमाया यस्य धर्म
स्य संबन्धपुरस्कारेणात्मत्वावच्छेदेन सत्तस्यात्मत्वमिति विधनाय धर्मत्वं तत्त्वमिति। इदानीं प्रथमपक्षे दूषणं तेन स्यात्
तदर्थमसमानाधिकरणत्वं तेन नव्यदानीं प्रथमपक्षावगच्छति स्वप्रथमपक्षं तस्याप्राप्य घटत्वप्रतियोगिकान्योन्या

भावः घटादेरित्यत्र समं समानाधिकरणत्वादिव असमानाधिकरणधर्मवत्त्वेपि स्यान्नित्यत्र संभवः घटत्वादीनामपि
ग्रामपत्वादिना समानाधिकरणत्वात्। अन्योन्याभावासमानाधिकरणत्वोक्तावपि घटान्योन्याभाववन्घटत्वादीनां स
मानाधिकरणत्वात्। तदाहीनामप्याश्रयत्वात्। आश्रयत्वाद्युक्तावपि न निस्तारः स्वप्रतियोग्यव्यावृत्तीति ज्ञानमेवामा
नकारणं स्यादित्यर्थः। पदार्थपदेनेति। पदार्थ एवमसत्त्वहृद इति श्लोकस्थपदेनेत्यर्थः॥ सौगतइति प्रामितत्ववक
पनेन तुच्छत्ववादिना सौगतेनिरस्त इत्यर्थः। द्रव्यादिपदेनेति। यथा द्रव्यपदेन द्रव्यत्वेनावाच्यतया द्रव्यत्वद्रव्यत्व
योर्बोधिष्यमपि वाच्यं न तथा द्रव्यवाच्यपरूपमपीति भावः। जातीति। न्यायमतएतेतत्। एतन्मतिशिष्टादिरप्यनुमि
मितरावजापमानत्वादिति भावः। प्रमाणानीति। यद्यपि शास्त्रे एतत्तरभेदानुमितिजत्तिस्तथापीतरभेदिसाध्ये हे
तुभूतं पदार्थत्वं तत्त्वादिकं तं मूल इडपत इत्यर्थः। एवं चेति। प्रायोजकतज्ज्ञानादि च प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ इदानीमिति
श्रुकादिमुक्तेरन्यदुःखसमानकालीनत्वादिति भावः॥ सामानाधिकरणापत्तेः। शुकादिमुक्तेः सुख्यधिकरणदुः
खसमानकालीनत्वाति भावः। सुखप्रागस्यत्तौ सुखप्रदेशायां तद्दुःखध्वंसस्यापि दुःखासमानकालीनत्वादिति भावः।

प्यागिन इति ॥ योगिनां द्वेषाभाववत्त्वाद् दुःखस्य द्वेषाजनकत्वादिति भावः ॥ ननु सापि जीवन्मु॥ क्तिजन्यत्वादित्यत
आह परममुक्तिरिति ॥ यद्वेद्यतीति ॥ तथा चाभागार्थमवश्यं दुःखमिति भावः ॥ समानाधिकरणेति ॥ ध्वंसो मुक्ति
रित्युच्यमाने चध्वंसिनीति व्याप्तिः ॥ गुणध्वंस इत्युक्तौ योगिनां ध्वं ॥ प्रविशेषगुणध्वंस इत्युक्तिरूपादिध्वंसे आ
त्मविशेषगुणध्वंस इत्युक्ते इच्छादीनां ज्ञानादिध्वं ॥ प्रविशेषगुणासमानकालीनेत्यादिकरणात् शुकादिमु
क्तावव्याप्तिः ॥ अस्य हि विशेषगुणासमानकालीनत्वात् ॥ तदर्थं समानाधिकरणेत्यादि ॥ न तु कथं विशेषगु
णासमानकालीनत्वं मुक्तिजनकस्यस्य प्रत्वाइत आह ॥ भागेति ॥ अत्र यदि विशेषगुणासमानकालीनत्वं तदा प्रभ
वः ॥ माहूकाले चरमज्ञानस्य विद्यमानत्वात् ॥ अथ दुःखासमानकालीनत्वं तदपि न त्याहाज्ञानस्यापीति ॥ तथा च चर
मज्ञानरूपदुःखसमानकालीनतया ऽसंभव एवेत्यर्थः ॥ ननु माहूर्तशाधां ज्ञानं नास्ति वेच्यत आह वर्त्तमानापीति
॥ घन्तु त्यातिसमायमुक्तेर्ज्ञानं निषत्तीत्यर्थः ॥ ननु संस्कारः स्मरणोकनाश्यः मुक्तेस्तु स्मरणाभावात्तत्रापि संस्काराऽनं

तस्यात्सूत्पत्तिवत्।नाकालादिनापि संस्कारविनाशसंभवात्।अन्यथा वार्त्तिकविरोध इत्याह तस्येति।संस्कारादिति
।ति दूरजत मिति विरोध इति दर्शनजन्यसंस्कारे रागभ्रमजन्यत्वस्य संस्कारस्य न प्रदर्शनादिति भावः।रागादिति।तथा
चाधुनाप्युत्पत्तिप्राप्तिरिति भावः।तथापीति।यद्यपि स्वद्वेष्टि दुःखस्य स्वध्वंसाभावस्य न प्रतियोग्यनुयोगिभावः संब
न्धस्तथापि दुःखसाधनध्वंसस्यैव संबन्ध इति भावः।एतावता स्वदुःखप्रतियोगिकत्वं तत्र भावः परं स्वासिन्निति शब्दः
न त्वेतेनापि संबन्धो नेति भावः।तद्भिन्नेतिति यद्दुःखं यन्नस्यात्यंताभावस्तत्रविरुद्ध इति भावः।नाचाक्ष्रायसंबन्धेन तत्रा
त्यंताभावान्विरुद्ध इति वा च्यां प्रतियोग्यनुयोगिभावसंबन्धस्यापि तिनवात्मात्।अन्यथा तत्प्रतियोगितयतराण्वेषणा
पत्तेः।तस्मादिति सिमानकालीनः समानाधिकरणप्रायादुःखप्रागभावविशिष्टयः समानदिशास्तद्भिन्नत्वमित्यर्थः।ए
वद्यात्मतत्त्वसमानाधिकरणः समानकालीनश्च दुःखप्रागभावो भवतीति न समानदेशत्वमात्मत्वं तद्भिनाप
स्तरमदुःखध्वंसः समुक्तिरित्यर्थः।इदानींतनदुःखध्वंसोत्तेवं।स्वसमानाधिकरणसमानकालीनदुःखप्रागभाव
न समानदेशत्वादिवारणं चयघतः स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनदुःखप्रागभावसमानदेशं इदानींतनय

दुःखध्वंसादित्यन्वितदुःखध्वंसस्य मुक्तिः। नन्वत्र समानाधिकरणत्वाद्यस्किंचरमदुःखध्वंसत्वेनैव विवक्षितं तत्र रूपसिद्धिरि
तिचेत् न नु किमसमानदेशत्वं यद्यसमानकालीनत्वं तदा समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वमिवा
स्तु यदि चासमानाधिकरणत्वं तदासमानकालीनदुःखप्रागभावसमानदेशत्वासंभवात्वाख्विति चेन्न। लक्षणघटकप
दार्थतात्पर्यात्। प्रागभावासमानदेशत्वं चात्राव्याप्तिः। चरमदुःखध्वंसस्यापि स्वप्रागादिप्रागभावेन समानदेशत्वात्। दुः
खासमानदेशत्वमिष्यते कावसंभवः। ज्ञानरूपदुःखनचरमदुःखध्वंसस्यासमानदेशत्वात्। दुःखध्वंसस्य ध्वंसमु
खदुःखध्वंसप्रागभावानज्ञानध्वंसातिव्याप्तिरिति दिक्। एतावता समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनमुख्य
दुःखध्वंसस्य मुक्तिरित्येकं लक्षणं। समानकालीनदुःखप्रागभावसमानाधिकरणमुख्यदुःखध्वंसस्य मुक्तिरि
ति द्वितीयं लक्षणं पर्यवस्यति। अत्रापि घविशेषणाभ्यां लक्षणमाहाद्यातीयपदे प्रथमलक्षणे समानाधिकर
णपदं न दीयते तदा नातमुनक्ति व्याप्तिः। व्यधिकरणदुःखप्रागभावतत्त्वकालिमुक्तिः समानकालीनत्वात्। अतिव्या
प्तिपदेनातिक्रांतं व्याप्तिं तद्वतिव्याप्तिलक्षणमिति व्युत्पत्त्या। व्याप्तिरिवग्रहानादिनोय लक्षणसमानकालीनपद

श्री:॥
२१॥

रानिद्ध्यंभवः। भिन्नकालीनदुःखप्रागभावेन सर्वासां मुक्तीनां समानाधिकरणत्वादित्यर्थः। वीतरागजन्तिशरीरादि
नात्मा यदि शरीरादिरात्मा स्यात्तदा हि स्यान्तशरीरिरात्मानोपलभ्यताराणा ही छाद्वेषप्रतीप्रत्याधनताज्ञानंकारणं।
नच बालकस्य तत्साधनतानुभवः संभवत्यनुभावकाभावात् इतीष्टसाधनतास्मरणं वाच्यं। न च शरीरे स्मरणं संभ
वति पूर्वपूर्वजन्मानुभवस्य शरीरं तिरहितत्वेन नात्रानुस्मारकत्वाभावात् तस्मात्पूर्वपूर्वजन्मस्थायिरात्मैवात्मा स
वानादिरित्यर्थः। प्रवृत्तिविज्ञानं वाठायपाठयमित्यादि ज्ञानस्योच्छेदोहानमात्मा हेतुरिति यथा प्रसंगत्वात्सर्वायं तु सुखदुःख
ध्वंसस्यैवमात्महानाभावादुक्तेति। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंपन्नतापत्त्यर्थः। महत्त्वएवेतिप्रवृ
त्तिकार्यमहत्त्वदुःखमंगीकुर्वन्ति सांख्या इत्यर्थः। प्रवृत्तीति। पाठापंपाठयमित्यादि प्रवृत्तिज्ञानितरहमित्याद्या
कारकालयविज्ञानस्योपहानत्वं तद्द्वारैव मुक्तिरित्यर्थः। धारायां चाग्निमान्स्मि इमज्ञानं प्रतिपूर्वपूर्वज्ञानमेककार
णमितिभावः। याग इति। निर्दिध्यासनमित्यर्थः। अन्यथान्यान्याश्रयप्रसंगादिति मूलं। तस्यार्थः। दिचित्तसंतति
मात्रं प्रतिशरीरस्यानकारणतानाकिंत्वासापप्रवचित्तेतंततिश्वेनकार्यत्वाशरीरत्वेनकारणत्वात्। इत्। न्याश्रयः। तदिवद
न्या

प्रम:॥
२१॥

र्थयति मूलस्कन्धस्य शरीरादेरिति॥ शरीरादिभिरिति॥ शरीरानापन्नरूपाणां निरूपप्लवसंततिं प्रति सोपप्लववित्तिसंततित्व
नकार्यतापत्तिः द्वापांनिरूपं अनुपप्लवच्छिन्नत्वमिति॥ तेन रूपेण चार्यकारणभावसिद्धेर्निरूपप्लवविच्छिन्नसंततिः शरीरं
विनापि संभवतीति निरूपप्लवविच्छिन्नसंततित्वविशिष्टचापि चानव्याहतत्वमर्थकापत्तावच्छेदकोऽसावप्लववत्वं विशेषणमितीति तेन रू
पेण कार्यकारणभावसिद्धिरित्यन्यान्याश्रय इति भावः॥ अत्राह वर्द्धमानो न त्वापप्लवावास्थानीभवतु विच्छिन्नसंतति
त्वेनैव कार्यता॥ तथापि न क्षतिः॥ संसारदशावर्त्तिशरीरस्यैव मोक्षकालीनज्ञानजनकत्वापपत्तेः॥ न चैवमपक
पंजनकतापत्तिः प्रथमज्ञानजननकालोऽनर्थ्यस्येव तत्कारित्वाग्निमज्ञानजनकत्वापपत्तेरिति भावः॥ शरीरस्य हि तु
त्वेन साध्ये नु विनाय मेवमूलटीकपोरर्थ इति वाच्या अन्येनु नयोजयंतीति॥ वदन्ति ना मितिमूलं॥ आत्माकिवलं
दुःखादिभ्राचोवर्न्नते इन्यस्माकमविवाद एवादृष्ट आत्मनः सुखादिरूपत्वे तु विवाद इति भावः॥ न पुत्र इति पु
त्रः पुत्रो भवतीति न प्रियः शत्रुपुत्रोऽपि प्रियः स्यात् इति आत्मसंबंधनैव पुत्रस्य प्रियत्वमिति भावः॥ वर्द्धमानः॥ न
चात्मन इति॥ पुरुषस्वरूपस्य प्रियत्वे तस्यात्मनः प्रिय एवमेव तदा मानप्रिय इतिताद्यर्थ्य शत्रुपीनस्यात्मीनस्यामे

श्रीः

२२॥

दाधिष्ठानत्वादितिभावः॥ नत्वमित्रत्वमादायमास्तुनाशः मित्रत्वमादायमविप्यातीत्यतआह मिदितिनित्यसुखमितिमित्यं
पसुखमित्यर्थः॥ मूलेनुद्भूतस्यकार्यत्वमितिविशेषणमितिभावः। मुक्तेरितिमुक्तिस्वरूपप्रध्वंसाभावस्येत्यर्थः॥ निरूपधाति
।यदिच्छान्यार्थत्वंतत्॥ साधीच्छाविषयः यथा चंदनादिकं॥ सुखाद्यर्थं हि चंदनादीच्छास्तत्वात्तद्भिन्नं तु निरूपधीच्छावि
षयइत्यर्थः॥ अन्यथेतिपदि सुखंसुखत्वेननकाम्यंकिंतुदुःखाननुविद्धसुखत्वेनतथासुखंपुरुषार्थत्वनस्यात्॥ दुः
खाननुविद्धसुखस्याप्रतीतेः॥ स्वर्गसुखस्यापि सातत्याभावेन दुःखशीलत्वादितिभावः॥ दुःखाभावस्येति॥ तिदुःखाभा
वत्वेनैवपुरुषार्थत्वं तत्रसुखेपि रूपातथाचमोक्षदशायांसुखाभावपिमोक्षःपुरुषार्थइतिभावः॥ विपरीत्यति॥
सुखदशायांदुःखाभावोस्तीतितत्रापिवक्तुंशक्यतइतिभावः॥ अपुरुषार्थत्वंपितिइच्छाविषयत्वज्ञप्तेरपुरुषार्थ
त्वस्यप्राग्व्यवस्थापितत्वेनतद्भावस्यशंकितुमशक्यत्वादितिभावः॥ तथापीति॥ दुःखसाधनध्वंसस्यसत्तिसाध्यत्वेपीत्य
र्थः॥ निःफलइति॥ नचदुःखस्यानवस्थकत्वादितिभावः॥ तत्रात्ताभाविविदुःखासइतिवि॥ नापितंदुःखानुत्पन्नेः
प्रयत्नाविफलइत्यर्थः॥ नचजीवन्मुक्तीतियद्यपिदुःखाभावोनपुरुषार्थः॥ तथापिजीवन्मुक्तिकालीनंसुखमुद्दिश्य

रामः॥

२२॥

वप्रवर्त्तनं इति भावः। दुःखांतरेति। पञ्चमया दुःखमुत्पाद्य नाश्यतामिति प्रवृत्तिः। तच्च दुःखध्वंसप्रयुक्तार्थमेवेति भावः। त
स्याति चरमदुःखकारणास्येत्यर्थः। तथापीति। धनार्थं सेवादिरित्यर्थः। ननु प्रायश्चित्तं दुःखध्वंस एव फलमस्मिन्यतत्रा
द्दाप्रायश्चित्तिति। न च सुखेति। दुःखसाधनध्वंसार्थमपि प्रवृत्तौ वार्त्तिकविरोधः। न तु सुखार्थं दुःखविहृत्यर्थं च प्रवृत्तिप्र
पनादिति भावः। दुःखनिरूपिता या ध्वंसप्रागसाध्यत्यर्थः। अपावसुखार्थं प्रवर्त्तते। दुःखनिरूपितध्वंसार्थैवाति वार्त्तिका
र्थः। दुःखनिरूपतश्च दुःखध्वंसः साक्षात् दुःखसाधनध्वंसप्रयुपरंपरया दुःखवदुःखसाधननिरूपणात्। तेन च तत्तद्ध्वंसप
निरूपणादिति भावः। अनन्यगतिकतायामिति दुःखस्यानुत्पन्नस्य न ध्वंससंभवादित्ति जावः। तेन। प्राग्स्याद्विभवाद्धिः प्रायश्चि
त्तादिद्दष्टं पतनदुःखसाधनं ध्वंसस्य मोक्षस्यलेपि पुरुषार्थत्वमुक्त्वा। तत्र प्रायश्चित्तादि दुःखसाधनध्वंसः पुरुषा
र्थः। दुःखं मा भूयादिति कामनया प्रवृत्तेः। दुःखप्रागभावस्यैव पुरुषार्थत्वात्। न च प्रवृत्तावपि दुःखप्रागभाव एव फलं त
स्य प्रागभावस्य सत्ता नयासंसारसाध्यतापत्तेः। अनंतत्वादित्युत्पन्नत्वाभाववापत्तेः। प्रायश्चित्तस्य रूपकप्रागभावेन दुःखं ज
न्यत एवा एतन्नाथं सहकारिविशात्तनुजन्यतो। एतावतैव प्रायश्चित्तरूपस्य प्रयोजनत्वमितिति भावः। प्रायश्चित्तस्यापि साध्यत्वात

श्री:
४३।।

तिप्रायश्चित्तनिरूपितसाध्यता दुःखप्रागभावइतिभावः। अनुत्पादार्थिता यस्मिन् दुःखप्रागभावेध्यायानप्रायश्चित्ति
प्रवर्त्तन्तेति किंनु दुःखसाधनध्वंसिछायस्यार्थः। स्वजन्यास्मृति। स्वजनस्य स्मरणरूपस्येत्यर्थः। आत्मत्वेतिननु
मिथ्याज्ञानप्रागभावो यद्यस्तित्वदा वास्तनायांनिदत्तापामपितन्मिथ्याज्ञानमवश्यंजननीयंतावात् किंवा प्रनानिह्
त्तिरितिचित्। नप्रागभावस्यविद्यमानत्वात् नतुजिनप्रतिपाद्यवश्यंजननीयइति। चेत् जन्यतेखपरंतुतत्वज्ञानरूपः
मिथ्याज्ञानप्रागभावेनकथंतत्वज्ञानमितिवत्। नहि प्रागभावाप्रयुक्तं मिथ्याज्ञानत्वं तत्वज्ञानत्वं वा किंनु कारणं मख्यु
क्तंायथावद्रूपाद्येषसहकृत्तिनमिथ्याज्ञानंजन्यनेद्देषासहकृत्तंतत्वज्ञानंतथाप्रागभावेनापिदृष्टेनमिथ्याज्ञा
नमदृष्टेनतत्वज्ञानमितिभावः। ननुपातकजानेकेनचित्प्रायश्चित्तेनकृतेपश्चात्कृष्णांमर्जितत्वत्तत्प्रायश्चित्तनाश्यपापज
न्यदुःखप्रागभावेनदुःखंकथजन्यपातकांकाशीमन्तस्यतत्वज्ञानोत्पन्नस्यसमानजातीयपातकानुत्पादेतिचित्।
नपूर्वोत्पन्नस्यतत्समानजातीयपातकांतरस्याविद्यमानत्वात् तदप्रायश्चित्तताहीनेनअधिकेनपातकेनतत्प्राग
भावजन्यदुःखजननात् दुःखोत्कर्षापकर्षादिवाननुपत्तपातकांतरंनास्तितत्रप्रायश्चित्तेनपूर्वपातकनाश

राम:
४३।।

त्। प्रागभावस्य का गतिरिति चिंत्यं न: तत्र प्रागभावसत्त्वे तस्य प्रतियोगिजनकत्वानुरोधेन पातकस्यावश्यं स्वीकार्यत्वा
प्रायश्चित्तस्य निरंगत्वकल्पनात् तत्र प्रागभावसत्त्वमात्राभावाव्यतिरिक्तः। ननु प्रागभावसंदिहपातकस्य दुःखफलोप
हितत्वानिश्चयात्कथं तत्र प्रायश्चित्तप्रवृत्तिरिति चेत्। दुःखस्वरूपायाः प्रायश्चित्तज्ञानादिवत्त्वाश्चप्रवृत्तेः। अन्यथा
तत्र फलोपहितत्वविप्रामासिकः ऽदृष्टफलस्य तस्य नाशसंभवात्। क्वासंततिरिति। तथा च संततितः राज्ञामसंततिरेवं हि
त्वेदृश्य इति भावः। पूर्वमिति। एकमधुनानुत्पन्नमिकं वा गन्तृ इत्येवं क्रमिकतया यथा सो भवति। पूर्वं या कार्यं परंपरा सा विजा
तीयापि प्रागिदानीं तु सजातीयेवस्या इत्यर्थः। इदानीमिति तथा च स्पष्टं दुःखधारायां पूर्वापरीभावापन्नकार्यपरंप
रात्वं सजातीयपूर्वापरीभावापन्नकार्यपरंपरात्वं यत्वेनान्यथाछेदरहगासाधर्म्यसात्त्वं न व्यभिचार इति भावः
अघ इति। अनेकत्वसति सन्तावत्त्वादिति प्रथमपक्षे प्राप्तत्वमनर्थिवर्त्ततिसाध्यं च नास्तीति मत्वा व्यभिचार इति भावः
अंत्यापारिति। अनिकत्वे सति गुणत्वादिति द्वितीयपक्षार्थः। अनेकत्वे सति दुःखत्वादिति तृतीयपक्षार्थः। अत्र चैतत्प
नविकल्पोऽस्तु। तत्र प्रदीपस्य दृश्यत्वात् नगुणत्वदुःखत्वयोः अभावादिति भावः। अपमानत्वेनेति एकः। कापार्थापक्षीत्

श्रीः
२४॥

तःतत्र प्राध्यतेः ध्वंसत्ववानिरूप्यमानसिद्धसाधनं प्रागभावादिध्वंसत्ववत्त्वात् । दुःखध्वंसत्ववानिरूप्यमानिपिसंसरितादृशाप्राम
पि दुःखध्वंसत्वप्रचात् । अन्यदुःखध्वंसत्ववानिरूप्यमानपि दुःखस्य संसारदृशायामपि यं किंचिद्दुःखत्वात् । यावद्दन्यापि विवक्षायाम
प्रसिद्धिः । चरमदुःखस्यापि यावद्दंतःपातिः चात् । दुःखेत्यादिकरारेणैपक्किं विदुःखान्यत्वविवक्षायां ससारितादृशाप्रसिद्धप्र
ध्वनं । यावदुःखान्यत्वविवक्षायां व्याधः । चारमदुःखस्यापि यावद्दंतर्भूतत्वात् । एतदित्यादिकराराय किंविद्वाचादिकराणा
पक्किं चिद्विवक्षायां पूर्वोक्तदोषो दुःखप्रागभावेत्यादिकराराव्याधः । एतद्दीयचरमदुःखस्यापि अन्यदीयप्रागभावसमा
नकालीनत्वात् । तद्रूपमेतदित्यादि । अग्निमितत्स्मदनुपादानदृष्टांतासिद्धिः । तत्रहिंसांसारिकएवदुःखध्वंसोदृष्टांतःत
त्पतिपाणिनुदुःखं पद्दीकृतात्र त्मदुःखप्रागभावसमानकालीनमेव दृष्टं त्वत्यदेभवति दृष्टांतप्रांगतिः । पद्दीकृता
त्मदुःखप्रागभावसमानकालीनं पापद्दीकृतात्मात्मनादुःखवत्स्वेन्न दुःखध्वंसप्रवान्निरूपणं । अनित्यत्ति । अनित्यप
दानुपदानिरुपस्थानत्वनिव्यभिचारात् तत्रदुःखध्वंसभावात् । अन्या । न्मातिऽदृष्टांतेसाध्यमस्ति १ द्दीकृतान्यात्मच
मुपाधिति । श्लेसाध्यव्यापकतापक्षे वोपाधिर्नास्तीत्तिसाधनव्याकात्त्पर्यं । पाधिकरणाति । समस्यमानपदंयादु

रामः॥
२४॥

खमंत्योर्भिन्नविरविभक्तिकत्वादित्यर्थः।लक्षणपद्गिरिति।संततिपदेन दुखसंततिग्रहणादित्यर्थः।आद्यइति
मुक्तिरूपस्यापिदुःखध्वंसस्यासार्वदिकत्वादित्यर्थः।अंत्यइति।इदानींतनस्यापिदुःखध्वंसस्यध्वंसाभावादित्यर्थः।
आत्मनीति।आत्माकाशश्चात्रतदन्यआकाशादिः।तद्वृत्तिर्योध्वंसःशब्दादिः।तत्प्रतियोगिनिशब्दादौनवर्त्ततेयद्दुःखत्वं
तत्प्रहइत्यर्थः।दुःखस्यपःप्रागभावस्तस्यपदेनाधिकरणमहाप्रलयकालस्तदधिकरणायस्यदुःखध्वंसस्यतत्प्रति
योगिनिदुःखदुःखत्वंवर्त्तत इत्यर्थः।साध्यस्याकार्यतेति।कार्यमात्रवृत्तिर्योधर्मस्तत्त्वादित्यर्थः।वृत्तिमदिति।साध्यक
रणासिद्धसाधनंदुःखत्वस्यदुःखविद्यमानत्वात्प्रतियोगिवृत्ती[illegible]च्यमानपिदुःखस्यात्यंताभावादिप्रतियोगित्वात्
ध्वंसस्यादिकरणदुःखाध्वंसांगीकारात्तदर्थंप्रागभावानधिकरणाधिकरणत्वंध्वंसविशेषणं।तथापिदुरपूर्णता
दिति।प्रदीपावयवानांप्रदीपप्रागभावाधिकरणत्वान्नूतनदर्थंदुःखेत्यादि।प्रदीपावयवासुनदुःखप्रागभावाधिकरणा
मितिदुष्पूर्णतासंगतिः।दुःखानधिकरणत्यादिकरणत्वंदुःप्रागभावाधिकरणत्वमपि[illegible]सापनात्यंतरणात्स्यापिदुःखान
धिकरणत्वात्तदर्थंदुःखप्रागभावानधिकरणत्वमिति।धर्मवादिन्यक्षमानआत्माचेव्यभिचारः।तस्यनित्यत्वेनध्वंसप्रतियो

श्रीः
२५॥

ग्यवृत्तित्वात् तदर्थं कार्यवृत्तीति कार्यवृत्तिधर्मत्वादिस्फुच्यमानेऽनंतत्वव्यभिचारः अनंतत्वं हि ध्वंसाप्रतियोगित्वं त
त्वात् कार्यं आत्मादौ विद्यमानमपि कार्यध्वंसाप्रविद्यते तदर्थं मात्रपदोपादानं इदानीं ध्वंसस्याव्यभिचारः ध्वंसस्य सर्व
स्य कार्यत्वेन ध्वंसप्रत्वस्य कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् तदर्थं भाववृत्तित्वविशेषणीतिविशेषणं । भाववृत्तित्वे सति कार्यवृत्ति
त्वादिस्फुच्यमानेऽनंतत्व एव व्यभिचारः अनंतत्वस्य भाव आत्मादौ कार्याध्वंसप्रत्ववद्विद्यमानत्वात् तदर्थं भाववृत्ति
त्वे सति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वादिति हेतुः पर्यवसन्नः दुःखत्वमात्रपक्षीकरणं चार्थान्तरन्यासात् दुःखप्रागभावानधि
करणकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वशक्तिवृत्तित्वमेवा याविशेषार्थान्तरं बाधश्च दिवनशक्त्या॥ दृशवृत्तित्वे सिध्यतीति
तान्वाबाधस्फूर्तिदृशायां सिद्धिप्रसंगात् तस्मान्नियतत्वाधारस्फारणांपशक्त्या ध्ववृत्तित्वं बाधापितुमात्मेत्यादि
विशेषणं अत्र हि दुःखत्वमिस्फच्यमानेऽप्रसिद्धिः दुःखत्वस्य दुःखाविद्यमानत्वात् ध्वंसस्यादिकरणापिरध्वं
सप्रतियोगिनि दुःखदुःखत्वस्य विद्यमानत्वात् वाजान्यवृत्तीत्यादिकरणेऽप्रसिद्धिः। कालोत्पाय आत्मात
वृत्तित्वां दुःखध्वंसः तत्प्रतियोगिनि दुःखदुःखत्वस्य विद्यमानस्यत्वात् आत्मात्यायः कालास्तास्य सर्वाधारत्वा

राम॥
२५

त्तद्वृत्तिर्या दुःखध्वंसप्रतियोगिनिदुःखेदुःखत्वस्यविद्यमानत्वात्। तं[हृ]प्रत्यात्मत्वाद्यननुगतत्वाप्रसिद्धिः। आत्म
कालान्योयः। आत्मोपाधिःकालोपाधिःद्विगुणाधिकवृत्तिर्यादुःखध्वंसप्रतियोगिनिदुःखत्वस्यविद्यमान
त्वादितिचेन्न। आत्मात्मोपाधिकालकालोपाधिद्विकृतिगुणाधान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिदुःखत्वमितिपर्यव
करणात्। यद्वृत्तिचेत्कालश्रवणेनान्यायः। आकाशादेस्तत्रानवृत्तित्वयच्छिन्नदुःखध्वंसप्रा। ज्ञेयत्वदुःखप्रागभावसा
पदमधिकरणं चेन्मुक्तिकालस्याधिकरणायस्पएतादृशाः ध्वंसत्वात्। ध्वंसध्वंसवत्त्वात्। यथावध्वंसाधिकरणदुःख
प्रागभावानधिकरणेकपालेवृत्तितानावृत्ति। ध्वंसस्साध्यमात्तिव्रात्मात्ववृत्तित्वमुपाधिर्व्यात्सेनाति साध्यव्याप
कता। ध्वंसत्वेवच्छिन्नदुःखध्वंसप्रवृत्तित्वोपाधिरितिसाधनाव्यापकतत्याद्यर्थः। आत्मान्तरेति। आत्मान्तरदुःखध्वं
सावच्छिन्नदुःखप्रागभावानधिकरणंपन्नस्यआत्मानवृत्तित्वंसाधमस्तिनानात्मवृत्तित्वमितिसाध्यव्यापकता
त्पर्थः। नापीति। विवाहानित्वं च आत्मान्तरदुःखध्वंसप्रवृत्तीतिभावावचित्। ध्वंसत्वावच्छेदात्पर्यंत्यागस्तध्वंसप्र:
प्रत्वेनदुःखप्रागभावानधिकरणत्वावच्छिन्नत्वनुविवाहवृत्तित्वमुपाधिरित्यर्थः। नापीति। संप्रागध्वंसस्यापिवृ

श्री:॥ २६॥

विद्यमानत्वात्। तन्मात्रवृत्त्यन्यावृत्तित्वमात्रपरत्वादिति भावः। पक्षेतरत्वादिति। ननु पर्वतेतरत्वं भवतु पक्षेतरत्वं तत्स्वपक्षे
ऽनूतपर्वतमात्रव्यावर्त्तकत्वात्। तच्चेत्तन्मात्रवृत्त्यान्यत्वं नुकथं तथा। अपक्षीभूतत्वाच्चेद्दृष्टत्वाद्दृष्टपिव्यावर्त्तनादितिव
तन्नयथापक्षेतरत्वं नापाधिसानुकूलतर्कः। मिथिवनसाध्यव्यापकत्वाविप्रयात्। तथायमपीच्यर्थान्तानुमु
क्तिः कथमदृष्टं विना हृध्यातऽग्राह्यमुक्तिरिति। तत्रापिप्रतियोगिरूपप्याह दृष्टस्वजनकत्वादिति भावः। अदृष्टा
जन्यत्वमिति पाठे भोगतत्साधनापरेवादृष्टजन्यनियमः। तथाच मुक्तौ मास्त्वदृष्टजन्यत्वमिति भावः। ननु त
त्वज्ञानतद्गूणकारणाभावादिव्रतितावतां कालेन मुक्तिरतऽआह नचेतावंतमिति। तथाच तत्त्वज्ञानमविस्या
स्यादिति भावः॥ इदमिति। पक्षस्यनेतावात्पद्यतइतितद्दृष्टयमानद्विष्ठनातेकांनिकमिति भावः। नविनि
धानजातीयं नुभुतमित्यगवद्वाद्धभवतीति भावः। कालत्वमिति। नवेवकालत्वंपक्षीकृत्याहृष्टत्ववत्वव्याप्तिःसा
ध्यतसाचकीदृशीयत्रयत्रकालत्वंतत्रतत्रादृष्टत्ववत्वमिति। नवेचकालत्वंपक्षीकृत्यादृष्टत्ववत्वव्याप्तिः। साध्य
तसाचकीदृशीयत्रयत्रकालत्वंतत्रतत्रादृष्टवत्वमिति टीकावापाद्यदाकालत्वंतदातदादृष्टवत्वमि

राम:॥ २६॥

२

नितिदिशिकीवायादायदकालत्वेन हेतौ हदृष्टवत्त्वमिति कालिकीवा। नाद्यः। सिद्धसाधनात् कालत्वेहि
कालेवत्तितिनत्वादृष्टवत्त्वमिति वह्नेतद्वृत्तित्वात् दृष्टान्ते सिद्धसाधनात् नांत्यः॥ एवंहि धर्मेद्धे हेतावानवहितुरसुवं
द्वाहावपि कालिकादृष्टवत्त्वस्य व्याप्तेः सत्वाद्व्यभिचाराभावात् अत्राउः। हेतौ केवव्याप्तिस्तत्र साध्यमतपाच
कालोपाधित्वं पहृः एवं च पक्षं पक्षकालोपाधित्वं तत्र तत्रादृष्टवत्त्वमिति व्याप्तिरत्र साध्य धर्मवाद्विप्ये धर
त्वधर्मिवात्तत्रहेतुरस्ति तस्य साध्यस्याभावाद्व्यभिचारः कोसवृत्तिधर्मवाद्विफलो प्रामपावि व्यभिचारः न
हि पक्षप्रमियत्वं तत्र तत्रादृष्टमिति निसाध्यमस्ति हेतौ प्रामपक्षसवेन आदृष्टाभावात् तस्मात्कालसमाद्धत्तिध
र्मवादिति हेतुः हृतः अविनितिपूर्वकालावृत्ते साध्यमस्ति तत्र कालवत्तेसमानाधिकरणो निमकालहृत्तिरत्य
ताभावस्तत्वृत्तित्वात् ग्रीवमुपाधिश्चास्ती तिसाध्यव्यापकताकालवाहेतुरस्ति न दूपाधिः तस्य पक्षकालवृ
त्तित्वादिति साधनाव्यापकते न्यर्थः॥ माहेतिायस्यकस्यापि मुक्तेस्वर्गाकारादिजिभावः। तात्रिमितितिाप
स्त्रिनादृष्टं तर्हि कारणाभावादि वनमुक्तिर्यदि चादृष्टं तर्हि अप्रोष्पद्धारवाछेदाभावादिवेन्यर्थः। नचमुद्दाप

श्रीः

२७॥

नाय थात्सुद्दापघुद्दाभ्यां नाशः कृतः तथा च मुक्तिप्रतियोगिना दुःखादिना अदृष्टनाशः अदृष्टेन मुक्तिप्रतियोगिना
स्तु मुक्तिः स्वरूपनाश इत्यर्थः ।। तस्य अदृष्टस्यापि मुक्तिप्रतियोगिमेदाभवात्तु प्रागुक्तद्दोषसंदुस्याय इत्यर्थः । तथा चेति
दुःखसंततिरत्यंतमुच्छिद्यते अनादित्वात् यत्र यत्रात्यंतोच्छेदस्तत्रादिमत्वं यथा एतत्प्रदीपसंततावितिव्यतिरेकि
णा स्वप्रतिपक्षत्वमित्यर्थः । आदिमत्वमिति एतत्प्रदीपसंततावत्यंतोच्छेदः साध्यमस्ति आदिमत्वमुपाधिश्चेति साध्य
व्यापकता दुःखसंततौ संततित्वं हेतुरस्ति नोपाधिरिति साधनाव्यापकतेत्यर्थः । अनादित्वमिति स्वदुःखत्वं तस्यात्रोपा
दुःखं तस्य प्राध्वंसः तथा च प्रागभावत्वाद्वा दुःखप्रागभावस्तद्वा दुःखध्वंस इति कालिकव्याप्तेः दुःखप्रागभावः तत्प्रतियो
गि दुःखं तन्मात्रवृत्तिजातिर्दुःखत्वमेव तद्वत्त्वं दुःखस्यानादित्वमित्यर्थः । यद्वा यद्वा दुःखप्रागभावस्तद्वा तद्वा दुःखध्वंस इ
ति तद्वास्यात् । परिपूर्वस्मिन्काले दुःखस्यादिरिति धारया दुःखस्यानादित्वमिति भावः । जातिमत्त्वमित्यनेकोदिवृत्तीप
या दृष्टवृत्तिजातिमाह पादवृत्तीपशब्दितिव्याप्तिः दिवृत्तजन्यतावच्छेदकजातित्वस्य त्वात् । वृत्तिमदिति फक्कावपिप्रति
योगिवृत्तीति विशेषणविमात्रपदेपाहा त्वपि तत्त्वे प्रागभावत्वादिकरणापि ध्वंसत्वादिकरणेऽपि विवृत्तीयशब्द प्राग

रम॰

२७॥

भावस्यापि पक्षेऽपि सत्त्वात् । ध्वंसप्रव्याप्यत्वात् । तदर्थं स्वाश्रयप्रत्याहिति न च द्वितीयक्षणीयशब्दोत्पत्तिपायशयद्वाद्द्वितीयक्षणीयशब्दप्रागभा
वः तद्धातद्द्वितीयक्षणीयशब्दध्वंसहेतित्याप्तेभावात् । द्वितीयक्षणानुत्पत्तिदशायां द्वितीयक्षणीयशब्दप्रागभावः यद्द्वितीयक्षणीय
शब्दप्रागभावस्तद्वद्द्वितीयक्षणीशब्दध्वंस इति व्याप्त्यभावात् । ननु व्याप्यत्वं निपतसामानाधिकरण्यं तथा च किमर्थं तेनैव अन्यभाग
न च द्वितीयक्षणीयशब्देतित्याप्तिः । तत्र प्रथमद्वितीयक्षणीयशब्दप्रागभावस्य पूर्वमभवनत्त्वेन ध्वंससमानकालीनप्रागभावप्रति
योगिभावत्वमिति नाभावात् । ध्वंसासमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वप्रथमशब्देऽपि विद्यमानत्वादिति चेत् । लक्षणशा
ह्यतावपयो । स्वाश्रयध्वंससमानकालीनत्वं लक्षणा । स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वाभावस्य मात्रपक्ष
वृत्तित्वादिति परलक्षणाचाने यावद्धानुपातात् द्वितीयक्षणीयशब्देतित्याप्तिः । स्वाश्रयीभूतप्रथमशब्दध्वंससमानकालीनद्वि
तीयाद्विशब्दप्रागभावप्रतियोगित्वनिरुक्तद्वितीयादिशब्देऽपि विद्यमानत्वात् । व्याप्तिसूत्रेऽनापूर्वमपि द्वितीयादिशब्दप्रागभाव
सत्त्वेन ध्वंसाभावात् । अत्र च ज्ञातिपदं धर्मपरं तथा चैतादृशो धर्मः । तेन धर्मरातस्यानादित्वं प्रदीपत्वेन प्रदीपसंततिरि
पनादिरवात् तथा प्रत्युत प्रदीपसंततिः सादिर्भवस्यवात्यापाधिमिति आकाशादेश्च । अत्र तानुच्छेदाहावर्त्तनाग छिन

मूलकत्वशालित्वमुपाधिरपीति साध्यव्यापकता। अत्र चानादित्वं हि नु रस्ति न नूच्छिन्नमूलकत्वशालित्वं अनित्यमिथ्याज्ञानस्य
नस्य मूलस्योच्छेद्यत्वादिति साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः। नानुमितत्वाच्च साधनव्यापकता अनादित्विनानुच्छिन्नमूलकत्वस्या
पि दुःखसंततौ साधनादित्ववत्। प्रागभाव इति प्रागभावव्यभिचारो च्छेद्यवर्तनं न कारणावत्वं न च प्रागभावप्रतियोगित्वमिति
साध्यव्यापकतेत्यर्थः। नापीति॥ स्पष्टं एतत्प्रदीपसंततित्वं तस्याश्रयः। एतत्प्रदीपसंततिः। तस्याप्याद्यं ध्वंसः। तेन असमा
नकालीनायः एतत्प्रदीपसंततिनिविष्टप्रथमप्रागभावः द्वितीयादिप्रदीपप्रागभावानां प्रथमप्रदीपध्वंससमानकालीन
त्वात्। न तस्य प्रतियोगिप्रथमप्रदीपः। न च नित्या धर्मः एतत्प्रदीपसंततित्वं न त्वेवं एतत्प्रदीपसंततौ सादित्वर्थः। दुःखप्राग
भावस्तु वस्तुनः कोपि दुःखध्वंससमानकालीनः। यतः दुःखसंततिरपि सादिः स्यादिति भावः। प्रागभावजितत्वाच्च साधन
व्यापकतेत्यर्थः। दुःखसंततावपि प्रागभावप्रतियोगित्वं वर्त्तत एवेति भावः। नुपाधेरिति। अनुच्छिन्नमूलकत्वस्येत्य
र्थः। स्थापनायामिति। अन्यं तौ छेदसाधिकायामित्यर्थः। प्रथमानुमानस्य स्थापनात्वात्। अशरीरतापत्तिमरारा
त रंहरामात्रमशरीरित्वं वर्त्तत एव तत्परिवर्जितिरिति अन्यथा सिद्धिः सा न भवतीत्यर्थः। नन्वितिन नुमिति सिनाति

ष्यधः एकैकस्मिन्द्वित्वोदय इति घटत्वतिवृत्पाठेन स्त इत्याश्रयव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः व्यासज्य
वृत्तित्वं हि धर्मादित्वाद्यवयवशः पर्याप्तसमाप्तत्वं एवं प्रसमाप्तत्वात्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया प्रसक्ताद्दृशः। यथा घटवत्य
पि घटपटौ। घटपटाभावाववर्त्तेते। ताद्दृशाभावानां गीक्रियत इति। चतून्नायस्मात्तवर्त्ततत्सत्त्वस्वत प्रसंगे। धप्रसंशंका
वीतू। ननु ताद्दृशाभावः किमिति नांगीक्रियतेति प्रतीतरित्यपीपपादयितुमशक्यत्वात्। इति चितू। नाद्यघटत्वतिघटपटो
न स्त इत्यस्याः प्रतीतेः घटत्वतिपटाभावविषयकत्वेनोपपत्तेः अभावांतरकल्पने गौरवात्। नित्यवद्दित्तियथाका
शादिसर्वेहावर्त्ततत्पात्मनिक्रमशः प्रसुखदुःखयोसत्त्वेपिद्वयंनास्तीतिप्रतीतिविषयाप्रसिद्धाभावावर्त्तत एवचार्थे।
एकैकतित्रशरीरमात्मानं प्रसुखमपिनस्तु प्रतीत्यक्तौ वाक्यजेदइत्यर्थः। समानेति। अत्रसामानाधिकरण्यंजा
तिमत्ताविवक्षितं तत्रजातिमत्वेविरुध्यतितद्दाघटद्दावतियाप्तिः। व्याप्यत्वपक्षताचपिविषयत्वपक्षतावयसिद्धमभि
धेयमितिशब्दज्ञानविषयताव्याप्यत्वस्यघटान्यविद्यमानत्वात्। सा द्दा काशित्याघटत्वोघटएवगतं शेषरत्नाद्दा
कारविषयतायाः व्यारघत्वस्यघटत्वविद्यमानत्वात्। तद्दृश्यसामानाधिकरण्यानि इद्दानीवाठनागतं। घटस

श्रीः॥
२९॥

समानाधिकरणसाक्षात्काराभावात्। इदानीं ज्ञानहार्दवति व्याप्तिः। यत्र तज्ज्ञानवत्त्वं तत्र तज्ज्ञातसमानाधिकरणसाक्षा-
त्कारविषयतायाः प्रज्ञाता। तादृशजातिमत्त्वस्य ज्ञानितिविद्यमानत्वात्। ननु ज्ञानत्वं योथवसायत्र ज्ञात एवन प्रः
तद्वत्त्वं तत्र साक्षात्कारविषयतानास्तीति कथमति व्याप्तिः। न च तत्रापीश्वरसाक्षात्कारविषयतावर्त्तत एवेति वाच्यं।
ईश्वरसाक्षात्कारस्य यद्यधिकरणात्वतसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताविरहादिति चेत्। नातस्यापि स्वज्ञा-
नस्याभिहितसमर्पकतत्त्वसाक्षात्कारादृशायां सर्वैः साक्षात्क्रियमाणत्वात्। अतः समानकालीनेति विशेषणं।
इदानीं च ज्ञानिनां गच्छति। न हि यस्मां घटकोऽज्ञानं। न चैवं तस्याद्यक्तिजन्यज्ञानव्यक्तिसमानकालीनसाक्षात्कारविषय-
तास्तीति सुखदुःखयोः सत्वात्। सुखदुःखायां ज्ञाता यादिविनाशात्। दुःखवति स्वात्युदुःखपरिनिरुक्तविंशतिप्रका-
रकदुःखध्वंसहरणात्। तस्याकर्मणाः समुच्चयः सकामस्यनिःकामस्य वानतावत्स्वर्गाद्यर्थितयानुष्ठीयमानस्य क-
र्मणाः समुच्चय इत्यं तत्राहाकर्मणामिति। द्वितीय आहातावत्तीति तज्ज्ञानमजयिवच्चर्थः प्रंनियान्यापकारकत्वं
प्रध्वंसनस्वरूपनिर्वाहकत्वं। आरादुपकारकत्वं फलनिर्वाहकत्वात् तत्त्वेति। ननु कर्मणां न्यायनायपित्तज्ज्ञानजनक-

राम:
२९॥

द्वोत्कृपमेत्नरिति धित्॥ना एतस्य ग्रंथस्य प्रकामपरत्वाभावात्तन चत्तवज्ञा।नानुपपत्तात्।कर्मणामिन्याद्दि रपि प्र
कामपरत्वनाभावविरा धइतिचेयं।ननु स्वर्गोद्दिजनकमपूर्वं स्वर्गादिति नवना शूपइतिनश्यपनु।इदं नुकथंनाश्यतइ
त्यत आह।प्रचेति।ताचेवतीविहितत्वं भिषजाहोवर्त्ततिनत्वइष्टजनकत्वं किंतुना डोश्रुद्दरजनकत्वमितिद्य
भिचार इति भावः।नवेति।श्रोतव्य इतिविधिः स्वतनियमः श्रवणमेव कर्त्तव्यं न त्वन्यथा उत्मान्ज्ञातव्या यथा
व्रीहीनवहंतीत्यत्रावहननमेव कर्त्तव्यं न तु नखनिर्दलनादिकं नियमविधि स्थले च इष्टं जायत एव अप
था यदि आत्माज्ञानार्थिमधिप्रिघतइत्यनुमान पद्धतिभूतनाय आत्मातत्त्वज्ञानार्थमव श्रवणाप्रवृत्तिस्तदाततत्त्वज्ञा
नस्यानुत्पत्तेपि प्रत्यवायांत्। श्रवणादाराानस्पादितिभावः।मननातीत्यायं नियमविधिः किं त्वपूर्वविधिरित्ते ननिय
माद्दष्टं न श्रवणाहरः।श्रवणस्यामाहूतिहित्वेन श्रवणादिति भावः।ननु।श्रोतव्य इत्यस्यनियमविधित्वाभावा
पत्तिरिद्दात्तः।वहंतिभिर्नियमविधित्वास्येवस्वीकारात्।नेथापिकेरपितदिरुद्दस्यालखनादित्यतआहा
तथात्वपीति।यद्यपि श्रवणापहृत्याश्चदृष्टमवसाहाज्ञानकं तथापि तत्त्वसाहाकाणायपहृत्या परंपरया जनकं

ते चित्ति भावः॥ ननु यथा कर्मणां विजातीयत्वान्न मोहजनकता तथा ज्ञानजनकतापि न स्यादित्यत आह। ज्ञानेति।
ज्ञानस्याभावरूपत्वाद्विजात्यंतरं प्रभाव्यति मोहध्वंसभावरूपा न तिभावः। नन्विति। यथा विजातीयाभ्यां कारणाभ्यां
दुःखनाशो जन्यते तथा विजातीयकर्मणामपि मोहजनकत्वं भविष्यतीत्यर्थः। न च यद्यपि मुमुक्षुर्नित्यत्वेन विहित
कर्म विनानुगम इत्यत आह। हानं च तिज्ञादुरिति। निर्द्दिष्टं जनितमिति। तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननाशे कर्त्तव्ये यथा न कर्मा
पेक्षा तथा मोहस्य मर्पकत्वं ज्ञानेपीति भावः। कर्मान्तराणामिति। प्रायः जनकत्वं संभवति जनकत्वस्य गुरुत्वाऽ
कथनमिति भावः। न त्वति व्यापारे इत्यत्रान्वेति भूमिः कारणांश्च संप्रदायविद इत्यत्र नास्वरसः। तत्त्वज्ञानं विना
मिथ्याज्ञानध्वंसाभावात्। तत्र हेतुः। कर्मणि क्रियमाणे किंचिद्दुःखं भवति तेन वपति कल्पय इत्यर्थः। यदीति।
परप्रभ्रंशाय जनकाभिन्नः निःश्रेयसजनकत्वाभिन्नः स्वीक्रियते तर्हि ऽभ्युदयजनकं चिल ह्यागास्त्वीक्रियमा
णोऽभ्युदयजनकं भयजनकं चैव स्वीक्रियमाणे न भस्मत्वेत्यर्थः। तज्जिति। प्रायाजकत्वं संभवति हेतुत्वा
कल्पनादिति भावः। नियत। पूर्ववर्त्तित्वस्य प्रयोजकत्वात्सूक्ष्मनस्य यथा सिद्ध गर्भस्याहिहेतुत्वात्स्वयाप्यातिभावइति

णाघः। आद्य इति। द्रव्यानवच्छापाण्णामास्तीति विशेषिणासंगतपदेऽइत्यर्थः। अन्यथेति। नन्वतिरिक्तं द्रव्यचंनास्तीति
विशेष्यासंगतपदेऽइत्यर्थः। नन्विति। एकत्वादिकं विना नवत्वमनुपपन्नं घटपटादिरूपाणां गुणानां चतुर्विंशत्वादिक
मस्तीति भावः। भाक्तमिति। अगत्र पृथिवीत्वादिना त्वोपाध्यनुक्तानि इत्यर्थः। न चैवं पार्थिवपुनर्नवत्वं स्यादत्रपि पृथि
वीत्वाद्यावच्छाव्यमुख्यस्याभवादिति भावः। मूर्तं तेषामिति। तेषामिति दयन्नाशश्चापस्यादावान्वयितिव्यंजकवै
चित्र्येपीति। नुत्र ध्वस्तद्रूतनसामान्यास्यैनिनतिनापमर्थः। भवन्ति तमसः सामान्यादिस्वरूपत्ववत्त्वं तत्र
मयासामान्यस्वरूपविहितिविपालम्भोऽशेषोदय। तत्र भवन्ति घटत्वादिरालोकव्यांजकः तमोरूपसामान्यस्य
नुआलोकाभावाव्यंजकइतिव्यंजकवैचित्र्यं वक्तव्यं तथा च सामान्यान्वयइयगोव्यंजकविचित्र्यापि समा
ध्यसत्ववक्त्व्यं तथा व्याप्ताश्रायचादिद्रूपरणामिति। वर्द्धमानः। नहि रहितमीति सास्नादिविरहितो न्यथो
नन्विति। पद्रूपत्वं तमसः अनुपलंभनियमश्च हि नु सामान्यादावविपर्ययः। प्रथमइति। एवत्वादिप्रभवापीति रिय
स्पकालस्याभानादितिभावः। अप्रत्यहीति। पूर्वप्रमनायिनः कालादिः प्रसिद्धा बपितद्विषयकत्वं नास्ती

चसिद्धिः। इदानींगुणत्वसमवायस्यचनप्रसिद्धइत्याप्रसिद्धिरितिभावः। तथाचेति। अत्रजलसामान्यमित्यत्रसाध्यं
।चाक्षुषपदाद्वेयर्थ्यात्। विषयत्वादित्यादिहेतुकरणात्ठव्यभिचारः। साक्षात्कारिस्यादावपिचाक्षु। षप्रमादाव
।प्यतर्थं। आलोकेत्यादिइतिचाक्षुषपदानुपादानेवठव्यभिचारः। आलोकविषयकचाक्षुषसाक्षात्कारवि
षयत्वात्। व्यतिरिकीतिचव्याहिरूप्यं तेनेतिभावः। आत्मेति। जगमोतत्कारणत्वानुपपत्त्यवस्थायिकमितिसाध्यमि
त्यर्थः। तनेति। विनश्यदवस्थंयद्द्रव्यंतन्निनकर्मजन्यतितद्धकर्मनसंयोगविभागयोःकारणंद्रव्यस्येवनप
वादितितत्रहेतुरस्तिकर्मत्वाभावोनास्तीतियःव्यभिचारःसनभवतीत्यर्थः। कार्यतेति। विनश्यदवस्थंतुकार्य
त्वातिकालएवनश्यतीत्यर्थः। भूतलादीति। भूतलादिनास्वाश्रयसंयोगादिर्जन्यतइत्यर्थः। नकस्पनमिति।
आश्रयीभूतद्रव्यांतरकल्पनमित्यर्थः। नचेतिसमवायमितित्यलनान्वेति। अत्रसमवायादित्यकत्वैतमास
द्रव्यत्ववाहिनःस्वरूपासिद्धेःस्यात्। तेनसमवितत्वस्यपृथगीकारत्वात्तद्वारणार्थंद्रव्यपदोपादानमित्य
र्थः। दूषयति। तथाहीति। आद्यइति। यन्मतेतिमतेसाद्रव्यत्वंतन्मतजन्मस्सारूपिपथिव्यादिनवकासमवाय

वर्त्तते। अगुणत्वं नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः। अंशे च इति। द्रव्यमात्रपदेन नवातिरिक्तं द्रव्यं गृह्यते। तत्र यावत्तद्रूपप्रसिद्धा
स्वरूपस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः। क्लृप्तेति। यन्मते तन्मते द्रव्यं तन्मते ऽव्याप्यवृत्तिसमवायवत्त्वमित्यर्थः। तथा च द्रव्यपदहानेऽपि असि
द्धादिः सत्त्वान्न द्रव्यपदमिति भावः। नभ इति। नभः अभावस्य यत्प्रतियोगिसमवायवत्त्वं तद्विशिष्टगगनादित्यर्थः। अय
माशयः। तदेव विशेषणांशे व्यर्थे यस्मिन् विशेषणाद्युपरीभूत यति विशेष्यभागस्तिष्ठति यथा नीलधूमादित्यत्र
नीलपदं नीलपदविरहितेऽपि विशिष्टस्य धूमस्य विद्यमानत्वात्। अत्रेदं द्रव्यसमवेतत्वाभावादिहेतुः स च विशिष्टा
भावो विशेष्यस्तादिवर्तिष्ठति यदि च द्रव्यपदं दीयते तानाधिसमवायत्वाद्वारा भावाभिन्न एव स्यात्। विशिष्टाविशिष्टप्र
तियोगिभेदेनाभावाभेदात्। भवति हि विशिष्टाभावाभिन्नः नीलघटाभावो घटाभिन्न इति। तस्मात् द्रव्यपदे अदत्ते पूर्वं स्ववि
शेष्यत्वेनोपात्तस्य विशिष्टाभावस्याऽस्थिताऽनद्रव्यपदवैयर्थ्यमिति निरचति। अगुणत्वमाकाशादौ वर्त्तते अ
समवायत्वमस्तीति साध्यव्यापकता गुणत्वादिसाधनं वर्त्तते अ समवायत्वं नास्तीति। साधनाव्यापकता इत्य
र्थः। तत्त्वस्य द्रव्यासमवेतत्वस्यानापत्तिः। मीमांसकमते तमसो द्रव्यत्वेन स्वावयवसमवेतत्वेन सिद्धिरित्य

श्रीः॥
३१

र्थः।तत्त्वपि द्विपीति।अवयवसमवेतत्वासाद्विरित्यर्थः।नपाचपरिशेषपूर्वनापि द्विरितिभावः।विपक्षेति।द्व्यास
मावतत्वा द्विनायंपर्यन्नकिप हृत्व्याधकप्रतिपा स्तनाद्वित्यर्थः।नन्वित्ति।जमप्र्याःपन्हत्वा द्विशेषगुणाविरहस्य कत्ता द्विनिपु
त्वाद्वित्यर्थः।अप्रसिद्धिरिति।तिमा रूपविशेषगुणाप्रसिद्धित्तत्रिषि धस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्।द्विगादि विशेषगुणा
प्रसिद्धेस्तन्निद्धि हस्य साधयितुमशक्यत्वाद्वित्यर्थः।विशेषेति।नपाचगंधेपितादुगाइत्यर्थः।तन्नेति।पद्विमूलेगं
धमहीनां द्विगादिगुणात्वमाशंकितं स्यात्।तत्रामत्रिषि धेतापि भवन्निः सांशंका धमन्निपतितत्रिनप्रमाणाप्रित्य
र्थः।अयमंधकार इति।ननु द्विगादिगुणात्वे सति विशेषगुणात्वाप्राप्तद्धःकपंतन्निषेधःसाध्यः।नचनविशेष
गुणाइत्येव साध्यंगंधमादेर्व्यभिचारात्।नवन द्विगादिगुणाइत्यवसध्यंतषांविशेषगुणारहितत्वाद्वित्यतस्य
पंपस्यानुपयोगापत्तेरिति चेत्।न।द्विगादिगुणात्वविशेषगुणात्वेतदुभयप्रतियोगिकाभाववत्वस्यासाध्यत्वात्।
गंधमादावपि विशेषगुणात्वस्यत्वेपि उभयाभावस्य नलभयाभावात्तेवव्याप्यत्वस्य त्रिधमोवच्छिन्नप्रतियोगिका
भाववाद्विमातिरक्त इत्नुमानकारणाद्वितिद्विकृत्तात्वात्।आघपहेयपाक्षधकंतद्विवित्यर्थः।मन इति।सा

रामः॥
३१॥

चकरणापदमाधिद्विवारणाय तमःप्रत्यक्षेपि मनसः कारणत्वात् इदं च धर्मग्राह्यमिवारितहर्षेन मूर्च्छ्यासिनमाना॥
नसाधकरणकप्रत्यक्षविषयत्वादितिहि। तुर्व्वोध्यः। अहं विति। इदं चप्रथमतानसिद्धमिति पूर्व्वस्यहेतुः। अहं त्यत्र व्यधिक
रणाचं हि आलोकवत्यधिकरणावेत्तवात्गुणावरगहिच्चसिद्धिपूर्व्वनिसिद्धमिति प्रतीतो विशिनाति जः प्रतीत्व ध्यप्रतीतिविषय
त्वाहित्यर्थः। ना। तोधधिकरणासिद्धिरितिनानुत्तमसः कर्पचाक्षुषप्रतीतिविराधव्वमतआहत्वात्स्यैति। यनापितमासा
इत्याचंव कृत्यातिनाप्यालोकाभावसहचारावकृत्यइत्यर्थः। तेजसः सहचरितत्वं तिजोवृत्तित्वं पचाप्पतघ थाश्रुत
व्यधिकरणांतमसः पहृत्वात्यअनुपलब्धप्रागुणांतरवृत्तित्वात् तथापिस्वभिन्नाति। जोवृत्तिगुणानुपलंभकालीनो
पलंभविषयत्वाहित्यर्थः। तेज इति॥ तेजसः पद्रूपं तद्विषयिणीयाचक्षुषप्रतीतिस्तद्विषयत्वाहित्यर्थः। नुष्णस्तु
स्पर्शस्तुनवाक्षुषप्रतीतिविषयइति नव्यभिचारइतिभावः। तेजोविषयकित्याहिकरणप्रभारूपिव्यभिचारः। अइ
तस्पर्शाभावित्वात्तिजसोप्रत्यक्षत्वेनतिजोविषयिणीयाप्रतीतिस्ताहिषयचाहिवप्रभारूपतेजोरूपस्यतद्वर्थस्ह्प
तिसंबंधनात्पार्थिवरूपस्पतेजोरूपाभिभावकत्वेसोरतेजोरूपमप्यभिभूतस्यात्मूर्तुवर्र्गस्छुलेवनन्यातिक

श्रीः॥
३३॥

तयात्र पर्युं भकरूपेणाभिभवः क्रियात इति भावः॥ ननु तमस्त्रजस्पर्शरूपस्यादित्यत आह रूपान्यति आघ इतिय
दिति जन्यितीलरूपमारोप्यत्तन्नहानीलंतजेइ तिप्रतीतिः स्यादित्यपर्थः नांत्य इति तामीहूप तेजो गुरो शुक्लमेनीलत्वंजा
तिरारोप्यत इत्तिपदित्तन्नघठाति आरोपविषयस्य हि शुक्लरूपस्य ज्ञानरभावश्यकंत्तत्रशुक्लरूपवे भाान विशेषदर्शना
दिति भावतत्र उद्भूतत्तिनचयनगुतपित्तद्रव्य व्यभिचारः तत्राद्भूतपीतरूपसत्वेपि उद्भूतस्पर्शाभावादिति वाव्य
उद्भूतनीलरूपवत्वंच्य त्रयत्रता ताउद्भूतस्पर्शवत्वमित्यकाव्याप्तिः॥ उद्भूतरूपवत्त्वं वे पत्रयपत्र ताता उद्भूतस्पर्शव
त्वमित्यत्रा त्परित्यागयाता नपपन्निरितितजीरूपापांप्रभानी तरूपातापापीमवहिप्रभामं चारि द्रव्यात्तां कस्या
त्ताआरापसुस्मार्यमाणो॥ नाप्कपघत इति नतत्कस्पशीपमितिभावः तेजोत्त रूपप्रकाशप्रवंत्तजः सहचरितत्वान्नुप
त्रपचभावत्वंतत्राालोक साप्प हव हुर्याध्यव भिमित्यावाप्तिातजसि व्यभिचार इत्यत आह तिजो म्याहपीति तेजो भाव
वहिति ननु निष्परागपि कभतेअभेहाकूपंदर्पं ततानवृत्तमा स्वानपन्न्नां वीति जो भावाविनाइ पूतवमिदाच्यंतालम
स्वातिजो भावत्वायापारिकत्वादिति॥ चतुर्णां नाम मः शाष्टविशिष्टाचैन पन्हवात्॥ तजो भावविनहप्पांतत्वान् भौतेत्री॥

रामः॥
३३॥

नतु नीलरूपस्यनाश्रयदृष्टांतत्वं हि गगनविरहात्तन्नापि व्यतिरेकदृष्टांतत्वं साध्याभावादिति चेत् नीलरूपवद्भिन्नो सत्‌
पं विघते यास्यातिव्युत्पत्त्याघटघटादिविषयहरणात् तस्य व्यतिरेकदृष्टांतत्वात् वक्ष्यतिहितत्र साध्याभावो रूपं हि व
भावश्चायद्यानरूपाव्याप्यत्वविघमानन भो व्यापननीलरूपवद्भिन्नसाध्यंतरमेव । अव्यावृत्तिति । यथा नेदं रजत
मिति व्याध । भ्रमाज्ञानंतथानेदंनीलमिति व्याध्येन भवतीति भावः । तदुक्तनुविधेयपीतिगगासाकृविघमानस्वातिय
तिन्यर्थः । तदृश्ये द्विपाद्या घटादिति पाविनत्यद्भिन्नतामासं हिय घट्टहरांत्र अन्यथा चन्द्रूप एवाभावतीति तथा च तत्प्रोविर
हस्य वस्तुग्रहिध्यानूतमसि । पिचहुर्घाघटत्वमिति भावः । मनुष्यस्पर्शरहितस्याधारघटत्वं भवतु अत आह स्पर्श
वत्त्वेपितिपुरूपापयैनिा अभिसारादिहिजावान चर्थः । अप्रयोजकं चांतमः अनारब्धं स्पर्शरहितद्रव्यत्वाद्दित्यनुमा
नस्येतिशेषः । मनइतिमनसारष्टांनशरीरं अनुपलंभातान्इंद्रियं नुमनरवत्तिदारव्यंइंद्रियांतरकिमर्थंस्वीक
र्तव्यामिति भावः । साधनोत्तीयत्रयत्रानारब्धत्वंतत्रनीरूपत्वमिति शुद्धसाध्यव्यापकोवन्तु नशक्यते परमाणो
साध्याव्यापकत्वात् पचपचमिस्पर्शद्रव्यत्वे सतिअनारब्धत्वमाकाशादौ तत्रनीलरूपवमिदंतुवक्तुंशक्यतएव

तिभावः।साधनाव्यापकत्वानुत्तमास्यवद्ज्ञातव्याप्यघपिरूपवत्त्वं तत्वनुसिद्धमितिसाधनव्यापकमात्रिश्रवपःतष्मापि
सदिहोस्त्यवेतिसंदिग्धमेपाधिरवज्ञातव्यः।घघपितामानारब्धस्पर्शरहितद्रव्यत्वादितिमूलेविशेषिकनाय।सिद्धि:
द्रव्यत्वपरिहारश्चगुणत्वव्यभिचारः।तत्पापितमःनारब्धद्रव्यंस्पर्शरहितत्वाद्दिग्वदनुमानेतात्पर्यायंअन्यथेतायदिस्पर्शव
त्विनैवारंभकत्वमित्यर्थः।स्पर्शवत्त्वविनारंभकत्वानमरत्नुनस्पर्शवदितिनारंभकंअतएवानारब्धमापिपदितद्रारूपवत्त्वेन
वारंभकत्वाभवतुतथाचवायुर्यदिनीरूपःस्यात्तदाअनारंभकःस्यात्तथानारब्धद्रव्यस्यात्।इतिअनुभूतरूपावत्वव्यइ
तिभावःसिद्ध्यादि,सितिपरमाणुष्वेवआरंभकत्वेमपिसिद्धंअसिद्धोवकस्यपद्रेतिचार्थः।रूपवत्त्वेपाप्यर्शोनुमानस्य
इतिमूलस्यपृथमंपक्षमुपसंहरति।तस्मादितितद्भावादृदृष्टाभावात्।द्रव्यगुणकर्माचादिमूलंतत्पर्यस्तुद्रव्यगुणक
र्मभ्यःनिष्पन्नोइस्तोविधर्म्यात्।द्रव्यादिरालोकसापेक्षचाक्षुर्ग्राह्यत्वात्।अस्तुचतदेनपिद्रूपवद्गुणग्राह्यत्वात्।आ
लोकाभावस्तमइतिविवर्द्धमानःतमःकालइति।यनापितमोद्रव्यांतरंस्वीकर्त्तव्यंतेनापिसहचारआलोकाभावःस्वी
कर्त्तव्यएविनिभावः।ननुतिजस्त्वसरशोऽवयवस्यानीदृयवात्।कृष्णमेवमिपतत्राहतिजइतिसंयोगित्वेमितिते

ऽभेदयद्वस्तुसमवायवाभिव्यर्वः।संयोगोतिलक्षणावान्नजःसंबंधिद्वानेवप्रात्यक्षरविषयतातिजःसंबद्धद्गृ॰हृ॰संबद्धस्यांधका
रस्वद्वस्यग्रहणापत्तेः।तदर्थंतजपः।साक्षात्संबंधक्षेवक्तव्यः।साक्षात्संबंधत्वंचसंबंधविदयातिरिक्तसंबंधध्वठकाभाव
प्रतिसंबंधत्वंतथावतदोपक्कयासंयोगत्वमेवज्ञातिरूपंलब्धमितिभावः।तथाचातिप्रदिशावत्प्रतियोग्युपसंभकसमव
धानमित्यावाच्योततदोघटाभाववानाऽयोतनहितत्वक्षाघटपत्तिभवतिचक्षाघटापलंभकोघटापिविषयत्वेनतदर्थंप्रतियो
गीतारोपलंभकमध्यनाप्यहितानचितदपिसंगततापतियोगितारोपलंभकमध्येकालिकव्याप्यप्रतियोगिव्याप्यस्यचवह्नि
र्घटसंयोगस्यापिप्रावश्यात्।नचाभावग्रहदशायांनहस्तिनसंविद्घटसत्वस्यापिप्रसंगात्।तदर्थंतद्वाप्यमिति।एतद्व
तिसंयोगग्राहियुक्तःसत्वयंयुक्तसमवायेतद्घटितचक्षुःसंयुक्तसंयोगितिसंयोगस्यसमवायात्।एवंचसंयोगग्राहकः
संयुक्तसमवायाभवतीतितदंतर्गतःसंयोगपिग्राहकः।तथाचसंयोगतरसंयोगव्याप्यतरस्रसंयोगग्राहकःसंयो
गपिभवतिनचसंयोगाभावग्रहदशायांसास्तीतिभावः।तथापीति।ननुअनुपलब्धिःसर्वत्रनप्रतियोगिसंबंधिक
ग्राहकचित्प्रतियोगिनःसत्वात्।किंतुप्रकृताधिकरणसंबंधप्रसिद्धमितिचिंतानापत्रापारक्कीरूतिनसविमत्प

श्री:॥

३५॥

लंभस्त्रापादयितुं शक्यत्वान्नानुपलम्भस्याभावग्राहकत्वात्प्रमं वर्ति चेतत्र घटादियदि भूतले घटः स्यादुपलभ्येत इति त
र्कसहकृतायायाअनुपलब्धेः सत्त्वात्। ननु संसर्गाभावस्थले यदि प्रतियोगी स्यात् इत्यादितर्कः प्रतियोगिन आनुपलंभः आन्या
न्याभावस्थले तु यदि प्रतियोगितावच्छेदकं स्यात् उपलभ्येतेत्ययंतर्कः प्रतियोगितावच्छेदकस्य चानुपलंभः कारणं इत्यननुग
म इति वाच्यं। कारणीभूतारोपविषयाभ्यामनुपलब्धेः कारणत्वात्। कारणीभूतश्चारोपः प्रतियोगिनः संसर्गाभावस्थले प्रतियो
गितावच्छेदकस्यान्योन्याभावस्थले इत्यननुगमात्। ननु यायायस्य प्रत्यक्षस्यानुपलब्धिः इत्येकं किमिति न क्रियत इति वाच्यं। या
यस्य पृथिवीत्वस्य जलपरमाणोरनुपलंभेनाभावप्रत्यक्षप्रसंगात्। तस्माद्योग्या या चासावनुपलब्धिश्च योग्यानुपलब्धि
:र्योग्यता च प्रतियोगिन आरोप्यत इत्यादिकाचार्यमते ज्ञेयम्। तर्कसंदीपिकायां मणौ च अतिविस्तरः। पिच्छं किमाघ्रातीति नीलं न
मस्य च भावाभावविशिष्टेति भावः। न हि नीतत्विनी, लेमिति प्रत्यक्षरूपेणी, लेमिभावास्येव विशिष्टेव्यवहारादिति भावः। गोरवमि
ति नीलविशिष्टसाक्षात्कारापहृपाभावविरोध्यपि नीलविशिष्टसाक्षात्कारस्य गुरुत्वादित्यर्थः। विशेष इति भावविशि
ष्टबुद्धी लविशिष्टसाक्षात्काराद्विशेषः नीलविशिष्टसाक्षात्कार सामान्यं सामान्यधर्मो सामान्यतः कार्यकारणभावो

राम:॥

३५:

ननु बाधकाभावात्तीच्चाह। आलोकमित्यादि॥ तमसि नीलप्रतीतिर्नीलं तम इति प्रतीतिरित्यर्थः। अन्तरवर्तिपदार्थानां विशेषणज्ञा
नातिरिक्ता विशिष्टबोधे न विशेषणांशे सामग्र्यपहृतेत्यत्र न एवमन्यत्र्यर्थः पदार्थविशेषणज्ञानाद्यव्यवहितं विनातिरिक्तेगु
रुरिति विशिष्टधीः विशेषणज्ञानमात्रस्य व्यपि हृत तथा नीलं तम इति धीरपि आलोकं विना नीलज्ञानमात्रजन्यत्वभावः।
यद्यपि तिक्तो गुरुरित्यादिश्च अनुपपन्नबाधः तत्र च ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरस्त्येव तथापि लौकिकी प्रत्यासत्तिर्नास्तीत्यन्य
तमसि अयं गंधः। विशेषसामग्रीनीलविशिष्टसाक्षात्कारे आलोकापि हेतुरिति रूपसामान्यसामग्री विशिष्टज्ञानजनिका
विशेषणज्ञानादिसामग्री निर्विशेषस्येति। यत्कार्ये भवति तत् सामान्यविशेषरूपं अत्र गमयज्जन्यमिति भावः। ननु वि
शेषणाद्यायोग्यव्यवहितं विशेषसामग्री विना कथं तिक्तो गुरुरित्यादिश्चोदयत्यत आह तिक्त इति। नीलेति। तथा च नी
लसाक्षात्कारित्वालोकाविशेषसामग्रीति भावः। ननु नीलः पट इत्यत्र किमर्थमालोकापेक्षेत्यत आह विशिष्टेति। आ
लोकापेक्षा तत्र इति पदादिस्थले इति शेषः। भाषितमिति तिलनुज्ञेन्द्रं रजतमिति भ्रमरूपं ज्ञानं च ज्ञानं च न्यकथं स्यादित्याह। शु
क्तौ न ज्ञानं प्रति च चक्षुः रजतसंयोगस्य कारणत्वादिति पूर्वपक्षे न रजतसाक्षात्कारं प्रति रजतसंयोगत्वेन कारणता किं

तुविशेष्यांशेप्रमात्वमन्यविशेष्यांशेतुभ्रमत्वं लेगामवत्तस्यचद्धंयोगा। स्त्रिवप्रत्यस्त्वालेतुरजतघंयोगात्यन्त्वारजतास्ये
वविशेष्यत्वात्। ज्ञातिभाषितमित्यर्थः। आभावइति। ब्राह्मणभावादिरिवेत्यर्थः। यद्दिति। यस्मात्तमःप्रपादकीकृतिन अनु
पलब्ध्यभावअपादयितुशक्यतइत्यर्थः। तमइति। तथाचअनुपलब्धिरूपप्रमाणांतरमित्यर्थः। असुविति। यस्मात्तपिआलोका
भावरूपंतमःप्रधालोकंविनाचक्षुषाग्रहीतुंशक्यतिनतदा अनुपलब्धेवप्रमाणांतरेणग्रहणंतमसोद्रव्यत्वंनुक्तमित्य
र्थः। तमूतिति। यद्वि चिहालोकाभावोनतमःसोसलोकसात्वपिचांहालोकविरहेतातमःप्रत्ययापत्तिः किंतु यावदालोकभा
वःमूलेअन्यप्रापीति। ज्ञावपीत्यर्थः। वद्धमानःयघपीति। ज्ञेयस्तमःप्रत्ययःसरात्रिज्ञानम्प्रवापिह्नः। ज्ञेतमइतिप्रत्य
यात्। इतिमूलोक्तिनाज्ञगतिनरात्रिंदिनविभागानामघंधकारप्रत्ययात्। तथाचभवदुक्तोआनीयमानालोकज्ञा
नाभाविप्रत्ययपितमानिश्चात्यास्मिवभवतुचांधकारज्ञानिरात्रिंदिनतिनियमः। तथापिनालोकज्ञानमायानिलेच
रात्रिज्ञानिदिनरूपप्रतियोगिज्ञानमावश्यकंदिनज्ञानचालोकज्ञानमायाच्योत्विति। वाच्यंरात्रिंदिनप्रतियोगि
कत्वात्। ननुमाभवतुदिनाभावोरात्रिः भवतुचरविरश्म्यभावएवतथापिप्रतियोगितायारविरश्मिज्ञानमागतमाव

तिवित्त्वानामप्यापि स्विरूपप्रतियोगिज्ञानेऽपि सकलप्रतियोगिनामज्ञानात् इति यच्चापितत्पापितमः प्रतीतिः आलोकाभा
वविषयिणीति पूर्वोक्तयुक्त्यातावत्सर्ववादिसिद्धं साच प्रतियोगिज्ञानं विना न संभवतीति भासमानाप्रतियोगिज्ञानमपा
ह्लिपतीति भावः। नत्वालोकोपि विषकविद्या त्रिदशायां काचरविरश्मयः संतीत्यत आह हद्वा त्यात्तितीरा द्वाभाव इति। आकाश
घतींद्रियत्वेन आकाशस्याग्रहणेपि तद्वर्तीनी द्वाभाव इति प्रत्ययाहित्यर्थः। यथा संभवमिति छाया अन्तमसामारविकरणा
स्पर्शप्रत्यक्षत्वात्तदभावादित्यर्थः। ननु सकलतादेरधिकरणस्य ज्ञानलक्षणाया प्रत्यासत्त्याभानं वक्तव्यं ज्ञानलक्षणाया
नुप्रत्यासत्त्याहरिद्रिषिराधाक्षन्येन भानमसंभावितमित्यत आह तथा धान्यानतिनाद्यावेति। भावत्वप्रकारकप्र
माविषयत्वनिःप्रतियोगिकत्वप्रमाविषयत्वस्यवत्तमसः आलोकाभावादाविमिति अप्रसिद्धः। तमो भावत्वं
भावत्वप्रकारकभ्रमविषयत्वान्निःप्रतियोगिकत्वप्रकारकभ्रमविषयत्वात् इदं वानुमानं ज्ञसंबंधवानिजत्वा
दित्तियष्ठिरूपधुंसाध्यमप्रहचरितत्वात् भावत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वादित्तिसुव्यभिचारिः अभावस्यापि भावत्वप्रका
रकज्ञानविषयत्वसत्वादित्यर्थः। अपिद्धिरितितिमाधिपापिनिषिधविषयत्वात्तमसोपिनिषधवाचकत्वादि

श्रीः॥
७१

च्यर्थः॥ तेजोभित्र इति। एनेत्यं च तामोभिरुद्भावयां घ्य्विच्यामवप्रतीयत इत्यर्थः। स्पर्शसमानाधिकरणत्वाति। चक्षुरुपाद्देव्य
भिचारं वारयितुं प्रत्यक्षत्वं जातिविशेषणं। इदं च प्रभात्वव्यभिचारि तेदर्थं प्रत्यक्षजातिपदं। नद्रव्यं चपा हे छायात्व जाति
रिवप्रत्यक्षं प्रभात्वमपिलोपादि प्रभायामुद्भूतस्पर्शसमानाधिकरणत्वमेवेति किंचित्प्रदु स्वरूपं। व्यभिचारं वारयितुं
पूर्वविशेषणं विरहेत्यपरं। एवमिति। क्रियावत्त्व इत्यर्थः॥ या प्यति। यदि छायाया प्रभायाः गमनं स्यात् उपलभ्येत। अनुपलभ्यमान
गच्छतीति निरूपीयत इत्यर्थः। अनुभवेति। अन्यत्र छायाप्रभयोर्यौनुभूयमाने विरुद्धे इत्यर्थः। मिथ इति। अनभिभूताया
एव छायाप्रभायाविरोध इत्यर्थः छायाप्रभयोरेकं कथं विरुद्धत्ति एतिकं नरूपतीति वा नास्ति यत्तस्मात् उभयोः सत्तांगीकर्त्त
व्यासौराद्दिप्रभा छायाया अविरोध इत्यर्थः॥ तस्मात्प्रकृतिविरोधस्याभिभावाव्याप्य इति भावः॥ तज्जौन्तरिति। तज्ज
संवलितांधकारस्यैव छायात्वादित्यर्थः॥ नष्यामति। तत्र प्रभावरूप आलोकः अभिभूत एवालोकांतरं चेन्ना। क्वचिदिति
क्वचित्सारूप्यकागणानस्यादित्यर्थः। तेजोविशेषण। सौराद्दि तेजस्येवेत्यर्थः। अन्यत्रापीति पतन्मतिभावात्वे छायायाः
तन्मपतारत्नादिप्रभाभावयोरेकत्व विरोधाद्दिति भावः। तेजौन्तरिति। सौराद्दिति तेजोभाव इत्यर्थः। नहीति। छा

रामः॥
३०

यायाइदंघटविषयिणीतिज्ञानस्येवच्छायायाविषयस्यपर्थः। छायायारीतिज्ञानसायअभावः तद्द्वैविषयितायाबुद्धि
तस्याअविषयायान्तस्यानुमितिज्ञानसायत्रभावइतिप्रपमनमोनुपसंहारीनितज्ञः स्वरूपभावाविषयकेस्याद्दिरर्थः स्यानुमित
पाघपापेतिज्ञः स्वरूपभावविषयकबुद्धिविषयत्वंपर्यवसानंपर्यवसान्नार्थः बुद्ध्यविषयायानस्याद्दिप्यत्रद्दिबुद्ध्यविषयत्वा
भावपर्यवसानात् बुद्ध्याविषयत्वाभावपदेनाभावाभावाभावस्याभावत्वेनियमेनबुद्धिविषयत्वस्यहरणात् तत्पाचवी
द्याभिचारः तज्ज्ञसिवाव्यभिचारः तत्रगतिमत्वंतेतितिज्ञः स्वरूपाविषयकबुद्धिविषयत्वंकनास्तीतिज्ञस्वरूपबुद्धिवि
षयत्वात् घटादिः तेजोभावाविषयिकेतिनमोऽनुपसंहारेनेतिज्ञोऽभावविषयकबुद्धिविषयः स्याद्दित्यर्थः प्राप्तः तत्पाव
घटएवव्यभिचारः घटादिगतिमत्वंवर्त्तेतितिजोविरहविषयकबुद्धिविषयत्वंनास्तिकिंतुजोविषयकबुद्धिरविषय
त्वमपवर्त्तेत तत्रतीयनमोनुपसंहारीनितेज्ञोविरहाविषयकबुद्धिविषयोनस्यानुमितिप्राप्तंतत्पाचघटएवव्यभिचा
रः तत्रताद्दृशबुद्धिविषयत्वास्यापिवसत्वात् चतुष्प्रयनमोनुपसंहारीनितिज्ञोविषयकबुद्धिविषयत्वंप्राप्तंतेद्घटनापाद
यितुंशशशृंगातसमूहालंबनमादायोक्तबुद्धिविषयत्वंस्याभावात् तज्जोभावत्वात्। तमाः प्रातीतिरस्तिज्ञोभावविषय

त्वमवश्यं स्वीकर्त्तव्यं तथा चं दूष्यांतरविषयत्वं किमर्थमिति भावः। ननु क्रिपायां किं बाधकमत आह हानिः स्पर्शे स्पनि
मित्तमसोढुं यच्च वादिना मतं प्रारंभकं वक्तव्यं तच्चेनिः स्पर्शत्वान्न संभवतीति भावः। विरोधेपीति अन्यादिशब्दास्तहणाप्या इ
श्यस्य चाहित्यर्थः। मर्यमारोपेति आरोपस्य स्मारकं चाहि इति भावः। विभागा गृप पः पि भा वागच्चा श्रापरस्य त्यर्थः। तथा हि द्व
नीमुत्पन्नः। प इति। तस्यापि वाहिनः आरोपस्य वाति भावाः। अन्य इति। पूर्वं तु लौकिकभ्रमः। अपं तुर्यापि कृति विशेषाः
मूलं प्रतीतिमिति। गन्धारोपस्यापनेत्यर्थः। नीलद्रव्यस्यारूपमाह। श्रुक्ले ति। श्रुक्लभास्वरवि पीयिवं नीलद्रव्यतमासः
सारूप्यमित्यर्थः। नचेति। रक्तरव्यतमस्यारपीदं सादृश्यं नास्तीति भावः। ननु सामग्र्यां प्रत्यां कार्यं स्यादित्यत आ
ह। अदृष्ट इति। नीलरूपा श्रिपानुगुणामवादृष्टमस्तीत्यर्थः। वर्द्धमानः। तद्धि भावस्य हितत्वापि रूपाणां
लोकापितेरूपाननुमूलं विषयमनापमिति। आव भ्रमाराइत्यर्थः। नीलेनीलरूपगुणावतननुनीलिमानीरूपगुणस्वतमइ
त्यर्थः। नावतिापरएकनीलब्धुद्धिप्रादृष्योर्विषयः। सएवतामाखुद्धिप्रादृष्या विषयइत्तिनास्तीत्यर्थः। वर्द्धमानः। लाव
वाहिति। आलोकाभावारोपित्तनीलरूपापेक्षया आलोकाभावस्य लघुत्वाहित्यर्थः। किंत्वेवमिति। नीलरूपास्येवा

महत्त्वस्यार्थः । यथा नाद्यनीलो गुरुर् इति शाब्दज्ञानां प्रतीतिर्भवति तथा नात्र तम इति प्रतीतिः स्यादिति भावः ।
प्रयत्नेति । इहनविशिष्टमिति वत्तेइहतम भितितमस्कमिति प्रतीतिरपि प्रमवायाहितुकाइहितिप्रत्ययत्वा
त्तू इति यद्यपिवर्त्ततितथापि साध्यसमवाय्यंशे त्वाध्यूतिननुधर्म्यत्वात् एवं नीलतामाध्यारूपितामांशेनत्वो
ध्यतस्यार्थः । यद्वि नित्यामवत्तमः स्यान्न नित्यैनीलमिति वत् । च तमइति प्रतीतिः स्यादितिभावः । चाक्षुषेति
ग्रुत्रयावत्स्वग्रहानुपादानिष्ठावत्तमसापारितिव्याप्तिः ॥ चाक्षुषज्ञानहि द्वित्तिविशिष्यानुपादानेऽव्या
प्तिः । नुषमतिजत्यांविद्यमानत्वात् । त्वोप्यतिरूपकत्वं यान्हकतिजः सत्त्वरूपत्वावांतरजातिमान्हकतिजे
त्वरहेष्वतमसप्पितिभावः । नातः छायायामतिप्रसक्तिः । छायायामपितिजः संयोगात् । भावस्यत्वाद्यालो
कसंत्वलनसत्त्वात् । वठरूपम्नाहकतिजः सविभाखररूपान्नाहकसजातीयसमवेक्षनवद्दालोकाभावः
छायापातिध्वनित्वाठसद्वारवापतिः । वकरूपम्नाहकतिजः सविप्रतीन्यत्वारूपत्वावांतरजातिमान्हकतिजः
सविमतीत्यर्थः । आलोकाभावः । प्रोठप्रकाशकयावद्दालोकभावः नयावरूपत्वावांतरजातिमान्हकति

श्री० ३९

त्त्वसत्तिप्रोक्तप्रकाशकयावर्त्तालोकाभाव इत्याशयेनाहुः आलोकाभावविशेषणानि
त्तमाःस्वरूपप्रागभावेह केसज्ज्ञानोपयमवधानवत्त्वविशेषणान्युक्तानि। तत्त्वनीवस्थितेनोतदर्थं
तुभास्वरूपस्यतिजःपेक्षधीपोमाहकःत्तेजोविरहःसएवयःप्रजातीयःतिजाविरहोतरापहृयात्तत्स
मवधानवत्त्वंआलोकाभाव इत्यर्थः। इदंतु विशेषणानिःप्रापाजनक्षितिनविवक्षितं। नोलमिति। एतेषांम
त्तनामाज्ञानच्छिन्नयममवपुरावर्त्तिनोनुभः अपरापपरसरां चात्तथा च प्रकृते तदपि पुरोवर्त्तिनच्छिन्नेज्ञाना
भावस्यानुभावोवर्त्ततेति। नीलसमरां चभ्यासंसर्गस्याहत्तत्सचायंसंसर्गःस्याहाभास्वरतेजोप्रकाशेनभा
स्वरतेजोज्ञानाभाविनाहाषणाक्रियत इत्यर्थः। आलोकवादेति प्रागालोकाभिभूतं चक्षुः यद्दाम्यह
मध्यस्थितमालोकंनपश्यतीत्यर्थः। अप्रतीतिति अननुभव इत्यर्थः। तमइतिज्ञानाभावस्यायोक्तषक्ता
द्दित्यर्थः। नहीतितिजोज्ञानाभावं चक्षुरुत्पादयतीति न तस्य प्रागभावादिस्वरूपमस्वतःसिद्धत्वात्
नापितत्स्वरूपाधिकरणग्रहणतस्यमानसत्वात्। नीलसमतिरपिमनोजन्येवअसंसर्गाग्रहस्तुग्रा

राम:॥
३९॥

षाद्देविति मवन्यद्देन चक्षुरूपायोग्यं भवतीति भावः। तमिति विरहिपितवदमिमतत्ताभावविरहिपीत्यर्थः। कारणाभा
वाद्विति भ्रमत्विकारणाभावादित्यर्थः। मत्वहेतोरिति। प्रमाहुना हविइत्यर्थः। अन्यर्थतिमानाभास्यत्वइत्यर्थः। आर्भ
ग्रहेत्रा लौकवदुर्भगहेइत्यर्थः। बाधकेति। ज्ञानाभावत्वेत्रचाक्षुषप्रत्यक्षाहित्यर्थः। असाधारणेति। एतिनुएए
किलेवचरा। इत्पनयप्रापत्तो इत्यर्थः। नन्विति जिप्येपासप्ररूपापारूपत्वेवेकीभूतानिति पाधर्माधर्मापार
पेकीकरणमस्तित्यर्थः। नन्विति तीतिजा जिपुरस्कारेणैव गुणविभागात्। अहप्यत्वस्याजातित्वात्रतेन रूप
णाविभाग इति भावः। अतीन्द्रियेति। अतीन्द्रियापप आत्मविशेषगुणाः। तस्मात्वहत्तिपांगुणत्वसारहाघा
प्यजातिः तद्वत्वापित्यर्थः। ताइशीत्वजातिर्धर्मत्वमधर्मत्वं जातिमत्वति स्फुक्तेर्वैशिगतं व्याप्यजातिचमित्स्फुक्ते
पिसाह्यादिस्फुक्तेपित्वह्यत्वस्यपृथिवीत्वसाह्याघार्थं नानागुणत्विन्याधकत्रौ प्रत्यापांगतंत्वह्निमहिन्याधकत्रौ
वपिगुणहत्तीत्याधुक्तावपिसंख्यात्वस्यगुणमात्रहत्तित्वात्। विशेषव्याधकत्रौरूपगतां आत्मन्याधुक्तो
गुणगतं। तदर्थं मतीन्द्रियन्याहिननुविशेषपदं किमर्थं नचसंख्यादावतिव्याप्तिः संख्यात्वस्यात्मागुणमा

श्री:
४०॥

त्वप्रवृत्तेर्वभावादिति चिंत्यं । न च ग्रहणं द्व्यपत्तात्पर्यात् । एकमात्रीद्विपात्मगुणान्यादि । अपरं चातींद्रियविशेषगु
णान्यादि । आत्मप्रथमलक्षणे आत्मपदादानगुरुत्ववृत्ति यथा प्रि:गुरुत्वस्य जातिरतींद्रियगुणमात्रवृत्तित्वात् द्वि
तीयलक्षणे विशेषपदस्यापीदमेव तत्त्व्यानुभयवमात्रपहानुपादानमित्याद्यानेयतं ज्ञानत्वस्यातींद्रियनिर्विकल्पकवृत्तित्वा
न्नस्त्वाहितिपदानुपादानं भावनापागतभावनात्वस्यातींद्रियमात्रवृत्तित्वाविरहात् गुणत्वव्याप्यत्वात् यावह्वाहितिपादाप
दाने च न गच्छति एतस्य गुणत्वव्याप्यसंस्कारत्वव्याप्यत्वेन साक्षात्व्याप्यत्वाभावात् अनेन तु इति परमानस्यानित्यत्वेऽमतत्व
कारणाभावापित्यर्थः । मन्वादिवितिमिहिसत्ताहीनां किंचिदिकां कार्यमस्तिपहनुसाधेन धनसत्ता स्वीकार इत्यर्थः । अ
नुगतप्रत्ययाप्रतिसाधेन सत्तास्वीकारे अदृष्टत्वमप्यस्तु तत्राप्यदृष्टमिदमदृष्टमित्यनुगतप्रत्ययस्य वादिन्याहाज्ञा
नरूपमिति । धर्म इति । जातिरहितत्वरहितं इत्यर्कौतो बाधः । धर्मत्वस्याविद्यमानत्वात् । अधर्मेऽपि जातिरहितं इत्यर्थे ता
बाधः । सत्तागुणत्वादेः सत्त्वात् तदर्थं प्रमगंसाध्यं । तद्वगम । अदृष्टत्वाभावावगम इत्यर्थः । पदेति । धर्माऽधर्म
वृत्तिसत्तागुणत्वान्यजातिमान् यत्नमसंस्कारान्यायातींद्रियाजन्यात्मविशेषगुणास्तत्वात् । अधर्मवहिन्यमानि

राम:॥
४०॥

नपत्तिराधमहित्यर्थः। अत्रगुणत्वावच्छिन्नहेतुत्वकारणतायां व्याप्यां व्यभिचारः। विशेषगुणत्वावच्छिन्नकारणतारूपा
दो आत्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकारणताईश्वरज्ञानादिजन्यात्मविशिष्टगुणत्वावच्छिन्नकारणताप्रयुक्तेहि। अतीन्द्रिय
जन्यात्मविशिष्टगुणत्वावच्छिन्नकारणताजीव्यते आननिनित्तिजीवनमदृष्टं न तन्यानिःकारणं परस्पएताद्दशो
त्यापत्तेः। चिकीर्षादिविनिव भवतीति। तन्निन्नभावनाख्यसंस्कारचव्यभिचारः। ततारंतीन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणताप
न्नसंस्कारान्यजन्यत्वं विशेषणीयं। इदानीमपि निर्विकल्पके व्यभिचारः तद्वारणायनिर्विकल्पकान्यत्वमपि विशेष
णोहिश्यंद्दष्टं तिचताद्दशीजातिः। अदृष्टत्वादि सिद्दशाधाम धर्मत्वाभवात्। चेत्। अधर्मवृत्तिसत्तागुणत्वा
व्यजातिमत्वं अधर्मवृत्तित्रिधर्मत्वेचवर्तते इतिसाध्यव्यापकताधर्महेतुर्वर्तते अधर्मत्वेनास्तीतिसाधन
व्यापकत्वेनित्यर्थः। तवापीति। धर्माधर्मवृत्तिसत्तागुणत्वान्यजातिरहितत्वेनुमानवाहिरनापीत्यर्थः। आत्मगु
णत्वं जातिपत्रे पक्षाधर्मवृत्तिसत्तागुणत्वान्यजातिराहित्यं तत्र तत्र धार्मेतरात्मगुणत्वमिति अदृष्टसाध्यव्यापकता
नप्रं भवतिरूपादिसाध्याव्यापकत्वात्। तत्र हिसाध्यं वर्त्तेति पाधिश्वनास्तिरूपादिरात्मगुणत्वात्। आत्मगु

श्री॥
४१॥

णत्वावच्छिन्नं यत्र व्याप्यं तत्रोपाधिः। स्मिन्निति साध्यव्यापकता धर्मे यत्साधनमस्ति तत्रोपाधिर्नास्तीति साधनाव्याप
कत्वमित्यर्थः। न जातिमिति। यद्यप्युक्तत्वं जातिं विना सत्त्वानामनुपपन्नं स्यात्तथाप्यद्रव्यत्वं जातिः स्थौल्यापेत इत्यर्थः।
ननु जातिगर्भं लक्षणं कथं जातिं विनानुपपन्नमिति चिन्त्यम्। यद्धर्मं वा धर्मं वा सम्यामेव जातिभ्यामुपपन्नेः॥ अत्र शेषा
पपत्यति भवन्ति हि रूपिजातिसाधकत्वेन प्रागुक्तलक्षणरूपमनुपाधिः। स्वीकर्तव्य एवान्तथा च सत्त्वादिरूपा प्रवृत्ति
निमित्तमस्तु किं जात्येति भावः। गौरवमिति। अनुप्राहस्य जातिकल्पनादिति भावः। मूलं तथा बुद्धिरिति यत्रापि स
ख्यातिरिति दृष्टान्तत्रापि चतुर्विंशतीति बुद्धिर्भवति गुणोऽपि चतुर्विंशतिरिति बुद्धिर्भवति एतावतापि साधर्म्ये
णानुगतचतुर्विंशतिव्यवहार इति भावः। वर्द्धमानः असिद्धिरिति। जातिरजन्यत्वादित्यर्थः। उपाधिरपीति॥ त
स्याविद्यमानस्याश्रितत्वादित्यर्थः। साक्षादिति। उपाधिर्हि गुणवत्त्वं स गुणवत्ताभावः स यदि रूपादि गुणाग्र्यवृत्ति
तदा गुणवदादिं गुणवदादिभिन्नमनुगतव्यवहारो न स्यात्। गुणस्य रूपादिरननुगतत्वात्। तस्मात्परं परासंबद्धगुण
वान्यगुणवद्भिन्नोपाधिः परासंबद्ध इत्यर्थः। ननु भिन्नत्वं भिन्नत्वं वा काशादेरेतत्समावतत्त्वं भिन्नतो

रामः।
४१

घटरूपादौ गतं नित्यत्वे सति समवेतत्वमित्युक्तौ जलपरमाणुरूपगतं अनेकसमवेतमित्युक्तौ द्वित्वसंख्या
पोगतं तदर्थं नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमित्युच्यतां ॥ एकपदन्तु किमर्थमित्यत आह ॥ एकमिति । द्वयं चैतद्वपु
द्वित्वाव्यापकमिव गुणत्वं च सर्वगुणाव्यापकमिव इत्यादि बोधनायैकपदमित्यर्थः । असमवायित्व इति अनि
कसमवेतत्वं इत्युक्तौ द्वित्वसंख्यायोगगतं तदर्थमसमवायिवृत्तीति । असमवायित्वं च समवेतधर्म
शून्यत्वं तत्र च समवेत धर्मः गुणवाहिरवारस्तीति द्वित्वसंख्यायां न गच्छति असमवायित्वमिति समवेत
त्वमित्युक्तौ विशेष्ये तदर्थमनेकेति । किं च घटस्तु एकमात्रसमवेत इति नातिव्याप्तिः । अनेकसमवेतत्वमिति
स्थले अनेकवृत्तित्वमित्युच्यमाने समवायोऽपि गच्छति तदर्थं अनेकसमवेतत्व इति । समवायस्तु न समवेत इ
ति नातिव्याप्तिः । ननु किमिदमनेकवृत्तित्वं न तावदनेकत्वसंख्यावत्त्वं गुणादावव्याप्तेः । गुणादावद्
व्यततया अनेकत्वसंख्याविरहिण गुणवाहिरानेकत्वसंख्यावत्त्वाभावादित्यत आह । अनेकवृत्तित्वं वि
ति । स्वघटावाहित्वस्याश्रयाणकाघटाहित्वप्रतियोगिकान्योन्याभावेन सोऽहद्वितीयघटाद्वो घटत्वादेः

समानाधिकरण्यमवानिकहत्तित्वमित्यर्थः। अमाविप्पतिव्याधिकरणापार्थत्वपठत्वाप्याः परापरभाव
म्नवादित्यार्थः बुद्धित्वमिति। बुद्धित्वं यदि सामान्यंस्यादित्यक्तौ ज्ञानत्वेऽव्यभिचारः। ज्ञानत्वंहि सामान्यंभ
वति किंचित् ज्ञानाहत्तितु न भवति सकलज्ञानहत्तित्वात्। तदर्थं यदि ज्ञानत्वभिन्नं सामान्यंस्यात्तदा इतिवक्तुं
यत्न भिन्नावतापि निस्तारः। गुणत्वसत्तादौ व्यभिचारात्। तदर्थं ज्ञानान्याहत्तित्वं विप्रतीतितिनिच गुणत्वादिकं
ज्ञानान्याहत्तीति न व्यभिचारः। परापरभावहृत्तिरितिपरं च धिकदेशहत्ति अपरंतु न्यूनादिशहत्तिन घस्मु
नानतिरिक्तदेशयोः परापरभावाव्यठतेइत्यर्थः। विशेषस्य सामान्यवत्त्वइति। समवायत्वमित्यक्तद्रव्यादि
गतं। तदर्थं तद्भिन्नत्वेसतीति द्रव्यादिस्तु सामान्यवानेवितिनातिव्याप्तिः। तथापि सामान्यगतं तदर्थं सामा
न्यभिन्नत्वे प्रतीतिविवक्षितमित्यर्थः। पृथक्पीति। सामान्यं यच भावप्रतियोगिस्यादिह्यदभावप्रतियो
गित्वमापादकं तत् सामान्यः आनुगतधीनंस्यादिदं यदभावप्रतियोगित्वमापाद्यं तदाऽनुगतबुद्धेऽस्या
पादकापादकाः। विप्यधिकरण्यमित्यर्थः। अनुगतधीरितिी अनुगतधीः अनुगतत्वावगाहिनीधीः अ

घटरूपादिगतं नित्यत्वेऽपि समवेतत्वमिति फलितौ जलपरमाणुरूपगतं अनेकसमवेतत्वमिति फलितौ बहुत्वसंख्या
पांगतं तदर्थं नित्यत्वेऽप्यनेकसमवेतत्वमिति फलितार्थः। एकपदं तु किमर्थमित्यत आह॥ एकमिति। दुःख चनेवयु
द्वित्वाप्येकमिव गुणत्वं च सर्वगुणसाधारणं भवादित्याद्विबोधनायेकपदमित्यर्थः। असमवायित्व इति अनि
कसमवेतत्वं इत्यत्र फलितौ बहुत्वसंख्यापांगतं तदर्थम् असमवायित्वविशेषणमिति। असमवायित्वं च समवेतधर्म
शून्यत्वं तत्र च समवेतधर्मः गुणत्वादिरेवास्तीति बहुत्वसंख्यायां न गच्छति असमवायित्वस्य समवेत
त्वमित्यर्थः। विशेष्ये तदर्थमनिकिति। विशेषणं तु एकमात्रसमवेतत्वं इति नातिव्याप्तिः। अनेकसमवेतत्वमिति
स्थले अनेकवृत्तित्वमित्यर्थः स्वमात्रसमवायोगच्छतीति तदर्थं अनेकसमवेतत्व इति। समवायस्तु न समवेत इ
ति नातिव्याप्तिः। ननु किमिदमनेकवृत्तित्वं न तावदनेकत्वसंख्यावृत्तित्वं गुणत्वादावव्याप्तिः। गुणत्वादौ द्र
व्यतया अनेकत्वसंख्याविरहिता गुणत्वादिरनेकत्वसंख्यावृत्तित्वाभावादित्यत आह। अनेकवृत्तित्वमि
ति। स्वत्वावच्छिन्नस्याश्रयायाः एकावच्छिन्नत्वप्रतियोगिकान्योन्याभावेन सह द्वितीयपदं घटोऽद्यो घटत्वादेः

नुगतत्वं विकल्प्याक्षिपति व्यक्तिर्विसतीति अपरव्यक्तिष्वपि चेत्तत्र गोरियं गोरियं पश्चिमस्यादित्वागात्वस्य भासमानत्वात्
च गोरिति पश्चिमस्यानुगतधीः प्रत्यक्षा सा यदि तत्र भवता बाह्यसिद्धोपगतस्याविषया गवादिस्तत्र हि तत्र गोत्वं विषया
नस्यात्। अनुगतत्वावगाहिनी धीः तस्मादेकमात्रज्ञानवत्त्वं तद्विनिरूप्यमाणं ज्ञानहित्यर्थः। प्राच्यादिवे
गोत्वमपि विषय इति तस्य नष्टत्वात्तत्वं यदि एतावद्विवाच्यति एतद्विषयभिन्नविषयानस्यात्। तदा विषय
पर्यवस्यातिः। आपादकव्यतिरिक्तस्तर्कः किंतु गौरिति भवति सनस्यात्। एतद्विषयभिन्नविषयत्वं गहिं आपाद
कव्यतिरिक्तः नचतार्कि किंत्वापि एतद्विषयभिन्नविषयत्वं स्वोक्तिपतेगोत्वस्याप्येतद्विषयत्वात्। तत्र भ
पवाद्विप्रसिद्धविशेषणगोत्वेनुभयवादिसिद्धैतद्विषयभिन्नविषयत्वं आपादकव्यतिरिक्तः। नचतार्किकिरो
प्यतित्रभयवादिसिद्धोपगतस्याविषयो गवादिस्तन्निष्ठत्वस्य गोत्वस्य विषयत्वादिति हि कृतं। तत्रापि
ति। अयं हंसी अयं हंसीत्यादिप्रतीतावपि परंपरासंबंधेन हंसत्वमवकाशमित्यर्थः। तद्वाहंसत्वेति। अन्य
हविपरंसामान्यं भवतु एतेन्वाहाहंसत्वमावश्यकमित्यर्थः। यदि जातित्वं तदभावप्रमाणाविकरणसा

श्री:
४३

मात्यमिष्फक्तौ च घटत्वमपि पटत्वाव्यवह्यापरं स्यात् । घटत्वस्यापि पटत्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यात् ।
तद्रूपपर्यायसामान्यासमानाधिकरणं सहितिनि घटत्वे पटत्वसमानाधिकरणमिति नातिप्रसक्तिः । यसामा
न्यसमानाधिकरणत्वनिष्फक्तौ पृथिवीत्वं द्रव्यत्वाव्यवह्यापरं स्यात् । पृथिवीत्वस्यापि द्रव्यत्वसमानाधिकरण
त्वात् तद्रूपात्यंताभावसमानाधिकरणविवक्षायां तु नातिप्रसक्तिः । पृथिवीत्वस्य द्रव्यत्वात्यंताभावासमाना
धिकरणत्वात् । तस्येति । सामान्यस्येत्यर्थः । तथा च सामान्यरूपासत्तापि व्यावर्त्तिके वित्यर्थः । वस्त्वित्ति । किं
चित्सर्वत्र प्रतीयत इति किंचिन्निष्ठ वस्तुत्वभाव एव वा जातिघाम कइ इति भावः । साक्षाद्धिति समवेत धर्मस्या
धेयत्वावच्छेदकसमवेतधर्मकस्य नास्तीत्यर्थः । यत्तु परंपरासंबंधेन -ति एवोपाधिरिति तदुपाधेः परंपरासंबं
ध्वेन तत्त्वाविशेषेन हि गुणत्वादिगुणत्वस्यैवाभावात् । आहोपरंपरासंबंधेनाप्यजातिः । पूर्ववदुक्तिः प्रमा
णप्रवृत्तिरिति । प्रमाणिकत्वे हि प्रमाविषयत्वं तत्पाद यत्र पूर्वं प्रमान्तरं न हन्तं तत्र स्यान्मुक्तं इति प्रतीतिर्न स्या
त् । प्रमाविषयत्वस्य सत्त्वस्याभावादित्यर्थः । द्रव्यत्वजातिसिद्धिरपि श्रानुमानेन द्रव्यत्वेष्वाद्यनास्ति द्धतीति

राम:॥
४३॥

सत्त्वमिव सिध्यतीति भावः। नावतीति। यत्र यत्र द्रव्यत्वं तत्र जातिमत्त्वं द्रव्यत्वे च वर्त्तते तत्र तत्र द्रव्यत्वमिति साध्याव्या
पकतां जातिमत्त्वं च गुणादौ न द्रव्यत्वमिति साधनाव्यापकतात्त्वक्केति। अनुगतप्रत्ययानुपपत्तिरूपबाध
काद्रित्यर्थः। जातिवाधानीति। जातिन्यूनाधिककरणानीत्यर्थः। अन्यथामेहिपिद्याप्तिः संभवासिद्धसाधनं
स्याद्रित्याहोनाभयन्तांभावप्रतियोगि जातिवाद्रिमज्ञौ सव्यभिचारः तेद्रष्टसमव्यापद्रिति। पूर्वत्रम
त्रिकार्थाद्विव्वाभवसर्वत्र सर्वत्र संबंधश्च फक्केदहानीं सामान्यादौ सत्ते कार्यसमवितत्वसमवायपत्त
यत्रैकार्थाध्ययत्वमिति भावः। न चायतिप्रसक्तौ वैते साम्यमेवास्तीति भावः जातित्वनितिद्रष्टजाति
ष्ट्येत्यर्थः। विशेषाणामिति। तथा च बाध इति। भावान च जात्यतीति यावद्रष्टातिजान्याश्रमाने त्वं वर्त्त
तएवेति भावः। तादृशेनिति गुणादिनाजात्याश्रमानत्वाहाते बुद्धिर्भवतीति भावः। गुणानामपीति गु
णादिष्वाहृत्तासव्यावर्तकवाच्यानि च गंधत्वेन हाया। पृथिवीत्वजातिर्वाहिरन्याभ्यद्रकमस्तीति न च पृथिवी
त्वाद्धतिसिद्धौ गंधवादमैद्र सिद्ध्यतीति भावः। अन्यथेति। यदि गुणाधीना अपद्याद्रत्तिः आश्रयाधीना

श्री:॥
४४॥

चरणाद्यावृत्तिरित्यर्थः।नन्वयं दोषो विनाशेपीत्यतआह विशेषणानामिति।सिद्धीति पदहितविशेषणघटितत्व
हायेन प्रमाणेन सिद्धत्वेन प्रमाणानवाता वाहत्त्व चोनेव।अभिद्धेतु दूष्पणामपिहानुनशक्यमित्यर्थः।
अप्रमितित्पहेअनारब्ध द्रव्य इति विशेष्यपराणानुपादाने द्व्यणुकादौ सिद्धसाधनं स्यात्।समवायी च व्यमा
नजन्यादिविशेषणानुपादाने सिद्धसाधनं स्यादत्तोएतदिति विशेष्यपराणानुपादाने अन्यपरमाणोर
प्यंतिविनाशासिद्धिदृष्टांतो साध्यसिद्धिः स्यात्।एतत्स्यादुपादानतुअन्यपरमाणुवृत्तिगुणादिभिरव
दृष्टांतसिद्धिः।द्रव्यानुपादानेद्व्यणुकसमावतः।निःसामान्यं वात्तत्ति।एकद्रव्यमात्रवृत्तित्वे एकद्रव्यमात्रवृत्ति
त्वे एकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं अत्रनिःसामान्यत्वविशेषणेन एकद्रव्यमात्रसमवेतघटरूपतिव्याप्तिः।निः
सामान्यत्वमात्रोक्तौ च सामान्यादिगतं।तदर्थं तात्वसंश्चयकद्रव्यसमवेतत्वमिति।मात्रपदानुपादा
नेसामान्यगतं।अनेकद्रव्यसमवेतस्यापि व्यवद्रव्यसमवेतत्वात्।समवेतत्वंच्छेदे अतिव्याप्तिपदपानरूपध्वं
सादेर्नातं।तस्याप्येकद्रव्यमात्रवृत्तित्वात्।विशेष्यपदवाच्यतावच्छेदकाप्पयमेवधर्म

राम:
४४॥

इत्यर्थः॥ युतौ नेति। असंबंधश्चाश्रयी भूत्वैन सिद्धावित्यर्थः। अपृथग्युतावितीति। अभिन्नावित्यर्थः। अन्यान्यतेतिपो
ष्ठौ असंबद्धौ ह्यवयवावयमपि न वर्त्तेते इत्यर्थः। कपालनाशक्षणमायमघपि संबद्धौ द्व्यणुकाद्रूपमात्रेति पृत्तितपा
पि कपालध्वंसोत्तरं भावपि न वर्त्तेते इति भावः। सावधित्वम् प्राप्तिरित्यर्थः॥ तेनेति। प्राप्तिपदोपादानेनेत्यर्थः
अनित्य इति पाठे तेन प्रागभावाप्रतियोगिपदहानमित्यर्थः। विशेषणतारूपो हि स्वरूपसंबंधः सर्वनित्यानामनित्यः
अनित्यानामनित्या इति। विभुत्वादिति। विभुत्वा हि संयोगो न कर्मजन्यस्तत्र कर्माभावात्। नापि संयोगजन्यः सं
योगस्य हि कारणाकारणयोर्व्याप्याभावाद्विभुत्वात् कारणमस्तीति भावः। तादृशजातिवाच्यवाचकत्वमित्यर्थः। अ
न्यतमत्वमपि इति। प्राप्तिलक्षणसमवायस्य समवायलक्षणप्राप्तिः। प्रवेशादित्यर्थः। इहेति। अत्र संयोगाव्य
वहितवृत्तिमस्तीत्यर्थः। अवयवावयविप्रभृतीनां संयोगाभावात्। हितोऽयं विहङ्गानवादित्युक्तमानित्वांशे
व्यभिचार इतीनपदार्थेऽपि विशेषणतावित्यर्थः। ततश्च पीतिश्च भावादित्यर्थः। अनुगतेति। इहगविरणा
वमित्यादि प्रतीतेरित्यर्थः। मूले चेत्युक्तकसलानपात्रहस्ताः कुतः इत्यादि हि ति वर्त्तते एवं धर्मे विशिष्ट्येऽहमिति।

शेषः। वर्द्धमानः आत्मन्यस्य धारेणान्नञ्त्र इति केवलान्वयीति। केवलान्वयी धर्मस्य सर्वत्र विद्यमानत्वेनाध्यावर्त्त
कत्वादित्यर्थः। विधिमुखवत्ति। विधिमुखप्रत्ययावच्छेद्यत्वं हि भावत्वप्रकारकप्रत्ययावच्छेद्यत्वं तच्च धर्ममात्र। हाया
भावेऽस्तीत्यर्थः। प्रामयाचाल जातिश्च भावत्वप्रकारकज्ञानस्वप्रति। पा। गि ज्ञानस्य कारणत्वादित्यर्थः। तथापि
जातिसमवायभिन्नत्वे सति गुणत्वे सत्यत्वसजातियः सविकल्पकमात्रविषयः अर्थो हि भाव एव तद्भिन्नत्वं। सवि
कल्पकमात्रविषयत्वमित्यनावक्ष्यत्के संपा। ग समवापिधनग च्छतितापा। सविकल्पकमात्रावच्छेद्यत्वात्।
तदेथं समवायभिन्नत्वसाधीतीप्याहि इहानींग च्छजातिसमवायभिन्नविगुणत्वे सत्यन्यत्वसजातिसविकल्प
कमात्रविषयो योऽभावस्तद्भिन्नत्वस्य विद्यमानत्वात्। नत्विदानींती दृपदृव्यसामान्यविशेषव्यापकं तत्
षां सविकमात्रविषयत्वात्। निर्विकल्पकाविषयत्वात्पा। लौकिकप्रत्यक्षविषयएवत्वादितिवत्। ननिर्वि
कल्पकविषयपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वात्पर्याप्त्या। निर्विकल्पकविषयवृत्तित्वस्तहज्ञिः पदार्थ
विभाजकोपाधिर्भावत्वं तद्वत्वं सर्वत्रभाववर्त्ततात्रभाववंचयपि पदार्थविभाजकोपाधिर्भवतित पापिनानि

विकल्पविषयत्वमिति अभावस्यानिर्विकल्पकाविषयत्वात् । इदं चावधारितं यन्नाभावत्वाभावत्वे एव पदार्थविभा
जकोपाधी द्रव्यत्वादय एव भावत्वविभाजकोपाधयः षट् पृथिवीत्वादयो नव द्रव्यविभाजकोपाधयः रू
पत्वादयः चतुर्विंशतिर्गुणविभाजकोपाधयः उत्क्षेपणत्वादयः पंच कर्मविभाजकाः संसर्गाभावत्वान्या
भावत्वे अभावविभाजके प्रागभावत्वादिकं संसर्गाभावविभाजकं भवतीति । अभावत्वं चासमवायत्वाभाव
त्वापि । अभावत्वं आत्माश्रयादिभयात् अभावत्वमंगीकारादित्यर्थः । अभिधानकर्मत्वमिति नुव्यमानत्वमि
ति भावः । मूलसंगतिर्ग्राह्याशिवाच्यवा चक्रपरः । वर्द्धमानः । एवमुत्तरत्र विशिष्टद्रव्यत्वं यद्विज्ञानकर्मत्वं प्रवृत्तीति
प्यनायक्षत्ति कर्मणाः रूपैकत पाऽतीति द्रिपस्याकारणकानतयातीति द्रिपस्याकारकरणादित्यत्र आह ज्ञानापा
प्यतीति इत्याननप्रकारेण भूतत्वारथेयपक्षित्यर्थः । समवायपपीति । समवायः स्वरूपसंबंधेन वर्त्ततिस्वरूप
संबंधस्तु धर्म्यात्मक एवेति भावः । न तु धर्मिभिन्नस्वरूपसंबंध पद्ये कृपं प्रसंगात्तदित्यत आह संयोगान्य
ति संयोगान्यत्वमिति । समवायः ...नीयात्वापलक्षणम् । कुरणं हेत्वमितिवत्तत्पाचान्यसमवायत्वादिस

श्री:॥

४६॥

तीत्यर्थः। प्राप्तः अप्रसमवायत्वं चासमवायत्वं एवं चान्यसमवायवत्त्वे सति यद्द्रव्यसमवेतं तन्निष्ठं द्रव्यत्वं तद्भिन्नभावत्व
मित्यर्थः। समवायपदस्य धर्मसमवायत्वभिन्नत्वं नास्तीति धर्माप्यन्यसमवायवान्वस्त्विति अप्रसमवायत्वभिन्नत्वं वर्तते ए
वेत्यर्थः। अभावत्वेऽतिप्रसक्तिवारणाय भावत्वमिति। कर्मत्वादिजातिः क्रियत्वविनाश्यत्वं मूर्त्तकर्मत्वव्यक्तिर्या
द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः पृथिवीत्वादिः तद्द्रव्यमिवत्वं तत्र इति नातिव्याप्तिः साक्षात्पदं चाकाशादावति
व्याप्तिवारणाय अन्यथा तत्र कर्मत्वव्यक्तिर्द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वसत्त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः आभाद्रपि व्याप्यव्याप
कभावस्त्वेन द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वात् नियतसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्यत्वात् न तु भिन्न
त्वे सतीति विशेषणेऽगौरवात् इंद्रियसन्निकर्षादिलक्षणापि द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्यजातिः पृथिवीत्वादि
किवस्मात्। रूपं च पृथ्वीत्वमेवास्त्राकाशत्वं च परपदं इत्यपदस्थितिर्भवति तत्र पि जातिर्न भवतीति
न तत्राव्याप्तिः साक्षात् व्याप्यत्वं चावच्छिन्नत्वात् न तु भवनमुतव्याप्याव्याप्यवियति तत्व्याप्यत्वं तद्भिन्नत्वम

राम:॥

४६॥

ति तत्वारणत्वास्यैवसार्थकत्वविशेषणावैयर्थ्यात्। यत्तु द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यपृथिवीत्वादावव्यवस्थाद्व्याप्यत्व

वर्त्तेतद्यच्चावद्धेचनवर्त्तेतितन्न व्याप्यव्याप्यत्वेपत्तितद्व्याप्यत्वस्यव्यग्रछतिचेत्तत् पृथिवीत्वद्रव्यत्वव्याप्यंहियत्

त्वव्याद्धिकंभवतितद्व्याप्यंपृथिवीत्वंद्रव्यभिन्नंचद्रव्यत्वव्याप्यंचानागछतिघटत्वद्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वव्याप्यत्वा

त्।ननुपृथिवीत्वमपिद्रव्यत्वव्याप्यंयत्पृथिवीत्वंतद्व्याप्यमावत्किंचयथाद्धव्याप्यमितिचेत्।नाभेदगर्जस्यव्याप्य

व्याप्यभावस्यविवक्षणात्।ननुद्रव्यत्वव्याप्यंद्रव्यत्वमेवतद्व्याप्यत्वंभिदगर्भेपृथिवीत्वचवर्त्ततएवतिपुनर्व्याप्य

त्वितिचेत्।नअत्रापिभिदगर्भस्यव्याप्यव्यापकभावस्यविवक्षणात्।ननुद्रव्यत्वव्याप्यंगुणत्ववृत्तितद्व्याप्यामवपृ

थिवीत्वमितिचेत्।नाद्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यस्यविवक्षणात्।द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्यापकत्वसतिद्रव्यत्वव्याप्यत्वं

चद्रव्यत्वव्याप्यरत्वमितितत्ततत्त्वविशेषणाविस्तुतस्तुद्रव्यत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तित्वसतिद्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्व

मवसाद्धाव्याप्यत्वमितिप्रसंगाच्छिन्नित्तिंतस्समवायाश्रयत्वेत्यजातियघपिसामान्याद्धेसमवायावर्त्ततस्य

समवायस्याद्धिष्ठत्वान्।तथाप्यन्यनरूपितसमवायत्वमिच्यर्थेऽतिव्याप्तिरित्यार्थः।तथापीतिइदंचनित्या

द्यगछतिसमावेनवर्त्तत्तिद्रव्यचसत्वान्।परार्थविभाजकपदंचभाववविभाजकपरंद्रव्यत्वाद्धिपदार्थवि

श्रीः॥
४७॥

भाजकत्वाभावात्। भावत्वस्य च पदार्थविभाजकस्य समवायेपि सत्वात्। भावविभाजकस्यैवमपहरणं। तत्राप्यति।
अत्र पदार्थविभाजकोपाधिपदेन भावविभाजकोपाधिग्रहणं तथा च समवायेन गच्छतीति समवायत्वस्य भाव
विभाजकस्यैकमात्रवृत्तित्वेन स्वाश्रयान्यान्याभावासमानाधिकरणत्वात्। इत्यत्रादिके तु स्वाश्रयान्यान्याभाव
वच्छेद्यसमानाधिकरणत्वमावश्यकमिति तत्त्वं गुणान्यताभावश्रिता अन्योन्याभावस्य द्रव्येपि सत्वात्। इदं यद्यपि गंधरूप
गुणान्यताभावाजलादाववृत्तित्वं तथापि गुणसामान्यान्यताभावाल्लक्षणमिति भावः। ध्वंसत्वपर्यंतलक्षणं क्रियागु
णादावस्मैव ध्वंसत्वपर्यंतस्य संबंधस्याविद्यमानत्वादित्यपि गात्रमुपयुज्यते। त्वाललक्षणं न हन्यादित्यत्र न निषिध्य
तावच्छेदकत्वेन त्वाललक्षणत्वं तथापि विधेयत्वनिषिध्यत्वापारभावाद्धर्माधर्मजनकत्वं नास्तीति। भावः। पद्य
पि गोणेविधेया किंतु गोहननं नापि त्वाललक्षणानिषिध्यः किंतु त्वाललक्षणहननं तथापि हननमात्र
जननतथाविधधर्माधर्मयोर्जनकं तु गोविशिष्टहननं त्वाललक्षणविष्टं। एवं च हननं तत्र च विशिष्टस्य विशेषणे
स्य गोत्वाललक्षणस्य च जनकत्वं पूर्वोक्तरीत्या विषयत्वस्य हननहननरूपव्यापारभागित्वेन तत्र संभवात्। ज्ञा

त्नः॥
४७॥

तोऽनुपपन्नविषयतावच्छेदकत्वेन प्रापाञ्जकत्वं मात्रसत्त्वेपि प्रयत्नविषयत्वाभावेन धर्माधर्मजनकत्वाभावा
दिति ध्येयं न नु रासभादिभ्यो व्यावृत्ततया ज्ञाततामात्र व्यक्तिहिया व्यावृत्तिज्ञानं च जातिज्ञानाधीनमिति जाति
ज्ञानकारणं जातिरपि धर्माधर्मौ धर्मजनिकास्यादिति चेत्र आहाज्ञानावच्छेदकत्वेनेति ज्ञानजनकत्वेन
त्यर्थः। अयं भावः। जातिज्ञानमात्रं जनयतु जातिर्न तु निमित्तव्यक्तेर्व्यावृत्तिज्ञानं च्छेत जनन्यसहाने वा तत्कान्य
धर्मे वा जाताज्ञरूपत्वापात् इति कोपत्वं यदि इत्याभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसतिव्याप्तिः। अनित्यत्वं यदि ध्वंसप्र
तियोगित्वं तदा प्रागभावेतिव्याप्तिः। लक्षणान्वये भावत्वसति कारणवत्तामवत्तयोव्यातिव्याप्तिवारणाय
यज्ञा वात्र सति प्रागभावप्रतियोगित्वे सत्वावात्व यति ध्वंसप्रतियोगित्वं च लक्षणं सत्नाष्वत्वमात्र मपि
न लक्षणं आकाशादिगतत्वादिति कार्यत्वं यदीत्यादि प्रवृत्तकार्यः। पघपीतिप घपि पारिमांडिल्यस्य
प्रागभाववानितिसामान्य लक्षणाजन्यबोधे कारणत्वस वाच्यणुकपरिमाणादेरपि स्वध्वंसजनकत्वात् घाप
रिमाणुपरिमाणहीनामपि भावच्छेदात्पुरुक्तत्वापि प्रागभावानित्यत्वप्रमितिपारणामनानुगततत्सामान्यप्रया

श्री:
४८॥

यत्किंचिज्जनकत्वासंभवात्। प्रमेयत्वेनानुगततया सामान्यप्रत्यासत्तितावच्छेदकतायां आवश्यकस्य प्रम
यत्वेनानुगततया सामान्यप्रत्यासत्तितावच्छेदकतायां आवश्यकस्य प्रमेयत्वस्यैव तद्धि विषयाद्ज्ञानप्रमेया
णाम्प्रत्यासत्तितया प्रमेयभानापत्तेः प्रमेयत्वप्रत्यासत्तित्वस्यावश्यकत्वात्। परमाणुपरिमाणादीनां ज्ञान
जनकत्वं न च द्व्यणुकपरिमाणस्य कार्यजनकत्वं कार्यत्वस्य प्रत्नागर्भतया ध्वंसस्य कार्यत्वादिति भावः। कवि
ह्यानानास्वरशोहर्षितः। तरद्वीजं चाप्यागिज्ञानस्यातीतानागतविषयतया तस्य च कारणत्वसंभवादिति।
ननु विद्यमानविषयकप्रत्यक्षत्वं न विद्यमानविषयत्वेन च जन्यजनकभावोऽस्त्विति चेत्। नाविद्यमा
नविषयकत्वेन तद्धेतापत्तेः। तथा च विद्यमानविषयकस्यानुमित्यादेरपि विद्यमानविषयकजन्यतापत्तेः।
अभिघातप्रतीतिः। पार्श्ववर्त्तिगवन्तरेऽपि संयोगस्याभिघातस्य स्पर्शजन्यत्वादिति भावः। परमाणुद्वित्व
स्येति परमाणुपरिमाणस्याहि द्व्यणुकपरिमाणाजनकत्वे त्र्यणुकपरिमाणपरमाणुपरिमाणयोरप्यन्यतया
णुतरपदवाच्यतास्यात्। यथा कपालपरिमाणं महदिति तज्जन्यघटपरिमाणं च महत्तरमिति जितयापरमा

राम:
४८॥

णुपरिमाणमणुरितितज्जन्यमणुकपरिमाणं चाणुतरमिति व्यवहारस्यादिन्याशयः। ज्ञानमपीति। अन्यज्ञानस्य बु
द्धिविगः कपालादिविषसमवायिकारणकेदृशितद्भिन्नः कर्मजन्यविभागाद्यवच्छेदाय। ज्ञानमात्रप्रमात्वाप्रभवादितिभा
वः। घटत्वरादिरपीति। तथाच सामान्यव्याप्यलक्षणमिति भावः। ननु नमात्रपदगर्भलक्षणं किंतु अनुवृत्यादिबु
द्धिजनितानन्तरमबुद्धिविषयत्वमिव लक्षणमित्याह। अपीति। तथापीति। इहभूतले घटइतिप्रतीतिविष
यत्वादित्यर्थः। विशेषसमवायपारिति। अन्याद्दश्यप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपीतिइहसमवायत्वविषयत्वं जलत्वं लक्षणं
विशेषसमवायावारतीद्दिय त्वानुगतव्याप्तिरितिभावः। निःसामान्यत्वमिति। तु व्यं निःसामान्यमित्यादिभ्रममाह
पद्यव्याहारवनतिप्रसक्तापप्रमितिलक्षणम्। अभाववतिव्याप्तिवारणायभावविषयाकतीति। द्रव्यत्वादिप्रकारप्र
माविषयत्वेनानतिप्रसक्तापत्तिः। सामान्यत्वप्रकारेति। अनुगतबुद्धीति। अनुगतबुद्धौ सामान्यं असाधार
णं व्यावृत्तबुद्धौ विशेषइहेति बुद्धौ समवायः व्यक्तिः सर्वसाधारणान्त्वादिति भावः। नावियातकार्यपाप्तिके
रणाऽकारणत्वमित्यनन्तरोपात्तं तस्याद्दिन्यत आह। अकार्यमद्दइति। तथापीति। पदार्थविभाजकरूपहिनभा

श्रीः॥
४९

वाविभाजकरूपहरसां दृष्याद्दोषवत्त लक्षणं याति दृष्यत्वादीनामादिम मूर्त्वघट दिवृत्तित्वादित्यर्थः। अदृष्यनाश
स्येति। अदृष्यनाशः समवायिनाशकत्वेन सिद्धमित्यर्थः। घटकपालयसमवायानित्यः स समवायत्वाद्धात्मन
वेसमसूपवदित्यानुमानात्सप्ताधानित्यत्वसिद्धिरित्याहान्तसंबंधानादिति यत्र यत्र नित्यत्वं तत्र तत्र नित्य
संबंधित्वमिति यद्यपि वक्तुमशक्यं आकाशादावयं बंधिके नित्यत्वसाधनानित्यसंबंधित्वाभावेन साध्य
व्यापकत्वात्। तथापि यत्र यत्र संबंधत्वे सति नित्यत्वं तत्र तत्र नित्य संबंधित्वमनुपत्र यत्र समवायत्वं तत्र
नित्यसंबंधित्वं घटकपालसमवायेसाधनाव्यापकत्वात्। तथा च पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साध्या
व्यापकोऽयोपाधिरिति नाचत्याहानचयं संबंधित्वावच्छिन्नेति वचवाहिमं ह्रात तथा च य एव घटकपालस
मवायः स एवात्मत्वसमवायः इति घटकपालसमवायो नित्यसंबंधित्वमस्तीत्यर्थः। ननु सामान्यस्य सा
मान्यत्वे केन मनवस्था न हि सामान्यं यदि सामान्यकस्यान्न हृपि सामान्यं सामान्यवत्स्यादित्यंत इपीत्या
दिव जुंशक्यात तत्छाहन हि सामान्यवृत्तिसामान्यपरामर्शः न च सामान्यवृत्तिसामान्यप्रसिद्धये न तत्र सा

श्या:॥
४९

मान्यवत्त्वमापादयितुं शक्यात्। विशेषाद्वितीयेनानवस्था। विशेषस्य सामान्यवत्त्वे हि व्यावर्त्तकत्वानापत्त्या विशे
षास्वीकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नन्वन्तिमानिमस्वीकारः येनानवस्था स्यात्। समवायेपि नानवस्था। समवायस्य सामा
न्यत्वे धर्त्वेनद्वितीयः समवायः किन्त्वनुसमवायपरंपरास्वीकारस्तु कथं यथा नानवस्था स्यात्। अत आह
सामान्यं पदीति विशेषोपदेति। कर्मणोऽव्यभिचारं वारयितुं कर्मत्वेति। द्रव्यव्यभिचारं वारयितुं कार्यत्वे नान्य
त्यपि तिज्ञ नित्यावृत्तीति पदार्थविभाजकपदेन भावविभाजकस्य ग्रहणं। द्रव्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय कृत्त
त एवेति भावः। अत्रापीति द्रव्यत्वादिषु कारणतावच्छेदकादि विद्यमानामेव भावविभाजकमित्यर्थः। तथा
पीति। नित्यमात्रस्य धर्मा विशेषः तद्वृत्ति भावविभाजकोपाधि द्रव्यत्वाद्यारहितत्वमित्यर्थः। विशेषावृ
त्ति भावविभाजकोपाधिमत्त्वमिति भावः। अन्यथा नित्यमात्रवृत्तिधर्मो जलपरमाणुरूपादिः तद्वृत्ति
गुणत्वादिनानभवतीति दोषः स्यात्। प्रत्यक्षानित्य धर्ममादाय द्वीतिव्याप्ताय नाप्याजप्य द्रव्यत्वादिरनित्य
घटकपालस्य धर्मं घुद्धरूपच ननकपालत्वं समवायपि घुवर्त्तते विशेषत्वं तु नित्यपरमाणोर्द्व

धर्मविशेषवत्त्वं तदिति भावः॥ वस्तुतस्त्वव्याप्तिपरिहाराय तानिरूपकत्वनीतिसिद्धिभाज्ञाकाभावविभाजकः॥ तथापि
तीलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वाभावविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः॥ अन्यथा मानसलक्षणाजन्यप्रत्यक्षविषयत्वान
स्मरप्रत्यक्षविषयात्वनवाप्तिव्याप्तिः स्यात्॥ ननु किमिदमसमवायिकारणत्वं न तावदसमवायिकारणप्रत्यासन्नम
वधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणं समवायिकारणप्रत्यासन्नं हि कार्यसमवायिकारणसमवेतत्वं कार्यसमवा
यिकारणासमवायिकारणसमवेतत्वं वानाद्यः पटाद्यसमवायिकारणतंत्वादिसंयोगादेरिव्याप्तावपि पटरूपाय
मवायिकारणतंतुरूपगतस्तपटरूपसमवायिकारणे पटे तस्यासमवेतत्वान्न द्वितीयः पटरूपासमवायिका
रणतंतुसमवेतत्तंतुरूपोत्तेर्वयिपटासमवायिकारणे तंतुसंयोगागतः तस्य पटासमवायिकारणतंतुसम
वेतत्त्वेन समवायिकारणासमवायिकारणसमवेतत्वाभावात् तानाभयमननुगमा हि चेत् अत्राहाकार्यकारण
भावेति॥ एकत्वितिविस्तरत्वे सर्वे ज्ञातव्या हि कार्यः पटः कारणं तंतुः तात्पर्यं कार्यकारणभावः प्रत्यक्षधः तन्निरूपके
संबंधिनोभावतत्त्वनिक्षेपरेन एकस्मिन्नर्थे तांतोसमभावतोसः तंतुद्वयसंयोगस्वीयकार्यकारणभाव

स

संबंधित्वनिरूपकसंबंधेकार्यसमवायित्वेनकारणत्वंतदसमवायिकारणत्वंएवंकार्यघटरूपंका
रणंघटःतादात्म्यःकारणतावः संबंधस्तन्निरूपकैःसंबंधिनोताविवतमध्येकारणेनघटेन
एकस्मिन्नर्थेतत्तोसमवितंयत्तेनुरूपेनस्वघकार्यकारणभावसंबंधानिरूपकसंबंधेका
र्यसमवायित्वेनकारणत्वात्असमवायिकारणत्वानानुधर्मोदाविहंस्तत्त्वगामत्तिव्यापकमितिवि
तंन्नातत्रानेकरूपरणकारणत्वाभावात्नत्वापीति। असमवायिकारणवृत्तिभावविभाजकोपाधि
मत्वमित्यर्थः। भावविभाजकतानिरुक्तत्वगुणकर्मविसामान्यविशेषवसमवायाभावानीतिवाच्यंयिन
रूपणाद्गुहर्षिणाभावविभागः तत्रस्ताश्र्येवविभाजकत्वेनपरिभाषणात्हीनत्वात्नत्वसमवित
त्वेनसमवायप्रत्यत्वेनिन्यत्वाद्व्याप्तिरित्यतआहसमवायवृत्तीतिसामान्यस्याचाप्युगद्विकी
शीघ्रचित्वविघमानेघटत्ववाशीमपागप्यांतरालेघटान्नविच्छिन्नप्रदेशोत्तिनवाश्चात्तिचित्तत्वापिप्र
तीत्यापत्तिः। नास्त्वावतत्समध्येविच्छिन्नविप्रपागघटत्वतिघटत्वाद्धाशीघटत्ववित्तिघटत्वस्यमिद्यापत्तिः।

श्रीः
५१॥

नगुणघटानवच्छिन्नाज्ञाननिरासलक्षणो देशीभूतजलादिरवत्तत्र च न घटत्वप्रमवापत्तिर्न प्रतीतापत्त इति चिन्त्यानस
मवापस्यिक त्विनभूततत्तोऽहिविद्यमानस्वरूपादिप्रमवायाभिदादिति। अन्वयानैति। द्रव्यत्वात्यंताभावा
भाववद्द्रव्यमितिविवक्षिते। तस्य च द्रव्यं द्रव्यमिति हि पर्यवसन्नार्थः। नचैवं प्रभवतिसमानाधिकरणप
स्यरूपभेदाप्रसिद्धिः। नञ्चातात्तदुक्तैरवद्भुतन्नन्ना॥ नातन्नन्नान्यासातावन्नातन्न हपिप्रन्यप्रमा प्रमानाधि
करणं पहिरूपाभेदमापन्नत इति भावः। व्याप्तिं विनापीति। परिमूलस्यापमाशयः। द्रव्यत्वं पव्यन्नत्व
समवायं परिभिधानत्ति द्रव्यत्वसमवायापदाज्ञापत्त इति पावन्नदापृथिव्यादिव्याप्तिसहितस्वज्ञाप
यंवितनुव्याप्ति अन्यः। नवारूपादिव्याप्तिसहिता। इतितदा एषा फक्किकाप्रदानुरूपादिव्याप्तिसहितानभा
पत्त इत्याद्यापस्तत्लनिदं दूषणं। किं तु द्रव्यत्वाधारतावच्छेदकं पृथिव्यादौ किं विदनुगतं नास्तीति कपंप
थिव्यादौ द्रव्यत्वं स्थास्यतीति भावः। अत एवोत्तरीगुणात्यंताभावं भावं च आधारतावच्छेदकत्वेनाह
अत्राकुरिपादिरपमाशयः। गुणात्यंताभावविशिष्टमत्वं द्रव्यत्वाधारतावच्छेदकं गुणात्यंताभाववि

राम
५१॥

धिनश्च गुणागुणप्रागभावगुणध्वंसाः गुणात्यंताभावश्च गुणत्वावच्छिन्नगुणादिलक्षणस्वभावा
दित्यर्थः । यद्वा द्रव्यत्वस्य नाधारतावच्छेदकापेक्षा । अन्यथा अवच्छेदकेऽप्यवच्छेदकपरंपरापेक्षायाम
नवस्थापत्तेः । न चैवं समवायस्यैकत्वात्सर्वत्र द्रव्यत्वसमवायः प्रतीयेतेति वाच्यं । द्रव्यत्वप्रतीयामि
कसमवायानुयोगित्वलक्षणस्य स्वरूपसंबंधविशेषस्य द्रव्यत्वएवसमवायादित्याह । यद्वेति । नवि
ति । द्रव्यत्वसमभावप्रतियोगि । अनुपलभ्यमानत्वात् । इत्यत्र गोत्वं नाचायदृष्टंतः । गोत्वस्योपलभ्य
मानत्वात् । नापि व्यतिरिक्तिपक्षे तत्तस्य द्रव्यत्वस्योपलंभेऽनुपलभ्यमानत्वहि त्वसिद्धिः । अनुपलंभे
उत्तप्रतियोगिकाभावस्य साधयितुमशक्यत्वादिति भावः । न पृथिवीत्वादिति । जातिमित्यर्थकौ
व्याधः । सत्तायाविद्यमानत्वात्तद्वारमार्ग्यरसत्तासाक्षाद्व्याप्यतिसत्तान्यूनवृत्तीतितर्थः । तावतापि
पृथिव्यादिविशेषेषु रातोव्याधः । पृथिवीत्वादिः सत्वात् तद्वारस्य पृथिवीत्वादिमित्त्रितिति । अत्रापि
न्यनेनास्वरस्यः सूचितः ॥ तद्वीजं तु आकाशकाले दिशां समुचितानां प्रत्येकवापत्तत्वे सत्तान्यून

वृत्तित्वावत्तापि पृथिव्यादिषड्कं शरीरत्वावाधः पृथिवीत्वादिः सत्त्वाजाततद्वारणाय पृथिवीत्वादिति
भिन्नेति। अत्रान्यदस्मनेन जातिरहितसाध्यमानपिहितत्वसिद्धेः किमर्थं नवकंप इत्यत्राह श
साध्यनिर्दिश इति। साक्षात्संबंधवेसमवेतत्वं तद्व्यतिरिक्तः परंपरासंबंधस्तद्वत्त्वमित्यर्थः। संकरापत्ते
रिति। जलत्वं जलपरमाणौ न स्पर्शसमानाधिकरणतावच्छेदकाजातिः स्पर्शसमवायिकारण
तावच्छेदकाच जातिः पृथिव्यां न जलत्वं जलावयवविनिहितत्वमपि एवं पृथि। वीत्वं तु गन्धोन
द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदिका जातिः द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदिका च जाति [illegible] जले
न पृथिवीत्वं कपालादौ तु द्वितीयमपीत्यर्थः। व्याप्यमाद्यमपीति। व्याप्यमादिकं द्रव्यत्वावच्छेदयोगित्वात्पृ
थिवीत्वादित्यर्थः। आकाशादीति जातियोगी रूप्यमानसत्त्वापसिद्धसाधनं तदर्थं सत्त्वाव्याप्ये
ति। सत्त्वान्यत्वतज्जी इत्यर्थः। संयोगजनकत्वात् संयोगित्वादित्यर्थः। नातः प्रागभावप्रागभावव्यभि
चारः। नवकर्मयदितित्रिदृष्टं तानुपपत्तिः। पृथिव्यादेरेवदृष्टान्तत्वात् तत्र तु पृथिवीत्वादिर्जाति

सत्त्वात्। त्रितयमात्रवृत्तीति। त्रितयवृत्तित्वं न जातिसिद्धौ विषयः। अन्यथा तन्मात्रवृत्तित्वं विनापि
द्रव्यपृथिव्यादेः साधनानुपपत्तेः। पृथिवीत्वादिना सिद्धसाधनं वारयितुं मात्रवृत्तीति। ननु कं
चित्पेत्त्। तारा युपाधिरस्य कथमन्यथा वह्निरनुमानं कृतकत्वादिस्यत्वं दूरीतः तस्येमुपाधिरित्यत आ
ह। महातो रितिनाद्यवमिति। आकाशादिव्यवृत्तित्वादि परजातिमत्ता सा पा गिवात्पृथिवीवत्क्षि
नुमानादित्यर्थः। प्रकृते चेति। अनुगतप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः। एकेति। एकव्यक्तिवृत्तित्वं अन
कव्यक्तिवृत्तित्वपीतिमात्रपाद्यपाद्रानेत्तुद्धित्वं न जातिरिति स्फुरत्वमाने स्वमन्ति पिवाधः तद्रूपे चान
त्वभिन्नतिाय कर्तृज्ञानवृत्तित्वादिस्फुरत्वमानगुणत्वव्यभिचारः। तदर्थं ज्ञानभिन्नाश्रितावसनी
ति विशेषणं। ज्ञानभिन्नावृत्तित्वादिस्फुरत्वमानप्रसक्तत्वे व्यभिचारः। परस्परात्यन्ताभावसमाना
धिकरणत्वादिस्फुरत्वमानि प्रस्पक्तत्वे व्यभिचारः। परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वादिस्फु
रत्वमान घटत्वपटत्वयोर्व्यभिचारः। तदर्थं विशिष्य। हेतुः। सामान्यमिति। अत्र द्रव्यकर्मणा

श्रीः
५३

व्यभिचारवारणाय द्रव्यकर्मभिन्नत्वं सद्वृत्तिविशेषणं । तथा चेति । तद्वाश्रयवारणां समानगुणाश्रय
वृत्तित्वार्थः । समवायस्य पक्षीति । अत्र रूपादौ व्यभिचारं कारयितुं प्राप्तित्वं सत्तीति । संयोग समवा
यान्यतरत्वं सत्तीत्यर्थः । नन्वेति । समवायः समवायवान् प्राप्तित्वात् संयोगवदित्यर्थः । साधनावच्छि
न्नेति । यत्र यत्र समवायित्वं तत्र तत्र संयोगत्वमिति । साध्यव्यापकतास्ति न च यत्र यत्र प्राप्तित्वं तत्र तत्र
संयोगत्वमिति समवायस्य व्यभिचारादिति साधनाव्यापकतास्तीत्यर्थः । नन्वाकाशत्वं समवायि
त्वमपि एकव्यक्तिकत्वादेव न जातिः तथा घोसत्वे धस्य किमर्थं बाधकत्वेनोपन्यास इत्यत आह प
मत इति । ननु यदि समवायनात्वं तदा कथम संख्यधं इति चेत् नानारूपरसादि निरूपितः समवा
याभिन्नस्य समवायानन्तु समवायत्वमितमातनैतस्योक्तत्वात् । इदानीमुद्दतं रक्ति विद्वि वार्यत्तिय
ज्जातिसांकर्यस्य पदूषणत्वमुपपादयन्नाह तथा हि । ननावक्तात्याः सांकर्ये जातिसांकर्यस्य
स्यस्वरूपासिद्धो दूषणत्वासिद्धेः दूषणत्वाप्रसिद्धौ च स्वरूपासिद्धिः एतावन्मात्रे हि मन्नाद्रिहस्यति

गम
५३॥

यत्रपरस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयोः सतोः परस्परसमानाधिकरण्यं भवति। तत्र जातित्वं न स्यात्
न च तत्र बीजं पश्यामः। न ह्येतावता जातित्वबाधकसमावेशत्वेवाऽपीति एकत्र हि जातित्वं नांगी
क्रियते अनेकसमवेतत्वाभावात्। एवं तु रूपव्यक्तिकमपि सामान्यद्वयं तिष्ठति बाधकत्वनिरूपका
पपात्रो। सामान्यद्वयकल्पनायां गौरवात्प यां [illegible] या छेदमायन चैतन्या
गीकारात्। सामान्या दृढक्तिकमपि सामान्यं नांगीक्रियते। सामान्यादीनां सामान्यवत्त्वे गुरुत्व
त्वप्रयोजकस्याभावात् तत्स्थलेकस्याविद्यमानत्वात्। जातिसांकर्यस्य तु कुत्रापि दूषणत्वं। अत्र कश्चि
त् दूषयति पाचयात्वस्य वादिनां श्रेष्ठितत्रविरोधितावच्छेदकं परस्परात्यंताभावसमानाधिकरण
जातित्वाभाव अनुगतस्य स्वाभाव्या [illegible] गात्। एवं च परस्परसमानाधिकरणाभूतत्वमूर्त्तत्वा
दि जातित्वं स्यात् तत्र परस्परात्यंताभावसमानाधिकरणजातित्वे सति परस्परसामानाधिक
रण्येन स्यादिति तत्र परस्परत्वे हि नेकत्वमनुगतं किंतु तत्तद्व्यक्तित्वपर्याप्तविरोधितावच्छेदकं तत्तद्

वं चेत्तयोर्विरोधो भूतत्वमूर्त्तत्वयोरस्तु न विरोधितावच्छेदकत्वं रूपं प्रत्यात्मभूतत्वश्चैत्वमू
र्त्तत्वयोर्विरोधे न भविष्यतीत्यत्र ब्रूमः ॥ भूतत्वविरोधस्तावदात्मत्वजातावस्तीति प्रववा
दिसिद्धं तत्त्वनात्मत्वघटितं च विरोधितावच्छेदकं अननुगमात्। किंतु भूतत्वसमानाधिकरण
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति भूतत्वप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणजातित्वं रूपं यद्यपि
मूर्त्तत्वं जातिः स्यात् भूतत्वविरुद्धं स्यात् तथैव मूर्त्तत्वविरोधित्वमपि भूतत्वे आपादनीयमेवं
भूतत्ववि[illegible]मूर्त्तत्वे न जातिरिति द्रष्टव्यं तेनान्यत्रापि जातित्वाभावः साधनीय इति संक्षेपः
। तथा चान्यत्रैतिएतद्योन्यशब्दस्मद्द। लोकत्वपक्षे आमध्यात्तपांप्यशब्दनाशस्येव तन्नाश
कत्वाभ्युपगमात्। कुर्मपक्षे। तित्तत्तारसापागस्यकार्यस्यैव नाशकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः।
नन्वाद्यप्यूतारतितृत्यस्यापूर्वशब्दनाशप्रत्वाकार्यगुणनाश्यावृत्तिद्रव्यत्वं न भवतीत्यत्राह तृ
तत्तारविशेषणं। द्रव्यस्यापि श्रोत्रज्ञानाविनाश्यत्वाकार्यतिरूपणविज्ञाषणं। परिमाणस्या

द्रव्यान्तरकार्यगुणाश्रयजन्यतावृत्तिपरिमाणत्वं जातिव्याप्तिव्यापरिमाणेतिव्याप्तिवारणाय तत्सत्ता
साक्षाद्व्याप्यकजातिविशेषणं। सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वं हि पृथक्त्वस्य तत्सत्तान्यूनवृत्तित्वादन्यन्यूनवृत्तित्वं
परिपरिमाणत्वं परिमाणत्वं तत्सत्तान्यूनवृत्तिगुणत्वन्यूनवृत्तेरेवातो व्यापीति। कार्यकारणभावेः सं
बंधः प्रथमद्वितीययोरुक्तयोः कार्यान्तरं संयोगयोरुक्तनिरूपकः संबंधः एकवद्वितीयः शब्दो
ऽपरत्वेऽन्तराद्दृशसंयोगः तत्राश्रय एकत्वप्रथमः शब्दः अपरत्वकर्मतद्वृत्ति एकगुणत्वं अपरं
त्वकर्मत्वं तद्भिन्नो न्यो भवति। अथ च जातिमतिवर्तेत एतादृशो न्यो भावविभाजकोपाधिर्द्रव्य
त्वं तद्वत्वं लक्षणमित्यर्थः। अत्र गुणकर्मणोरतिव्याप्तिवारणाय हेतुनाश्यावृत्तोन्यं ते सामान्यान्या
ह्यवत्तिव्याप्तिवारणाय तु जातिमद्वृत्तीति। परिमाणत्वमादाय परिमाणेतिव्याप्तिवारणायतुं भावविभ
भावजाकेतिननुकारणाभूतेन अवरज्ञानन न बुद्धाद्विनाशात्कथं कार्यकारणभावनिरूपक
संबंधिनाश्याद्वृत्तित्वं द्रव्यस्यास्यतीचेत् न। निमित्तकारणेतरकारणनाशप्रहरूत्न साम

णीनाश्यत्वाद्द्वित्वाद्यन्यतमविवक्षणात्। वस्तुतस्तु द्वित्वभिन्नकारणनाश्यत्वेपि विशेषणीभूतद्वित्व
यमः शब्दः कर्म वा नश्यति तद्वा प्रथमशब्दकर्मणोः किंचित्कारणनाशेऽवश्यंनाशकं इति नि
यमास्ति एवं च कारणनाशप्रहत्त्वात्तन्नद्वित्वोपशब्देनोत्तरसंयोगेन च प्रथमशब्दकर्म
णीनाश्येति तद्द्वित्वे न यगुणत्वकर्मत्वयोः द्रव्यत्वस्यव्याप्तीतिभावः। समानाधिकरणे
ति। ननु यत्र यत्र बहुत्वसंख्या तत्र तत्र द्रव्यविभाजकोपाधिरित्यात्तन्नरूपणाकाशत्वस्या
क्षिबहुत्वं संख्याव्यापकत्वमस्ति अस्ति च घटपटाकाशादि इति बहुत्वसंख्यसामानाधिकरण्य
तथा च बहुत्वसंख्यासमानाधिकरणाप्याद्रव्यविभाजकोपाधिः आकाशत्वादिस्तद्व्याप्य
बहुत्वसंख्यावत्त्वमाकाशस्तीतिचेत्। न द्रव्यविभाजकोपाधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नव्या
पकताबहुत्वसंख्यावत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। अस्ति च पातः पृथिवीत्वादिरो घटपटस्तंभेषु
यद्बहुत्वं तद्व्यापकत्वं यत्पृथिवीत्वं तस्य पृथिवीत्वविनावच्छेदात्। घटपटाकाशेषु यद्ब

वृत्त्वं तद्व्यापकत्तानाः कुतः शब्दवत्त्वाच्चेनावच्छिन्नघातपत्रघटपटस्तंभवृत्तित्वकुत्त्वेन तत्र तत्र पृथिवीत्वमिति व
घटपटघटपटाशोकावृत्तित्वकुत्वेन । तत्राकाशत्वमिति व्याप्तिरभावान्नान्वाव्यभिचारात् । तत्र
तत्र द्रव्यविभाजकोपाधिरिति व्याप्तिः सत्त्वात् । तथा चाकाशवृत्तित्वकुत्वं व्यापकतावच्छेदकद्रव्यविभा
जकोपाधित्वात् मवनाकाशत्वमिति भावः । संस्कारवद्वृत्तीति । संस्कारवद्वृत्तिजातिमत्त्वमित्युच्यमान
द्रव्यत्वसत्त्वमादायापातिव्याप्तिः । संस्कारवद्वृत्तीति विशेषणानुपादाने तु रूपादावतिव्याप्तिः रूपादि
। वृत्तिव्यक्तसमवायापि सत्त्वादित्यर्थः । ननु क्रियावत्त्वं निःक्रियपविनष्टे घटादावव्यापकं । न च निःक्रि
योत्पादानश्यत्येवद्वितीयक्षणे । णघटनाशे क्षणिकत्वापत्तिः । तृतीयादिक्षणावच्छिन्नाशेद्वितीयक्ष
णक्रियान्तरेति वाच्यं । तृतीयक्षणेऽवघनाशाभावमात्रं न यद्वितीयक्षणे क्रियाउत्पत्तेः । असम
वायिकारणाभावात् । स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगादिहि स्तत्रास्त्वासमवायिकारणं न च प्रथमक्ष
णे संयोगादिर्जातः । यन्न द्वितीयक्षणे क्रियोत्पद्यते । न च द्वितीयक्षणे जातसंयोगादिना । तृती

श्री:
५६

यनाशक्षणात् क्रियाविनश्यदवस्थघटस्य समवायिकारणत्वाभावात्। अन्यथा क्रियायाः क्षणिक
त्वापत्तेः। क्रियायास्त्रिक्षणकारणस्य घटनाशस्य क्षणेऽन्वयेन द्वितीयक्षणे क्रियानाशस्यावश्य
कत्वात्। न चैवं निःक्रियः पविनष्टघटाकाशसंयोगविरहे सर्वमूर्त्तसंयोगित्वरूपक्षणाकाशवि
भुत्वहानिः। अन्यतरकर्मजन्यस्योभयकर्मजन्यस्य वाकाशसंयोगस्य विरहादिति वाच्यं। क
पालाकाशसंयोगस्य क्षणे कारणाकारणसंयोगाद्वितीयक्षणे घटाकाशसंयोगसहकार
णकार्याकार्यसंयोगस्य स्वीकारात्। एवं तृतीयक्षणविनाश्य न द्वितीयक्षणे परत्वापरत्वाव
गन्तामुत्पत्तिः कालद्विक्षणोत्पत्त्वापरत्वापरत्वासमवायिकारणीभूतस्य कालस्य पिण्डेन किंतु संयोगस्य प्र
थमक्षणेऽजातत्वात्। तृतीयक्षणे च द्र्व्यस्यैव नाशात्। न चावगः किंमिति न द्वितीयक्षणे कर्मरू
पासमवायिकारणाभावादिति चेत्। न॥ वगवकपालारब्धघटे एककपालावगस्येवासमवायि
कारणत्वस्वीकारात्। कपालसंयोगस्य संयोगानुरोधेन कर्मावश्यकत्वावगं प्रति कारणत्विति वाच्यार

रामः॥
५६॥

कैकपालावयवद्वितीयकपालाभ्यां कारणाकारणयोः संयोगेनैककार्ययोः कपालयोः संयोगेन
यंत्र घटोत्पत्तिस्तत्र कपालेपि विभागाभावात्। न च एकस्मिन्कपाले कपालावयवसंयोगः। किंच कपालकर्म
द्विनितिवाच्यं कपालावयवकर्मणान्यतरकर्मणीवतत्संयोगापत्तेः। तथाच द्वितीयक्षणाविनष्टक्रियाव
त्वादिकमव्यापकमत आह स्पंदवाहिति। द्रव्यत्वव्याप्यत्वं स्वन्यूनवृत्तित्वमित्यर्थः। अत्र परवेगजत्वं परिहस
वत्त्वाविद्यमानत्वं परिमाणस्य विवक्षितं तद्दाकाशद्दाकाशद्दावतिव्यापकं आकाशादिपरिमाणस्यापिस
र्वत्राविद्यमानत्वादित्यत आह। अविभुवृत्तीति। द्याप्यव्यापकभावाविति। ते च गुणादावपि विद्यमाना
वित्यर्थः। नन्विति। सर्वेषां मूर्त्तानां नैकसंयोगः आकाशे संयोगस्यादृष्टत्वादित्यर्थः। नन्विति। सर्व
मूर्त्तैर्विनष्टो यावा संयोगः तद्वत्त्वमपि तदाकाशे घटपटापार्थः संयोगस्तस्याकाशवृत्तित्वादित्य
र्थः। संयोगित्वावच्छिन्नेति। यद्यपि समवायित्वेन आकाशादीनाम भावो घटादाववर्त्तते तथापि
संयोगित्वेन नास्तीत्यर्थः। न तु समवायित्वेन कपमाकाशादीनाम भावः। समवायित्वं हि समवेतत्वं न चाका

श्री
५७

शादिषुसमावत्तत्वमस्तिनचप्रतियोग्यवृत्तिधर्मःप्रतियोगितावच्छेदकःप्रतियोगितायाव्यधिकरणस्यध
र्मस्यप्रतियोगितायतितत्रप्रतियोगितायाःसमानाधिकरणंस्तंगत्वंनावच्छेदवच्छेदकत्विनानंगीकार
त्।व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावादिरितिचेत्।अत्रकेचित्।किमितिनांगीक्रियतेतादृशोभावः
प्रतीत्यभावादितिचेत्।नागोविशाणीत्वियनश्रृंगंनास्तीतिप्रतीतिः।अत्रहिश्रृंगिप्रतियोगिताप्रतीयतेतत्र
प्रतियोगितायाःसमानाधिकरणंश्रृंगत्वेनावच्छेदकं।श्रृंगत्विनश्रृंगस्यगविविद्यमानत्वात्।किंतुव्य
धिकरणंशशशेमाहिनिषंशाणीयत्वमिवावच्छेदकं।तथाचप्रतीतिबलाद्यायाथिनव्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः।नचव्यधिकरणधर्मस्यनप्रतियोगितावच्छेदकत्वंअवच्छेदकत्वंहिअ
वच्छेद्यान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वंअवच्छिद्याचप्रतियोगिता।नचतद्दृसमानाधिकरणस्यतद्दृन्यूनानतिरि
क्तवृत्तित्वंसंभवतीतिवाच्यं।एतस्यावच्छेदकत्वस्वरूपक्रत्विंदृहुभिन्नभिन्नतस्यापिकारणतावच्छेदकता
पत्तिः।तस्मात्स्वरूपसंबंधविशिष्टत्वमवच्छेदकत्वंतेनचतावच्छेद्यासमानाधिकरणस्यापिसंभवतीतिकृप

एम
५७॥

मन्यथाज्ञानजनितेष्टप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकं विषयनिष्ठमिष्टसाधनत्वं इष्टसाधनत्वं इष्टसाधनताज्ञानजनप्रवृत्ति
कारणतेत्यापातात् । अन्यस्याद्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि विद्याभाव इति । अग्रिमव्यक्तेर्यथाग
विशेषयत्वेन भूतगानास्तीत्या[illegible]तिप्रतीतिबलात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः सिद्ध्यतीति तथा
पृथिवीत्वेन जलं रूपाधिकरणं नेति प्रतीतिबलाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकोऽप्यभावः सि
द्ध्यतीति न हि जलत्वमभावाधिकरणतावच्छेदकं जलत्वेन रूपस्याधिकरणत्वादित्व । किंतु पृथिवीत्वेनाभावि
ध्यमामिति एवं तद्व्यधिकरणतावच्छेदकमिति न च [illegible] त्वेन जले पृथिवीत्वाभाववत्ता हृश प्रतीत्युपपत्ते
। किमिति तादृक्शाभावकल्पनमिति किमिति वाच्यम् । एवं प्रतीतिव्याख्याने [illegible] नेव गोशृंगाशशीयत्वा
भाववन शशे शृंगाभाववत्प्रतीतिरुपपत्तिरिति तादृशाभावकल्पनानवकाशात् । किंच यथा पिन प्रतियोग्य
भावपोर्विरोधः अन्योन्याभावप्रतियोगितायाः नातिरिक्तत्वसत्वात् नापि प्रतियोगितासंसर्गाभावयोः इह हि संयो
गसंयोगान्यंताभावयोः सत्त्वात् समवायि निप्रागभावप्रतियोगि ध्वंसानांसत्वात् । यत्तथा प्युक्तावच्छेदि

श्री
५८॥

न्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावयोर्विरोध एव घटं संयोगाभाववतो भिन्नकालावच्छेदेन प्रतिसमानदेशे संयो
गात्यन्ताभावोऽनुमूलावच्छेदेन तथा च संयोगध्वंसाभावघ्रुव कथं संयोगविरोधः । अत प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिकत्वविशेषणं । न चैवं किंकरणावधर्मावच्छिन्नप्रतियोगीकं क्वचिदस्ति अतीतानितवाभाववि
न्न क्वचिदपि विरोधः । अत स्वरूपसंबन्धाभावः किं तत्र लाघवमिति चिन्त्यं । न लाघवात्प्रतियोग्यभावयोर्विरोधा
त् । न चैवं प्रकृप्रवृत्तिभूतसंयोगेदं केनपुरुषाभावोऽर्द्धं हि विशिष्टपुरुषाभाव इतिवाच्यं तत्रापि दण्डप
रूपसंबन्धाभावस्यैव विशिष्टाभावत्वात् प्रतियोग्यभावयोर्विरोधी ह्येवं व्याससंपृक्तिधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकोऽप्यभावो नांगीक्रियत इति साहचर्यवत्तिभूजसेवच्छपाठेन स्त इति प्रतीत्यापराध्येव स्था
प्यते । सा च प्रतीतिर्व्यधिकरणपदाभावविषयत्वेनाप्युपपन्नेति व्यवस्थापयति । अत एव व्याससंपृक्तिप्रति
योगिताको भावो मास्तु प्रतियोगितायाः तत्तत्स्वरूपात्मिकाया व्याससंपृक्तित्वाभावात् व्याससंपृक्ति
द्वित्वाव्यवच्छिन्नानुप्रतियोगितामेवतान्येव तथा च व्याससंपृक्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽस्ति

रम
५८

चप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नात्यन्ताभावभेदस्यप्रमत्वेनैवस्वीकारात्। अन्यथाविशेष्याभावकूटादिनाभावव्यव
हारोपपत्तेः सामान्याभावोपिनाङ्गीक्रियतातेस्मादत्यन्ताभावभूतलेघटवतिघटपटयोर्द्वित्वावच्छिन्नाभा
वइतिभिन्नतत्प्रतियोग्यभावाप्रतियोगिताक्रान्त। रूपिनिवाभावोपपत्तेः अभावान्तरकल्पनायांमानाभा
वाद्वापत्तेरेवरूपिनेवोपपत्तेः अन्यथाकल्पते अतएवयद्यभूतलेकदापिप्रतियोगिसंबंधोभवि
ष्यतीतितत्रासंबंधदशायांनप्रतियोगिप्रागभावध्वंसौप्रतियोगिनोविद्यमानत्वात्। नात्यन्ताभावः।
अग्रेप्रतियोगिसंबंधस्यतत्रभावित्वात्त्रैकालिकत्वानुपपत्तिः। नाप्यन्योन्याभावः। भूतलेघटोनास्तीतिवि
द्रूपप्रतीतिविषयत्वात्। तस्मादुत्पत्तिविनाशशालीकश्चित्तुरीयः संसर्गाभावः अत्यन्ताभावएववा
तादृशंस्वीकर्तव्यम् इत्यविनाशित्वेत्रैकालिकात्यन्ताभावेनोपपत्तिः। नचप्रतियोगिसत्ता
कालेपितत्प्रतीत्यापत्तिः प्रतियोगिसत्ताकालेभूतलाभावयोःसंबंधाभावात् संबंधस्याधिक
रणस्यप्रतियोगिमात्रकालासक्तत्वात् अतएवप्रतियोगिसमानकालेनः तुत्पत्तिविनाशशील।

ध्वंसः प्रग्भावो वा इत्यादिसंशयप्रतीतिविषय इति निरस्तम्। उक्तेनैवोपपत्तेः। सामान्याभावस्य वाय्यादौ तद्रूपाभा
वावगाहित्वात् वायौ रूपघटाद्यभाववति संशयानुरोधेन कल्पनात्। ननु घटपटितत्तद्रूपाभाववत्त्वेन वायौ रूपा
भावो वक्ष्यत इति। तथापि रूपाभावत्वेन न ग्रहः। तदिति भविष्यन्ति वातिरिक्ते सामान्याभावेभावेपि
संशय इति चेत्। न किमिदं रूपाभावत्वं यदि रूपत्वाश्रयाभावत्वं तन्निरूप्यं। तन्मिश्च वायौ पृथिवी
रूपं नास्तीति प्रतीत्यापि पृथिवीरूपरूपत्वाश्रयाभावस्य तद्भाववत्तस्य च वायौ ग्रहणात्। रूपत्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं चेत् तर्हि फलितस्तावस्माकं सामान्याभावसिद्धिमनोरथः एव। विशिष्टा
भावप्रतियोगितायाः सामान्यधर्मेणानवच्छिन्नत्वात् न च यावद्रूपाभाववत्त्वेन रूपाभावो न निरूप्य इति
इति तिन रूपरूपसंशय इतिवाच्यं यावद्रूपाणामभावस्य संशयकोटित्वात् तद्रूपावच्छिन्नाभावात्वे निचा
भावस्यस्य संशयककोटित्वात्। रूपस्य हि रूपत्वेनैव संशयकोटितावाची वनान्त्रापि। तथा च रू
पाभावस्यापि यावद्रूपाभावत्वेन न संशयकोटित्वं किन्तु रूपाभावत्वेनेति सिद्धः सामान्याभावः।

अतिरिक्तश्चात्रयुक्तायोमशीयसिरक्तान्तरीपिच्छिरत्वनियावसियाःवयुत्तसुसमवायित्वेनाकाश
भावइत्यत्रसमवायित्वंनप्रतियोगितावछेदकं।पानतावहशाभावप्रसक्तिःस्यात्।किंतुआकाशारापा
गंतरंतत्रकाशाभावःप्रतीयतइति।आकाशारोपश्रभूतेला।होसमवायसंबंधेनेति।आरोपविष
यसंबंधतयासमवायञ्चप्रयुक्तः।अतएवसमवायसंबंधेनकपालेविद्यमानस्यघटस्यसंयोगित
या।भाविविसंयोग्यापिआरोपविषयसंबंधएवेतिसंक्षिपः।एतत्संयोगित्वमिति।नहिसावयवमू
र्त्तेषुएकएवाकाशसंयोगोविवक्षितःपिनह्वष्टतात्धाहृतिरित्यर्थः।सजातीयेति।यद्यपिपरमाणु
परिमाणंसर्वापकृष्टंयोत्कृष्टंमोएवात्तिहवधिकापकर्षआकाशपरिमाणेस्येवतथापिमहदृष्ट
पयाःकार्प्यानास्तीत्यर्थः।मूलंनवेति।इयत्तांएकहस्तद्विहस्तत्वादिरूपासाचाकाशाहोनास्तीतिन
तत्रपरिमाणत्वमित्यर्थः।इयत्तामात्रंवापरिमाणेइयत्ताविशेषावाआद्यसंख्याति।एकंद्वयंत्र
यमित्यादिस्वरूपापाइयत्तापासंख्यापामिकमरगांडुमरणाद्विरूपायाश्चेयत्तापागुरुत्वेपिसत्वात्तयो

श्री
६०॥

रपि परिमाणानां स्यादित्यर्थः। तद्भाव इति। हस्तवितस्त्याद्यवयवावयवत्वाभावेऽपि परममहत्त्वात्वनिवृत्तत्वा
दिमत्त्वमित्यर्थः। वर्द्धमानः। संस्कारत्वान्यतिविशेष्यगुणवत्त्वमित्युच्यमाने आत्मनि गतं सुखादि
सत्त्वात्। बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वमित्युक्तेऽपि बहिरिन्द्रियग्राह्याया जातेर्गुण
वत्तेन द्रुतः सुखादिः सत्त्वात्। तदर्थं गुणत्वन्यूनवृत्तित्वं जातिविशेषणं वक्ष्यं। बहिरिन्द्रियग्राह्यरूपसं
स्कारत्वं न ह्याधारीभूतपावनयाऽत्मन्यतिप्रसक्तिर्वारणाय संस्कारान्यत्वं विशेषणं। बहिः पदानुपादा
ने सुखत्वादिकमादाय दोषः। विशेषपदस्यानुपादाने संख्यादिभिः। न च नानेयति। मूर्त्तत्वं पंचस्वि
कमिवाभूतत्वं च त्रिषिकं। द्वयोरेकं। यद्वा भूतत्वमिव पंचस्विकं। मूर्त्तत्वं च त्रिष्विकं तु भयोरेकमि
ति सुबोधभावः। वस्तुतस्तु चतुर्ष्वेकं मूर्त्तत्वं भूतत्वव्याप्यं मनसि भिन्नं भूतत्वं चैकमवृत्ति भावः। पृ
थिवीत्वव्यापकं त्वं पृथिवीत्वातिरिक्तवृत्तित्वं। नरत्वप्राप्यो भाको यताकाँत श्राहाव्यवहारीति।
ताद्येतीति॥ इन्द्रियाणीन्द्रियाणीन्द्रियवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः। मनस्त्वविंद्रियद

रमः।
६०॥

ण्येव आत्मत्वादि किंतु अनिंद्रियग्राह्यत्वाप्य पृथिवीत्वादिकं निंद्रियग्राह्यगुणादि। अनिंद्रियवृत्ति ह्यष्टादेश्चपवर्त्तेति
इंद्रियानिंद्रियवृत्तित्वं तु इंद्रियत्वानिंद्रियत्वासमानाधिकरणत्वं। एवमाकाशत्वमपि कर्णशष्कुल्य
वच्छिन्नेंद्रियत्वसमानाधिकरणमनवच्छिन्नेचानिंद्रियत्वसमानाधिकरणं भवत्येवेति भावः।
मनस्यपीति मनसि ज्ञानमात्रकारणत्वादित्यर्थः। इत्यग्राहकमिति। द्रव्यग्राहकाणि यावंतींद्रि
याणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि तद्ग्रहणानि तु ग्राह्या। संख्यादयः पंचसंख्यायाः चक्षुषा त्वचा च परिच्छिद्य
नाः सर्वस्याद्दृकेण मनसा परिच्छिद्यते। द्रव्यग्राहकयावद्बहिरिंद्रियग्राह्याः। गुरुरूपादयः रूपस्पर्शत्वचास्प
र्शस्य चक्षुषा ग्रहणात्। गंधरसशब्दानां ज्ञामाज्ञामग्रहणात् तथा च द्रव्यग्राहकयावद्बहिरिंद्रियाग्रा
ह्यात्वहिरिंद्रियमात्रग्राह्यत्वाप्य गुरुत्वरूपादयस्तु द्व्यत्रिपगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिरूपत्वादित्यस्तद्ध
नगुणिरूपादित्वस्तद्वंप्र। पृथिव्यादीनामाकाशांतानामित्यर्थः। ननु या संख्या एकैकेनेंद्रियेणग्र
हीता चक्षुषा त्वचा वा तत्र ह्युवनप्यातद्भत्रिसंख्यात्वमादायापत्तिव्याप्तिरिति चेन्न। न। चांद्रप्रभासामा

श्री:
६१॥

न्यगुणसंख्यादिस्तु गिंद्रियग्राह्यत्वापादिता रादिन्यिन तामाहाया जिघ्राप्रि: । सामान्यगुणस्य दि
द्वीन्द्रियग्राह्य इत्यभिप्रेतं द्वीन्द्रियग्रहणायोग्यता । प्रभावत उच्चेत्व एवं गन्धत्वादि इतित संख्यया पिच
ह्य एव परिच्छिद्यत इति । वस्तुतस्तु द्रव्यग्राहकयावदिंद्रियग्राह्याव्यहिरिंद्रियग्राह्याव या गुणत्व
न्यूनवृत्ति जातिः । रूपत्वादिस्तु द्रव्यगुणवृत्तिमन्यपर्थः । संख्यात्व : गुरुद्रव्यग्राहकयावदिंद्रियग्राह्यमि
वाय हि च प्रमाण ति सामान्यगुणे रिरे उत्कर्षेणरूपाऽपकर्षरूपावान्तविज्ञातिः चक्षुर्मात्रग्राह्या ति
ष्ठा तितस्यान वृत्तेरपि गुणत्वव्याप्यत्वपदेन गुणत्वन्यूनवृत्तित्वस्य भावित गुणत्वव्याप्यत्व पदमनादियम
वाऽत्र द्रव्यग्राहकयावदिंद्रियग्राह्यत्वविशिष्टगुणानुपादाने संख्यादिकमादाय तन्मादाय वत्तिव्याप्रि: ।
बहिरिंद्रियग्राह्यायाः गुणत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तिः संख्यात्वजातिः स्तवहत्याः । संख्यायां आत्मादि
सत्वात् बहिरिंद्रियग्राह्यत्वविशेषणानुपादानेऽपि आत्मनिगतामनिमात्रसत्वात् ऽपादिरूपाजा
तिरस्त्विनहातत्वाद्यन्यर्थं गुणत्वव्याप्यत्वविशेषणं तत्वात्का पर्याप्तिं च चक्षुर्मात्रग्राह्य प्रभाहृत्तिजात्य

राम:
६१॥

ष्विजात्यधिकरणप्रभावयविति व्याप्तिवारणाय गुणावृत्तिपदं प्रभाउनगुणातस्यास्तिजोरूपत्वात्
अगिमंतु गुणपदंनदिंयमिव। महत्वाश्रयितिसुखत्वादिकंच अणुत्वाश्रयमनोग्राह्यसुखादिवृत्तिः।
संख्यात्वादिकंतुन विशेषगुणावृत्तिगुणत्वंतुनगुणत्वन्यूनवृत्तिअग्निमगुणपदं त्वज्ञापनादिपदि
मिवाव्यठादावव्याप्तिराहाज्ञन्यति। घणुकादावव्याप्तिराह। एवमिति। घटादिरव्याप्तिराह। शरीरे
ति। परमाणावाह्यावव्याप्तिराहवास्विति। अलोकान्यतत्रति। अचइव्यवृत्तित्वंवविशेषानदिंपं। स्वाभ्र
यिति। स्वंगंधवंतस्या अपोगंधः तत्समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिः पृथिवीत्वंतत्स्यान्य
ताभावनसमानाधिकरणगुणः स्निग्धस्ताचनवर्त्तते गुणगंधेचवर्त्तते एतादृशीगुणत्वव्याप्य
भातिर्गंधत्वंतद्वान्गुणगंधस्तदुत्वभिन्नपर्थः। एवंस्तेहमादायजलेपिलक्षणानिपानानुकर्षति
जसिवापोवालक्षणानंयांतत्राहिरसेरूपत्वंस्पर्शत्वेवातद्वान्गुणगंस्तेहत्वभिन्नपर्थः। एवंस्त
हमादायजलेपिलक्षणानियांनानुकर्षतिजसिवायोवापोवालक्षणानियं। तत्राहिस्वरूपत्वस

श्रीः
६२

शेत्वं वान चेत्तिजरत्वात्यंताभावसमानाधिकरणोपृथिवीरूपि वायुत्वायुत्वात्यंताभावसमानाधिकर
णोपृथिवीस्पर्शेचवर्त्ततएवेति चिंत्यान तत्रस्वरूपत्वेन रूपत्वव्याप्यायाः स्पर्शत्वव्याप्यायाश्च जातिरभि
धानात्वावायुस्पर्शवृत्तिश्च जातिर्न पृथिवीस्पर्शेतेजोरूपवृत्तिश्च जातिर्न पृथिवीरूपे आकाशे
आत्मनि च शब्दसुखादिभ्यामेव लक्षणानि यं। एतादृशं च लक्षणं सकलाहोनगच्छतीतत्राहिस्वप
हिनसंख्यात्वादिकं ग्राह्यं तत्र पृथिव्यादिगुणोव्यक्तिानुत्वाश्रयसमानाधिकरणद्रव्यविभाजको
पाध्यन्यंताभावसमानाधिकरणगुणवृत्तिजातिमदधिकरणत्वं एतावदिवलक्षणमस्तु व्यर्थमधि
करमिति चिंत्यान। इदं हि विशेषगुणलक्षणं वत्तोलक्षणं तत्र स्वाश्रयसमानाधिकरणद्रव्यविभाज
कोपाध्यात्यंताभावसमानाधिकरणगुणवृत्तिजातिमत्वे विशेषगुणलक्षणं वक्तव्यं व्यवच्छेद्याबहिं
तिव्याप्तिः। स्वं हि घटत्वं तस्याश्रयाघटः तेन कपालेसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिः पृथिवी
त्वं तदत्यंताभाववज्जलेसमानाधिकरणगुणः स्नेहस्तद्वृत्तिर्विशेष्ठत्वजातिस्तद्वत्स्पर्शत्वेविशेषमा

राम:॥
६२॥

नावात्। तदर्थं गुणत्ववृत्तित्वं जातौ विशेषणं। गुणत्ववृत्तित्वमिति पदद्वयपरिहारेणापीदृशजातिमद्गुणत्वं वा
विशेषगुणत्वं तत्परिहारेणापि वा गुणत्वव्याप्यतादृशजातिमत्त्वं विशेषगुणत्वं गुणत्वव्याप्यत्वं च स्वस
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिगुणत्वसामानाधिकरण्यं तत्रापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभा
वप्रतियोगिगुणत्वसमानाधिकरणा तादृशजातिमत्त्वमित्यपरं लक्षणं। एवं चेश्वरज्ञादिनित्यत्वलक्षणं चतु
ष्टयं निष्पन्नं। तत्र स्वाश्रयसमानाधिकरणात्यन्ताभावसमानाधिकरणात्यादिति निर्गुणगन्धस्त्वावव्या
प्तिः। स्वाश्रयपरमाणुगन्धेन समानाधिकरणं यत्तद्घटत्वं तदत्यन्ताभाववद्घटसमानाधिकरणो यो गन्धः
तद्वृत्तित्वस्य गन्धत्वे भावात्। तदर्थं द्रव्यविभाजकोपाधित्वं विशेषणं द्रव्याविभाजकोपाध्यत्यन्ताभा
ववयर्थ्यमिति न्यायावेषर्थ्यं। स्वाश्रयसमानाधिकरणविभाजकोपाध्यात्यादिकरणात्। आत्मा द्विविधः
जीवात्मा परमात्मा चेति विभागमाहाप स्वं ज्ञानत्वं नस्याश्रयो ज्ञानं तत्समानाधिकरणो विभाज
कोपाधिः परमात्मत्वं तदत्यन्ताभाववज्जीवात्मनि समानाधिकरणं यत्ज्ञानं तद्वृत्तित्वस्य ज्ञानात्व

श्री
६३

अभावात्परमात्मत्वंतद्धियंताभाविन जीवात्मनि समानाधिकरणं यत्तु ज्ञानंतद्वृत्तित्वस्यज्ञानात्व अभावा
त्परमात्मनि लक्षणं नयाप्तिरतदर्थं द्रव्यविभाजकोपाधिर्वृत्तिः परमात्मत्वं त्वात्मविभाजकोपाधि
स्तु समानाधिकरणोन्यादिकरणस्वपदेन यादिगुणादिवृत्तिजातिग्रहणं तदासंभवः। तत्समानाधिकर
णस्य द्रव्यविभाजकोपाधेरभावात्। पदिच गुणाग्रहणंतद्दान कश्चिद्विशेषः। अस्माभिः स्वाश्रयपदि
न गुणस्यैवग्रहणात्। आत्मत्वं न पदानुदानि पृथिवीत्वाद्यन्योन्याभावसमानाधिकरणं गंधादिवृत्ति
त्वेन गंधत्वादीनामसंभव एव स्यात्। जातिपदस्य धर्मपरत्वे कालादावतिव्याप्तिः। स्वकालसंख्यार
वृत्तिस्याश्रयः। कालसंख्यात्वेन समानाधिकरणो द्रव्यविभाजकोपाधिः कालत्वं तद्ध्यंताभाविन पृ
थिव्यादिसमानाधिकरणो गुणः पृथिव्यादिसंख्यादिस्तत्र न वर्त्तते एनाद्दशं कालसंख्यावृत्तित्व
णाख्य कालसंख्यायां काले विद्यमानत्वात् तान्तु विशिष्ट गुणालक्षणं नैमित्तिकद्रववृत्तिव्यापकं।
तथाहि स्वं पृथिवीद्रववृत्तिजोन्यताग्निसंयोगाच्छिन्नघताप्रयोजिकाजातिः तज्जोद्रवत्वेऽसंता

रामः॥
६३

ग्निसंयोगानुच्छेद्यताप्रयोजिका जातिस्तदुभयाश्रयीभूततदुभयाद्द्रव्यत्वं त्वेनसमानाधिकरण
द्रव्यविभाजकोपाधिपृथिवीत्वतेजस्त्वतद्द्वयं ताभावसमानाधिकरणगुणाजस्रद्रव्यत्व।
ग्निसंयोगोच्छेद्यतादिप्रयोजिकाताविसमानाधिकरणगुणजन्यद्रव्यत्वाद्दिस्तद्दृष्टं तज्जाति
रूपं तेजोग्निसंयोगोच्छेद्यताद्विप्रयोजिकात्वद्द्वतस्य पृथिवीत्ववृत्तित्वेजो द्रव्यवृत्ति च गुणविघ
नत्वादित्वितिचितनागुरुत्ववि ने मिन्नकद्रव्यत्वभिन्नत्वसतिमानाद्दत्तिवृत्ति भावनात्वाव्याप्याधिकरणताव
वच्छिन्नगुणात्वन्यूनवृत्तिजातिरहितत्वं गुणत्वस्य विभाजकगुणत्वात्। अत्र भ्रमताद्द्वत्वयः संख्यापरिमा
णपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारास्तद्भिन्नान्याश्रुणात्वन्यूनत्वाप्याजातयः संख्यात्वादयः स्त
द्रहितगुणत्वं रूपादावविद्याद्यपिगुरुत्वमित्तिकद्द्रव्यत्वायोरव्याप्तिस्तत्पापितन्निन्नत्वं नास्तीतिन
तत्राव्याप्तिः। यद्यपि भावनाख्यसंस्कारत्वराहित्येन। स्तितथापि भावनात्वाव्याप्याधिकरणताव
च्छिन्नसंस्कारत्वाहि त्वंवर्त्ततएव। भावनात्वाव्याप्याधिकरणतावच्छिन्नं हि संस्कारत्वं वेगस्थितस्थापकान्य

ऐवामानावृत्तिवृत्तिगुणत्वादिरहितान्यत्वंनास्तीतिगुणत्वन्तुनवृत्तित्वंविशेषणं।अतिप्रसङ्गाभावादनुपादानेबद्धा
शवत्तिव्याप्तिरिति।संक्षेपः।उक्तानि।निजस्यानिर्धारणप्रिवारणायउक्तस्यप्रागसमानाधिकरणत्वविशेषणंवा
यावत्तिव्याप्तिवारणायेप्रत्यक्षद्रव्यवृत्तित्वंद्रव्यत्वव्याप्यत्वंतुविशेषणंव्याप्तिवार्थेनतुत्रैतीयपद्यज्ञानप्रत्य
रूपाद्यावच्छिन्नत्वावच्छिन्नयाव्यापकत्वमस्तीत्यतआह्यावघाति।यद्यपीश्वरात्मनिविभुत्वसात्वापिप्रत्यक्षं
गुणवत्त्वंनास्तितथापितादृशवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वंविवक्षितंविशेषगुणेतिविशेषगुणशून्यत्वं
मनस्यपीतिविभुत्वविशिष्टविशेषाभिन्नपर्थः।इदानीपमितितथाचापाधेरिचकारणावभिन्नपर्थः।अभिन्नेति
अत्रद्रव्यपक्षार्थेअभिन्नत्वंतुहेतुकद्रव्यगुणकर्मणांपृथक्कारणंअभिन्नत्वंतुकत्वंचएकत्वंतुद्वित्वकत्वंद्रव्य
जन्याभिन्नत्वमानित्तकार्यस्यतत्तज्जन्यत्वनियमसिद्धसाधनता।तदर्थंसाधारणजन्यत्वं।ततोध्याकाशेनात्म
नाचार्यांतरानान्तर्थानिरवयवेन्द्रियग्राह्याविशेषगुणजातीयशून्यत्वंविशेषणंईश्वरात्मनियद्यपि
रवयवेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणजातीयशून्यत्वंवर्त्तततथापितादृशविशेषगुणजातीयशून्यत्वंनास्तीतितिन

नापार्थांतरत्वाइंद्रियग्राह्यविशेषगुणा जातीयश्चान्यत्वं चित्तद्वाह्यत्वं तासिद्धिः तिंनुरूपादीनामिंद्रिय
ग्राह्यत्वाद्वाह्येंद्रियग्रवयवत्वविशेषणमिति विवक्षायंषप द्वाह्य इंद्रिय आत्मैकत्वादिप्रत्यक्षत्वपाहिल्वाधः। निर
वयवत्वनमनसा ग्राह्यंयद्वात्मैकत्वं तज्जातीया संख्या पाःकालादिशोःसत्वात् सा जान्यं गुणात्वन्यूनवृत्ति
जात्या । नात्तत्वादृश्यप्रत्यक्षादिहानि गुणात्व जातिमासाद्यत्वाधः । परत्वापरत्वानुपमपत्वंइतरभेदादावपि
भ्यतत्राहत्यरात्वतिा सोरादि लाकादिसंपाग जान्यहूताद्रिद्रवत्वेनगच्छतीन्यतत्रादतेज इति । द्रव्य
त्वसाक्षात्व्याप्यत्वं द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वं परिदितनिमित्तिकद्रवत्वंमात्रविवक्षैत तद्दाघरादावव्याप्तिः पदिते
मित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिजातिमत्वं तद्रव्यंत्वमादायातिव्याप्तिः तद्रुभयेनवृत्तीत्याहाश्रतइतिमूलं । एवं सर्व
त्रविपर्ययासाधर्म्यवैधर्म्यं वाच्यमितिरभाष्यं । तत्र सर्वत्र साधर्म्यवैधर्म्यवाच्यमित्यत्र मशक्यप्रमे
यत्वास्यावैधर्म्यवाच्यमिति भाष्यात् तत्र सर्वत्र साधर्म्यत्वाभावान्नासर्वत्राविधर्म्य साधर्म्यात् भिन्नपिदुर्वच
स्तद्य्नत्वस्यसाधर्म्यत्वाभावान्नाश्राघसकेवलान्वयित्वात् अन्योन्यस्यैकमात्रऽवृत्तित्वान्नरूपेभाव्यावि

पर्ययादित्यर्थः॥ यस्य साधर्म्यस्य विपर्ययः व्यावृत्तत्वं वर्त्तनित्वं च वैधर्म्यं यस्य च वैधर्म्यस्य विपर्ययो
नुवृत्तत्वं वर्त्तनित्वं च साधर्म्यमित्याह। व्यावृत्तिरिति। अनुवृत्तिरिति च। एवं भाष्यकर्तुं किरणावलीकृ
तामभिप्रायावर्णितमित्यन्ये। आन्वनुसाधर्म्यपदेनैव धर्म्यन्तत्रहेतुः। विपर्ययादिति। एवं वैध
र्म्यपि ज्ञातव्यम्। ननु वस्तुकस्य साधर्म्यादिर्विधर्म्यत्वाद्यसंभवः। साधर्म्यं हि पदार्थप्राधिकरणसाध
र्म्यादिविशेष्यगास्याक्तत्वादित्याशङ्क्य। साधर्म्यविपर्ययः साधर्म्याभावः। अन्यपदार्थसाधर्म्यं वैधर्म्यं च
वैधर्म्यविपर्ययोऽन्यपदार्थवैधर्म्यं साधर्म्याद्यधर्म्यं चेति वा भाष्यार्थ इत्याह। अथ विशिष्टावैधर्म्यमनुवृ
त्तत्वात् किं तत्साधर्म्यमित्यत आह। इदमिति। धवत्वं जलादिव्यावृत्तत्वेन वैधर्म्यमपि पृथिवीषु विपर्ययादि
नुवृत्तत्वात्साधर्म्यमपीत्यर्थः। वैधर्म्यविपर्ययः। कुत्र वैधर्म्यं साधर्म्यं वित्यत्रोदाहरति निर्गन्धत्व
मिति। अत्रापि विपर्ययादिति योज्यम्। तथा च विपर्ययात् पृथिवीतो व्यावृत्तं वैधर्म्यमपि निर्गन्धत्वं
जलादिष्वनुगतत्वेन साधर्म्यमपीत्यर्थः। वर्द्धमानः। कोऽयमात्मा पिपीलकाकारको भवतीत्यत आह

मोग्यत्ति। आंतरकरणमिंद्रियं आत्मन्यथ्याप्रीतस्यात्र पि आंतरत्वादिछाद्यप्रयत्नकरणत्वाच्चेय
तआहृआत्मस्याहसुखेत्ति। परमाणवाद्यावत्ति प्रापुराहा प्रत्यक्षितितानत्ति। आत्ममनसो
संयोगस्तावत्नहोगासमवायिकारणांसत्वशरीरावछेदेनिवजायतइत्यर्थः। सकृत्तांतुभोगासमवायि
कारणसंयोगाश्रयत्वमिव। आत्त्वाकृरित्यादि। यमाशयः। यद्यपिपृथिवीत्वंकालेवर्त्ततितथापिइयंपृ
थिव्याव्याहित्यवहारसमर्पकसंबंधेननास्ति। लक्षणत्वंवत्तिन संबंधेनएवचकालोयद्यपिकालत्वा
त्पेताभावकालान्योन्याभावोवर्त्ततितथापिनकालइतिव्यवहारसमर्थकसंबंधेननस्तइतियर्थवसि
तोसाधर्म्यं॥ भागासिद्धतापत्तिकृथ्या। लिाइतरेभ्योभिद्यंतिअंन्यविशेषवत्वादित्यअनित्यद्रव्येना
स्तिमूर्त्तित्वादित्यंचाकाशादिनास्तीत्यर्थः। नापीति। पृथिवीपरमाणुरितभ्योभिद्यतिअन्यविशेष
वत्वादित्यपिनानुमानंजलपरमाणवादिष्वभिचारादित्यर्थः। अन्यविशेषवत्वेतितित्वकृथ्यालिाइ
तरेभ्यभिद्यंतिअन्यविशेषवत्वास्यमूर्त्तकृथ्याणोतरेभ्योभिद्यंतिमूर्त्तत्वादित्यस्यवानुमानस्यसे

श्रीः
६६

भवतीत्यर्थः। मूलं वीसिषामिति। अपमाणुयाएकैकेमतिवीसाहिहित्राएयपि दृष्याएपाहान्यपर्यव
स्यतीति। नन्वास्त्वंकिं तत्तवापि दृष्याएवाहापवीसाभवत्विति शास्त्रन्यायोपदानमित्यर्थः। वर्द्धमानः। नानुगत
इति। पामराणां भूमाविव पृथिवीव्यवहारस्य जायमानत्वादित्यर्थः। उपसाहाविति। तथाचनन्नचकथंपृ
थिवीत्वमनुमियइतिभावः। ततोपीजापाप्पाणो अंगंदानन्नघर्षणाद्भूतिपिचंदनेगंधएवानुभूया
तइत्यर्थः। तत्सिद्धिः पृथिवीत्वसिद्धिः। तस्यितिमिमधुरसास्येत्यर्थः। मधुररसत्वंरनियिजलपरमाणु
रासपस्त्रीतिनकार्यतावच्छेदकमितिभावः। नन्वनित्यमधुररसत्विनकार्यतावच्छित्यतआहजिलत्वे
निति। अनित्यरसमवायिकारणतावच्छेदिका हिजातिः यावतिद्रव्ये अनित्यरसास्तित्वप्रतीतावतिद्रूरिस्य
स्यतितथाचजलावयविन्यपितिष्ठतितथाचजलपरमाणोजलत्वेनजातिः वृत्तिचसाजातिर्नजलत्वं
जलावयविनिवृत्तिद्वितीयमपीतिभावः। अतएवेति। जातित्वांकुर्याद्दिवित्यर्थः। पृथिवीपरमाणुर
त्वास्यनित्यतयातत्रानित्यगुरुत्वसमवायिकारणतावच्छेदकजातिरसंभावनाप्याप्तापत्त्रश्रेयपि

गु
णम
६६

मोगन्ति। अंतरकरणाभिन्नत्वं आत्मन्यप्यस्तीत्यत आह। अंतरत्वादित्यादृष्टप्रयत्नकरणत्वाच्चिय
त आह। आत्मस्याहत्वंजि। परमाणवाहावति प्रापिरहाप्रत्यक्षि तिाज्ञानन्ति। आत्ममनसा
संयोगस्तावन्होगासमवायिकारणं स च शरीरावच्छेदेनैव जायते इत्यर्थः। सहृणांतुभोगासमवायि
कारणसंयोगाश्रयत्वं मिव। अज्ञाकृत्स्यादिरियमाशयः। यद्यपिपृथिवीत्वं काले वर्त्ततेतथापिइयंपृ
थिव्यान्याद्वित्यवहारसमर्पकसंबंधेननास्ति। लक्षणत्वं वर्तिनसंबंधेनएवचकालोयद्यपिकालत्वा
त्पेताभावकालत्रयोन्याभावोवर्त्ततेतथापिनकालइतिव्यवहारसमर्थकसंबंधेननस्यइतियर्थवृसि
त्तोसाधर्म्ये॥ भागासिद्धतायातिदृष्यांशाइतरेभ्योभिद्यतेति अन्यविशेषवत्वादित्यत्रनित्यद्रव्येना
स्तिमूर्त्तत्वादित्यंचाकाशादौनास्तीत्यर्थः। नापीति। पृथिवीपरमाणुरितिभ्योभिद्यतेति अन्यविशेष
वत्वादित्यपिनानुमानांज्ञसपरमाणवादिघ्यभिचारादित्यर्थः। अन्यविशेषवत्त्वितितित्यद्रव्याणीइ
तरेभ्यभिद्यंते अन्यविशेषवत्वात्यस्यमूर्त्तद्रव्याणोतरेभ्योभिद्यंतेमूर्त्तत्वादित्यस्यवानुमानस्यसे

रूपवत्वंनरूपाभाववद्वृत्तित्वंगंधसमभाववद्वृत्त्यर्थः।जलस्यपि।अनुद्भूतगंधस्यान्यथा।अत्राद्भुरिति।पच्यपि
पिठरोवयवीतस्मिन्नपिपाकजारूपादयइतिवाशेषिपिठरपाकवादिनांमतमेववृद्धनाद्हिपाकजंरूपपि
त्नुःपरमाणुस्तत्रैवपाकजरूपादयइतिवाशेषिपिलुपाकवादिनांमतिचवृद्धनाद्हिनपाकजान्यरूपाद
यःतथापिपाकजप्रायोन्यरूपवद्वृत्तिद्वृद्धनाद्हिनांपीलुपाकाद्हिमतिप्पालिततथाचदृचछेदकत्वनाको
पिधर्मस्वीकर्तव्यः।सचधर्मोनवृद्धनत्वपठितात्दृशरूपाभावप्रसंगात्।नापिद्रव्यत्वंजलादावपितद्दा
पत्तिः।नापिरूपाधिरूपः।कोपिधर्मःजातोव्वाधकेसत्त्येवतादृशीकारादित्यर्थः।एवमिति।पचप्पनु
ष्णाशीतस्पर्शोतिप्रसक्तः।तथापिरूपसमानाधिकरणपृथिव्यामिवशुक्लरूपमधुररसस्सोरति
प्रसंगापिनीलादिरूपामृदादिरसायानोत्तिप्रसंगइतितत्रैस्वमवायिकारणतावच्छेदकत्वेनपृथिवी
त्वसिद्धिरितिभावः।ननुयनीलरूपत्वेनजन्यतापृथिवीत्वेनजनकतातदाशुक्लरूपवत्यांपृथिव्यांव
यंनीलरूपमितिवितरं।न।श्वैवपवगतस्यासमवायिकारणस्यनीलरूपस्याभावात्।स्वाभाविकोध

र्मो जातिः॥ तथेति। उपलंभस्य नित्यावृत्तेर्घटउपलभ्यत एव उपलंभस्य चोपलभ्यत्वाद् एवार्थाद्यामस्यनुपलम
स्मानात् कपरमाण्वादेर्वृत्ति स्वीकारे तद्घवानुत्पत्त्वं वेउपलभ्यपरमाणावःगंधवत्तःगंधवद्द्वारंभकत्वादिति
उपलभ्यपरमाणोर्गंधसिद्धौ उपलब्धगंधवान्गंधवद्द्वारंभकत्वादिति उपलभ्येनुपलभ्यते गंधसिद्धिः। नाचोपलभ्यप
रमाणोर्यद्यनुद्भूतो गंधः कथं तर्हि उद्भूतगंधसमं समारंभः॥ उद्भूतत्वं श्चि कथमनुद्भूतगंधोपलारंभ इति वा
च्यं। अनुद्भूतरूपरसादिर्दृश्यते जसा उद्भूतैपतिजसामारंभवद्उपपत्तेः। उद्भूतत्वानुद्भूतायोरद्य
ष्टजनत्वस्य उक्तसुमांजलिकृताभिधानात्। यद्यपि गंधवद्द्वारभ्यत्वेन न गंधसिद्धिः। विजातीयगंधवद्द्वार
भ्यत्वभिचारात् तथापि गंधायोग्यतालक्षणो सा ध्वंस सर्वं च स्तिर्वींन नुरभ्य सुभिकपालारब्धे घटे कि
मिति न गंधः यदि पृथिवीत्विनेव गंधं समवायिकारणतेतिवित्। नाश्रवपवगतस्पसमजातीयगंधे पाम ॥
स्यासमवायिकारणस्याभावात् इत्यपीत्यनेनास्वरसः सूचितः। न द्वीजं उनि-अस्य स्वरूपाछायस्यफ
लोपधानमिपमिनकदा। चिद्वीश्वरे सुखापत्तिरिवानत्विन्याद्विरयमाशयः। यदि पक्षिर्चित्यूथिवीत्याक्ति

सिद्धिः। तद्धानसकलपक्षज्ञाने यद्विसकलपृथिवीज्ञानं तदाजलादिव्यावृत्तत्वेन सांकार्यस्य वानाद्यः सिद्ध
साधानतसाधनावेय्यर्थ्यंतन्नांत्यः। गुरुत्ववत्वेन पृथिव्यामुपस्थितौ जलस्यापि प्रावृत्त्यापत्तेः। नापि द्र
व्यत्वेन घटादीनामसंग्रहिणां व्यावृत्तिज्ञानप्रसक्तेः। तथा चानियतत्वा लाभेन पुनरपि साधनवैय्य
र्थ्यं। अतिप्रसक्तसिद्धिः पूर्वमिवसत्वादिति। पृथिवीत्वेनेति। अन्योन्याभावलक्षणाभेदज्ञानसिद्धस्य
साधनेन सिद्धसाधनमिति भावः। पृथिवी पक्षमिति। अनुमानस्य फलं पक्षतावच्छेदकसाध्यसमाना
धिकरण्यप्रतीतिः पक्षतावच्छेदकस्य च हेतुव्याप्तिप्रविष्टहेतुसाध्यसमानाधिकरण्य यद्दृशा
नामिव फलसिद्धिर्व्यर्थमनुमानमिति भावः। यद्यप्यत्रव्यतिरेकिव्याप्तिग्रहइति नायं दोषः। तथापृ
न्वयव्याप्त्यभिप्रायेणोक्तं। अधिकरणेति। यद्यप्यधिकरणामिव स्वरूपभेदः तथापि सप्रतियोगिको
पिभेदोऽनुहोतइति व्वोधयितुं प्रतियोगिकीर्त्तनमिति भावः। यद्यप्यत्रव्यतिरेकेव्याप्तिग्रहइति नायं
दोषः। तथाप्यन्वयव्याप्त्यभिप्रायेणोक्तं। अधिकरणेति। यद्यप्यधिकरणामिव स्वरूपभेदः। तथापि

श्रीः
६८

सप्रतियोगिकोपिमिस्वग्रहात् इतिव्योधयितुं प्रतियोगिकीर्त्तनमितिभावः। जलवितिा अत्यंताभावा
ग्राहि व्यतिरेकव्याप्तिरपितु ग्रहस्यार्थः। तस्येति। अभावप्रतियोगित्रदृश्यत्वौपाधिकः। कोभिदः सिसाधयिषि
तः न चाभावस्यान्योन्याभाववोस्तीतिभावः। ननु तायान्याभावस्वरूपभेदेयार्वाच कोभेदः शङ्कः समानइत्य
तआह। शङ्केति। अभावादिति। पृथिवी अभावाभिङ्घ इतिभावना दूरणावस्थित्यर्थः। व्यतिरकज्ञानमिति। प्र
तियोगिज्ञानेस्यकारणत्वादितिभावः। संदेहादिति। परस्याश्चा सिसाधयिषा रतथाचसंदिह गर्भा सिसा
धयिषागर्भा वानपक्षतेतितिभावा। आयोग्यति। रचोग्यप्रतियोगिकत्वास्यैव सामान्यतिभावप्रत्यक्षेप्र
योजकत्वादितिभावाःस्तंभइति। घातचसंसर्गाभावप्रत्यक्षेतायामिवतत्तुयोजकमान्योन्याभावप्रत्य
क्षेतायांतु अधिधिकरणायोग्यत्वमिवनियामकमितिभावः। ततइति। पिशांचान्योन्याभावप्रतीतिः
प्रत्यक्षत्वेनाधापिसिद्धं प्रतीतिविनतुकरणजन्यमाअमनुमीयतितत्अनुमानरूपंकारणमाहायापि
पर्यवस्यतीतिभावः। नुभयसिद्धेति। पिशाचान्योन्याभावोऽतीन्द्रियः अयोग्यप्रतियोगिकाभावत्वात्।

राम
६८

दु

पिशाचसंसर्गाभाववदित्यर्थः। अत्राहुः एवमाशयः। न तावत्प्रतियोगियोग्यतामात्रं अभावप्रत्यक्ष
सामग्री घटवत्त्वानुपलम्भेपि तदभावप्रत्यक्षतापत्तेः। तथा च योग्यानुपलब्धिरपि वक्तव्यैषा वश्य
कत्वात्सैव प्रत्यक्षताप्रयोजिका। सा तु योग्यानुपलब्धिरपि संसर्गाभावस्थले किं न प्रतियोगिसत्त्वविरोधि
नी अनुपलब्धिः। अन्योन्याभावस्थले तु न किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वविरोधिन्यनुपलब्धिरि
ति न वाच्यं। अननुगमापत्तेः। किन्तु कारणीभूताभावविषयत्वेन प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोरनु
गमः कारणीभूतश्चारोपः प्रतियोगिनः संसर्गाभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकस्यान्योन्याभाव
स्थले। एतत्कारणाभावादेव संसर्गाभावान्योन्याभावप्रतीत्योर्वैलक्षण्यं अत एव संसर्गाभावप्रती
तौ प्रतियोगियोग्यत्वं अन्योन्याभावप्रतीतौ चाधिकरणयोग्यत्वमित्युपपद्यते। अननुगमात्तु अ
त एवाधिकरणयोग्यत्वमेव सर्वत्र प्रयोजकमिति वक्ष्यते। धर्माभावप्रत्यक्षतापत्तिरिति। चतुर्दशा
त्मकत्वापत्तिः। अपेक्षाबुद्धिजन्या द्वित्वादीनि पंचगुणात्ययःस्कन्धाभाव इति। आरम्भे इति। अत्र हि तुल्य

श्रीः
१९

त्वमित्यत्रोक्तौ केवलान्वय्यपि हेतुत्वेनेष्टत्वात्। एतदर्थं व्यतिरेकी हेतुरिति। तावतापि अन्वयव्यतिरेकी न वा
प्तिरिति केवलव्यतिरेकी हेतुरिति। एतावतापि केवलव्यतिरेकिव्याप्तिग्रहदशायां वह्निसाधकस्य धूम
स्याकेवलव्यतिरेकितया व्यतिरेकव्याप्तिमात्रपुरस्कारेण वह्निसाधनदशायां धूमोऽपि लक्ष्यत्वेनेष्टः स्यादि
ति इतरभिन्नसाधकत्वव्यवहारसाधकत्वान्यतरवान् हेतुर्लक्ष्यतामित्यर्थः। यो हेतुर्व्यतिरेकव्याप्तिग्रह
मात्रपुरस्कारेणेतरभेदव्यवहारान्यतरैकं पक्षे साधयति तत्त्वस्यैष्टतामिति तात्पर्यार्थः। अवच्छेदभेद इति।
पक्षविधावादिना रूपाणां व्याप्तिः सिद्धान्ते तथापि पृथिवीत्वेन रूपाणान्न सिद्धेरित्यर्थः। अभेदानुमानवदि
ति। अयं भावः इतरान्ताद्यान्निष्ठदिवइत्ताभिन्नः तद्भिन्नप्रासाधकराधर्मत्वात् द्यानिष्ठदिवइत्तत्वादित्य
नुमानवदित्यर्थः। न च भेदे साध्ये भिन्नस्याप्रसिद्धौ तत्तासंभवति तथा व्यावर्तकत्वापत्तेरिति भावः
। आकाशइतरेभ्यो भिद्यते आकाशत्वादित्यनुमानेहि निष्कृष्टशेसाध्यप्रसिद्धिः संभवति। अर्थादि
वाभावानामाकंडइतरेभ्योऽव्यवस्थितस्यान्योन्याभावोऽन्यत्रान्यस्य चाप्रसिद्ध इति वाच्यं। एवं च

रामः
१९

पृथिवीइतरेभ्योभिद्यतेपृथिवीत्वादित्यत्रापिजलत्वान्यान्याभावास्तजसितजोत्वान्यान्याभावाज्जलादन्या
दिक्रमशोवसाध्यप्रसिद्धिः।नचैवंतन्निरूपणतत्तदन्यान्याभावप्रसिद्धावपित्रयोदशान्योन्याभाव
त्वेनत्रयोदशान्यान्याभावाप्रसिद्धाइतिवाच्यं।त्रयोदशत्वेनैकाधिकरणवृत्तित्वगणपक्षबुद्धिवि
षयत्वंअन्यथाभिन्नाधिकरणानांरूपादीनांत्रयोदशत्वानापत्तेर्नाप्येकाधिकरणवृत्तित्वेपिचत्र
योदशत्वादिगण्यातिगुणेषुचतुर्विंशतित्वाग्रहापत्तेः।तस्मात्त्रयोदशविधमानाःप्रत्येकंप्र
त्येकान्योन्याभावत्वत्रयोदशान्यान्याभावत्वेनगृहीताःपृथिव्यांसाध्यंतेनवसाध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नंसाध्यंक्वचिदधिकरणेगृहीतमस्तिप्रपनतस्यस्वरूपकृतयातत्रहितुहेत्वत्राचत्वपित्वंतताहितुव्या
वृत्तौचासाधारण्यस्यात्तावस्तुतस्तुयत्रभावरूपंसाध्यंस्यात्तत्रव्यतिरेकव्याप्तौतदभावस्तदभाव
त्वानेवगृह्यतेतिसाध्यप्रसिद्धिरस्तिव्याप्तिप्रतियोगिज्ञानंविनातदभावस्तदभाववत्वानेवगृह्यतेतिसा
ध्यप्रसिद्धिरन्वयव्याप्तिप्रतियोगिज्ञानंविनातदभाववत्वप्रकारज्ञानानुदयात्।साध्यतेचावेतरणे

न्याभावस्तदभावश्चयथेतरान्योन्याभावाभावत्वलक्षणो धर्मोस्तितथेतरत्वलक्षणोप्यस्तितथाच
पटादीतरान्योन्याभावाभावत्वेनव्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावो ग्रहीतव्यस्तदा साध्यप्रसिद्धिरंगं यदा चेत
रत्वेन रूपेण साध्याभावो ग्रहीतव्यस्तदा नांगं अभावत्वप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतियोगिज्ञानस्य हेतु
त्वात् न चेतरान्योन्याभावः साध्यस्तदभावश्चेतरत्वमेव तथा चैतावतेतरत्वलक्षणो धर्मोस्ति
न चेति तत्र त्वलक्षणाइति चेन्न अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वाभावात् अन्यथा घ
टान्योन्याभावाभावापेक्षया लाघवान्नेति घटान्योन्याभावात्यंताभावयोरैक्यप्रसंगाल्लौकिकाराध इति च
त्रभेदांतो सिद्ध घटान्योन्याभावस्य घटान्योन्याभावात्यंताभावस्य च विशिष्यनिरूप्यमाणत्वात्।
किंतु प्रतियोगितावच्छेदको धर्मः तथा चेतरान्योन्याभावाभावइतरत्वस्यैवस्वत्वताच्छत्वलक्षणा
धर्मोस्तीति तन्निरूपणं व्याप्तिग्रहे तत्प्रतियोगिज्ञानापेक्षेति साधूक्तं ननु व्यतिरेक्यनुमि-
तौ साध्याभावो यो वस्तुगत्या तद्व्यापकत्वेन ग्रहीतव्यः प्राहि त्वभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्यापहे

ज्ञानकारणं तत्साध्याभावत्वेन ग॰ध्वमाभावव्यापकहेत्वभावप्रतियोगित्वज्ञानं तत्साध्याभावत्वेन
ग॰ध्वमाभावव्यापकत्वेन ग॰ध्वमाभावो यो भावस्तत्प्रतियोगित्वं या ग॰ध्वमाभावो यस्तद्धानेन हि तु ज्ञा
नेनाघः । एवं हि अयं सुखी स्वर्गित्वात् यत्र दुःखसुखाभावत्वारोपानन्तरं यत्र यत्र सुखाभावस्त
त्र स्वर्गित्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसत्त्वे व्यतिरेक्यनुमानं स्यात् । दुःखस्य वस्तुगत्या सुखा
भावात्मकत्वाभावात् । न द्वितीयः । प्रकृतव्यतिरेक्यनुमानासंग्राहकापत्तेः । अत्रभवद्भिरितरत्वे
निवस्वीकारात् । इतरान्योन्याभावाभावत्वेनास्वीकारात् । किंच यत्र व्यतिरेकिणि साध्याज्ञाव
त्वेन गगनाभावस्य व्यापकता । हेत्वभावे आरोप्यते तत्र न गगनाभावस्य वस्तुगत्या व्यापकत्वस्य हेत्वभा
वे अभावात् । प्रकृतव्यतिरेक्यसंग्रहापत्तिवत् तृतीयापि । किंच यत्र हि हेत्वभावप्रतियोगित्वस्य
विशारोप्यते तत्रागतिः । वास्तवप्रतियोगित्वाभावात् । प्रकृतव्यतिरेक्यसंग्रहापत्तिवत् तृतीयापि
किंच यत्र हेत्वभावप्रतियोगित्वस्य विशिष्टारोप्यते तत्रागतिः । वास्तवप्रतियोगित्वाभावात् । प्रकृ

श्रीः
७१

तद्व्यतिरेकासंभवाद्दिवनवत्तुर्व्यापीति चतापद्यापकतया हेत्वभावाग्रहीतस्तस्याभावः पक्षेऽसिद्ध
तीत्यभ्युपगमात् ननु दुःखसुखाभावत्वारोपानंतरं यत्र यत्र सुखाभावस्तत्र तत्र स्वर्गित्वाभाव इति
व्याप्तिग्रहानंतरं स्वर्गित्वेन हेतुना दुःखाभाव एव सिद्धेन्न सुखमिति चेत् न्यूनवृत्तितात्मकतयाग्रहमा
णाव्यापकत्वस्याद्दिविवक्षणात् न तु दुःखस्य स्वाभावात्मकत्वापेक्षया ग्रहणान्न सुखाभावाभावस्यै
व सिद्धेः ननु यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र संयोगाभाव इति व्याप्तिग्रहणानंतरं संयोगाच्छिन्ना हेतुनाप्र
मेयत्वाभावः सिद्ध्यत्विति चिन्ना प्रमेयत्वाभावाप्रसिद्धेरेव न सिद्ध्यतीति किंचिन्नतिज्ञात्रानुमितेर्वि
षयस्याहेतुत्वेन विषयविरोधत्वनविलंब्वोभावात् तस्मात् यद्वात्मकतयाग्रहमाणास्य व्यापकतया
हि त्वभावो ग्रहीतस्तत्प्रतियोगिकत्वे ज्ञापरमानिभावो हेतुनासिद्ध्यतीत्यर्थः तत्रापि च प्रतियो
गिकत्वेन ज्ञाप्यमानंकरष्ट्रिस्वभावः सिध्यत्यावच्छेदकत्वात् नात्वं जलत्वाद्दिव्यापकतयाग्र
हमाणा पृथिवीत्वाभावाभावा केदाविज्ञसत्ताघ्यंतताभावामुख्य एव सिद्ध्यति कदाचित्तु जल

एमः
७१

न्योन्याभावइत्यत्र किं विनिगमकमिति वन्न यद्यत्र यत्र जलत्वादिकं तत्र पृथिवीत्वाभावइति व्या
प्तिग्रहस्तदा आद्यः कल्प्यः यदा तु यज्जलत्वादिकं तत्पृथिवीत्वाभाववदिति व्याप्तिग्रहस्तदा द्वितीयः
कल्पइत्यंगीकारादित्येतत्सर्वमभिसंधायाह। अस्माभिरुच्चैरणास्विति। अप्राप्तकालत्वादिति।
अयमत्राशयः पूर्वमानव्यतिरेकव्याप्तेरन्यथाभिमानेन युक्तं न तु साधनीभूताया व्यतिरेकव्या
प्तेः प्रथममत्रान्यासइतिभावः। व्यतिरेकितितत्पाठेनस्वहस्तेन प्रत्यक्षेनेवास्य व्याप्तिग्र
हइतिभावः। ननु व्यतिरेकयोः सहचारेण कथमन्वयव्याप्तिग्रहः। अत आह प्रतियोगी
ति। अन्वयाप्रतियोगिनोरभावयोः सहचारेण प्रतियोगिनोर्व्याप्तिग्रह इतिभावः। अन्ययेति। उभा
भ्यां सहचारेण प्रान्तरान्वयव्याप्तिरेकैव गृह्यत इति। उभयवादिसंमत्यभिप्रायेणाह पृथ्वीपूर्वं तत्ता। पृ
थिवीत्वं निमित्ति। पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्ते विशेष्यत्वं साध्यं पृथिवीत्वं तु विशेषणमित्यर्थः। नहीति। व्यति
रेकिव्याप्तेरनिरूपणीयत्वं यद्व्यतिरेकव्याप्तिस्थलेऽन्वयाभिधानमित्यर्थः। तपापीति। अत्र

श्रीः
७२

यास्तु निर्दृष्टान्तयोर्व्याप्तिरिक्तैव संभवतीत्यर्थः। विशेषो घ्राणितगंधवत्वाद्रूपवत्वस्य सहचरणत्वे गंधवत्वमात्राम
वत्वहूणां भवतीत्यर्थः। पतितिपृथिवीपतनं गुरुत्वासमवायिकारणकं अधःसंयोगफलिकक्रियात्वादि
त्यनुमानेत्याशङ्क्याधःसंयोगफलिकक्रियायां व्यभिचार इत्यत आह। गंधवत्तीति। असमवायि
कारणमात्रस्य साध्यस्य तत्रापि सत्वान्न क्रियात्वाहेतोर्व्यभिचार इति भावः। रसोत्कर्षिणीति। गुरुत्वोत्क
र्षिणीति। गुरुत्वोत्कर्षिणा चक्षुषा अलेपजनानां कर्म दर्शनादिति भावः। स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगानाना
त्वात्। स्पर्शवद्गुणवद्द्रव्यसंयोगानानभिघातस्तत्पामर्थांतरं वारयितुं व्याधस्यारणायपहृ विशाष
णां गुरुत्वादिजन्यनप्रथमकर्मणां सिद्धसाधनं कारयितुं द्वितीयमिति कर्मवतीति। कर्मणः सजाती
यासमवायिकारणकत्वांगीकारादित्यर्थः। शुक्लत्वादीत्यर्थः। शुक्लत्वादीति। अत्राव्याप्यवृत्ती
तिविशेषणानुपादाने स्विहादौ व्यभिचारः। मूर्त्तविशेषणानुपादाने रूपादौ व्यभिचारः। गुणत्वव्या
प्यजातिविशेषणानुपादाने गुणत्व एव व्यभिचारः। गुणत्वे च न्यूनवृत्तित्वं चतरर्थः। रूपसंगान्यतरत्वव्य

रामः
७२

मिचारं वारयितुं जातिरिति। अस्य हि तत्त्वं यद्यपि मूर्त्तगुणत्वेऽपि वर्त्तते तथाप्यव्याप्यवृत्तिनवर्त्ततेति ज्ञानत्वं
यद्यप्यव्याप्यवृत्तावस्मदादिज्ञाने वर्त्तते तथापि मूर्त्तगुणे न वर्त्तते गुणत्वं यद्यप्यव्याप्यवृत्तिमूर्त्त
गुणसंयोगादौ वर्त्तते तथापि गुरुत्वन्यूनवृत्तिर्न भवति। रूपसंयोगान्यतरत्वं यद्यप्यव्याप्यवृत्तिमू
र्त्तगुणसंयोगादौ वर्त्तते गुणत्वन्यूनवृत्त्येव भवति तथापि जातिर्न भवति साध्यत्वं च स्थिरत्वे नास्ति
व्याप्यवृत्तित्वं स्थिरत्वे इति वा। ज्ञानत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तेः अस्मदादिज्ञानवृत्तित्वात्। गुणत्वस्याव्याप्यवृत्तिरूपादिवृ
त्तित्वात्। संयोगरूपान्यतरत्वस्य रूपे विद्यमानत्वात्। अत्र गुणपदं व्यर्थं। अव्याप्यवृत्तिमूर्त्तवृत्तीन्या
हिकरणे नैव सर्वेषां दोषाणां शंक्यमिति। अव्याप्यवृत्तित्वं हि रूपस्य विशेषरूपस्य चित्ररूपस्थलेऽव
र्त्तवं। तस्य विकल्पानुभवेन व्याप्यवृत्तित्वमवसिद्धमिति भावः। गुणविशेषेति। अवयवगतेति नीलग
तानि नीलोत्पत्ताः कार्यं जननीयाः पीतगुणान पीतो जननीयः। एवं तु कपसुभाभ्यां जननीयमिति
भावः। विजातीयेति। विजातीयरूपासहकृतावयवगतरूपत्वेन जनकत्वं चस्य अवयवरूपस्य जाती

पावयविरूपोत्पत्त्यजनकस्यावयवेऽविद्यमानत्वात्। अवयवगतविजातीयरूपस्थले न सजातीयं रूपमवयवि
नि जायत इति भावः। ननु पटैकावयवावच्छिन्नं रूपं एकत्र नीले तत्र कथं विजातीयाभ्यां कार्यं चित्ररूपमार
भ्यत इति चेत्। चित्ररूपाघटितविजातीयरूपत्वावयवगतरूपत्वेन जनकत्वस्य स्वीकारात्। संभवति चित्रघ
टनीलत्वादिना सजातीयामवान् तत्र द्विविधावयविरहाद्द्विविधविशिष्टस्य विजातीयेतरत्वस्य तत्राभावात्। प
टत्रये चित्रनीलत्वादिना विजातीयं तत्र द्विविधविशेषणस्य चित्ररूपाघटितत्वस्याभावात्। घटादिरूपसजातीयपया
वद्रूपसजातीयावयवगतरूपोत्पत्त्यजन्यत्वान्न च चित्रनीलावयवारब्धेऽवयवगते यावद्रूपसजातीयं
रूपं जायते। नीलसजातीयस्यात्राभावात्। चित्ररूपे प्रति तु अवयवगतचित्ररूपतत्सजातीयरूपेतर
रूपोत्पत्त्यजनकत्वमिति। नन्वेवं सति चेत् छत्रनीलपीतादि विजातीयं तत्रापि समजातीयरूपत्वस्य विशे
ष्यस्येवाभावात्। पत्र चत्र विनसमजातीयं तत्रापि चित्ररूपेतरत्वस्य विशेषणस्याभावात्। रूपा
सिसंधि पाह अधिकं चेति। पाचतिपत्रकपालावयवरूपविजातीयं तत्र कपालमेव चित्रं रूपं विजा

तीयरूपवत्समवेतत्वस्यैवानवमतिचित्ररूपत्वानुगतया च चित्ररूपपरमाण्वारब्धेद्वठिप्रत्यक्षत्वं न स्यात्। तत्रैक

पालस्य निरूपतपाध्वंस्य रूपवत्समवेतत्वाभावादित्यर्थः। तत्रापीति। तत्प्रत्यक्षतायां रूपवत्समवेतसमवेतत्व

मेव प्रयोजकमित्यर्थः। परंपरयापीति। क्वचिद्रूपवत्समवेतत्वं क्वचिद्रूपवत्समवेतसमवेतत्वमिति क्रमि

कत्वाननुगमादित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षे रूपवत्समवायस्य प्रयोजकप्रायोज्यत्वामवानुगमकं भाविष्यति। एवं च

पत्रविजातीयरूपाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारंभः विजातीयरूपे द्व्यणुके वा त्र्यणुकारंभस्तत्रत्त क्वर्प

रं पर्ययान प्रत्यक्षं स्यं अस्मत्रनुप्रत्यक्षत्वमिविन्यत आह। रूपवादिति। न च भवतीति। चिविचित्ररूपस्य द्वेगाध

स्यांतरकल्पनया गौरवं चित्ररूपसिद्धौ तु तादृशकार्यकारणभावग्रहफलानवनतामाहापि गौरवस्य फल

मुखत्वेनादोषत्वात्। ननु दृश्यस्तु त्रावयावयुपेत्रैकत्ररूपीतं रूपं अन्यत्र च नीलमिता। ते कस्य पीतरूपस्य

मात्त्ववपविगात्त पीतरूपारंभकत्वे एकस्यानारंभकत्वात् नीलैरत्र नीलं जननीयमिति विरिति। चिचित्ररूपसिद्धि

रित्यत आह। अपि चेति। तत्र नीलस्य पीतस्य चान सजातीयरूपजनकत्वे एकैकत्वादिवानापुभाभ्यां

नीलाभववपीताभववाजन्यातिविनिगमनाभावादिति ताभ्यां विजातीयं भवरूपं जन्यत इत्यर्थः। षडुसिति
षरामामिकज्ञव्याधितत्वादित्यर्थः। ननु रूपं विनाऽप्याचाक्षुषत्ववद्रसं विनाऽपि रासनत्वमिवव्याधकमत आह
रसनास्यापिति। गुणग्रापाग्रानति। यथा श्रूरत्वादियोग्यानमारणवाकसीदृशाव्यप्रायोगस्त्वपा तत्र सवद्धयोप
कारित्वेन तत्तद्धवसन्नाधवहारिद्रीभक्ताभिन्यर्थः। नत्विति। पीलुपाकवादीमति पूर्वविपविभ्यववि
जातीयरूपानभ्युपगमादित्यर्थः। शुक्लेति। ननु शुक्लनीलादीन्यात्र नीलरूपसमानाधिकरणान्यवा
स्तुशिष्टंव्यर्थमिति। वानानकृप्सापपत्तिः। तथापीति। पृथिवीत्वसमानाधिकरणं यद्रूपं कचित्पठिविध
माप्तोयः प्रकर्षः तन्निरूपकं यद्रूपं तद्रूपांतरेतिसमानाधिकरणाधाद्रव्यत्वन्यूनवृत्तिजातिः पृथिवी
त्वंतद्वत्वमित्यर्थः। पादिप्रथमसमानाधिकरणंपदंनदीयतितदा जलेतिव्याप्तिः। पृथिवीरूपनिष्ठप्र
कर्षप्रतियोगिजलरूपसमानाधिकरणपदंनदीयतितदा जलेतिव्याप्तिः। पृथिवीरूपनिष्ठप्र
कर्षप्रतियोगिजलरूपसमानाधिकरणजलत्वंचत्वात्तस्याद्रव्यत्वन्यूनवृत्तीतिपदानुपादाने द्रव्यत्वमा

ह्राय सर्वजातिव्याप्तिः। एकपृथिवीपिण्डपाइयं पृथिवीनुक्रमरूपं वर्त्ततीति पयाव्यवहारः। तथा एकजलापेया
अपरजलमुक्रमरूपवद्दिति न व्यवहार इति भावः। नानाव्यक्तेपइति शुक्लमेकं शुक्लतरं चैकं शुक्लत
मं चैकमित्यर्थः। सक्तार्पेतापघटादिकमपि सहित्व आविर्भावतिरोभावाविवमवत इत्यापि वक्तुं शक्य
त्वादित्यर्थः। आपोद्घातिपदिति नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वस्या सामान्यस्यादित्यपञ्चेत्यर्थः। यद्दीदृमिति।
तथा चापादकयोर्नोभिदृइत्यर्थः। जातिसांकार्यस्यापाद्यत्वान्नकोपिदोषइतिभावः। नानाजातीयेति।
अत्रान्यादिरसानो प्रत्येकमवलक्षणत्वकत्ता। अवीतापत्ति। अत्रापि त्वसमानाधिकरणरसनिष्ठोत्कर्षप्रति
त्वागिरससमानाधिकरणद्रव्यत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वमितिलक्षणार्थः। आपद्दति। गुरुत्वस्य द्रव्यवृत्य
वृत्तिवृत्तित्वादित्यर्थः। अनुपेति। स्वरूपसनुत्स्पर्शोनकारणं तस्य सर्वदासत्वेन सदा द्राघात्यापन्नेः। त
स्य पञ्चानं संयोगसाम्भावन्या वश्यकत्वात्संयोगस्यैव तत्कारणं अन्यथा संयोगेजातिविधासंयोगनस्पर्शज्ञा
नप्रायश्चित्तं न स्यात्। तस्मात्संयोगस्यैव कारणत्वमित्यर्थः। धके चिदिति परमाणुस्पर्श इत्यर्थः। तथा चक्रं भ

श्रीः
७५

वह्निरवयविनिष्पाकानभ्युपगमात्परमाणुस्पर्शोपि तदभ्युपगमादेवं तु परमाणुस्पर्शो नित्य एवांगीक्रि
यते।साधवादीत्यर्थः।इष्टापत्तिश्च न्नू स्यादेवं वाच्यात्।तत्राभ्यापाः साधारणादिषमाहसंशयादि
ति।द्वितीयपासाधारणादिषमाह।अथ एकारिपीति।तथा च लोके विनाच न्नुरुषापवृत्तिस्तवाविवतदू हमि
तिभावः।तदुतात्वति।अवयविनिमित्तावान इत्यर्थः।अतिप्रसंगादिति।रूपादीनामवयववगत्तानामवाव
यविनिष्पीत्यापत्तेरित्यर्थः।पृथिवीस्पर्श इति।ननु नात्र परमाणुस्पर्शस्य पक्षत्वादिच्चुविरहात्।नापि
त्वदस्पर्शस्यापी रूपाकेन्नत्रसाध्याभावादि चेत्।तज्जः संयोगप्रागभावप्रागभावयोस्तत्त्वस्य तत्त्र रसा
ध्यत्वात्।षष्ठादिस्पर्शस्य तिजः संयोगप्रागभावान्यत्वात्।हेतौ पृथिवीति पक्षानुपादाने जलरूपादौ
व्यभिचारः।प्रतिनियतेति पदानुपादाने रूपादीन्द्रियग्राह्यसंख्यादौ व्यभिचारः।संख्यायाः एकेन्द्रि
यग्राह्यत्वे इत्यनेष्टाचतत्रैव व्यभिचार इति न वाच्यं।द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यतारहितस्य विवक्षि
तत्वात्।न चात्मीन्द्रियसंख्यादौ व्यभिचारः।रोन्द्रियक निसतीति विशेषणात्।इन्द्रियत्वं तु व्याप्यमव

राम
७५

विवक्षितं। अत्तामानानामाह्यात्त्वपिनाकृतिः तेजःइति पाकजत्वं हि तेजःसंयोगासमवायिकारणक
त्वं तथा चतान्निजानरूपविनिबद्धोत्तिगावघंतेनासिद्ध्यर्थः। पत्र पत्र पृथिवीविशेषगुणत्वं सति पा
कजत्वं तत्र रूपादित्वगावधत्वानियामानास्तीति शंकातापन्नरेति। अनुकूलतर्कविरहितापहे
तरस्तुसत्वाद्धिप्यर्थः। द्रव्यग्राह किंतिसिरखाद्दिप्यभिचारं वारयितुं द्रव्यग्राहकयावदिंद्रियाग्रा
ह्यत्वे जातिविशेषणं गुणत्वव्यभिचारं वारयितुं यन्यच्छित्ति। अत्र च पृथिवीपरमाणुस्पर्शेस्य व पक्ष
तया तेजःसंयोगजत्वस्य च साध्यतया तत्र व्यर्थस्पर्शादौ व्यभिचारं वारयितुं परमाणुपदेषापदानं। अ
त्र गुणत्वावान्तरप्रेर्थ्येयोपपत्र पत्र पत्र तेजःसंयोगजन्यत्वं तत्र तत्र रूपवद्विंद्रियग्राह्यग्राह्यगुण
वत्वव्याप्यजातिमत्वं यो प्रजातिमत्वमिति विनास्तीति जोवपविनिर्व्यभिचारात्। तथापि पार्थिवगुण
त्वसति पत्र पत्र तेजःसंयोगजन्यत्वं रूपादौ तत्र तत्र रूपवद्विंद्रियानिघ्राणादीन्निति। इद्द्या
प्ति गुणत्वव्याप्यजातिर्गंधत्वादि स्तदत्त्वमस्तिस्पर्शे च साधनमस्तिन्न पार्थिवेति साधनाव्यापकता।

।रूपवद्विद्विष्ठमात्त्वाद्गुणात्ववान्नसाधनव्यापकतां परिहर्तुं तु पाथ्यैर्गुणात्त्वव्याप्यत्वविशेषणामि
त्यशेकात्तानचेतितानुस्येति।यथासाध्यमेपाध्यमेयौपि॥याहकमस्तितथा साध्यसाधनयोरप्यस्तीत्यर्थः
विपक्षबाधकाननिपाकजत्वविनाकठिनतरत्वाद्युपपत्तौ न्यनुपपत्तिरूपाणान्यर्थः।पाकजस्पर्श
ति।अत्रगुणात्वव्याप्यपादिनस्पर्शत्व।व्याप्यरस्यमहेशानत्त्वजकत्वात्रावतित्याप्तिरितिभावः।वयंतु
ब्रूमः।।पाहिपृथिव्यांपाकजस्पर्शेनमन्यतितिनपृथिवीपरमाणुस्पर्शोनित्यएववक्तव्यः।असम
वायिकारणीतरस्पाद्युत्पन्नत्वात्।असमवायिकारणं विनाभावकार्यानुपपत्तिः।तथा।चापत्यपरमाण
वारब्धेतद्व्यणुकनिविजातीयःस्पर्शोनस्यात्।पानैवस्पर्शेनपूर्वमुपलेकठिनःस्पर्शारंभः।ततस्तिनिव
कथंतद्व्यणुकनिमृदुस्पर्शाभानचोपलपरमाणुतद्व्यणुकपरमाणवोर्भेदःपतूद्रव्यध्वंसजन्यंरयदृश्यंतन्न
दृष्यादानापादियमितिव्याख्यात्वाद्विनततयोरकारम्भकत्वसिद्धिरितिसंक्षेपः।अणुवेति।अत्रअणुत्वेस्यान
नजलाद्याभावनशीतस्पर्शभावत्वजकः।तमाश्रित्यपतिजोविरागाद्यस्पर्शाभावत्वजकः।तथाचानुम

स्पर्शाभावेन किंपुरस्कारेणा पार्थिवद्रव्यं गृह्येतेतिभावः। स्पर्शोयमिति। नित्यानित्येति। इदंतत्त्वम्फा।पन्यो
ऽकवस्तुतस्तुज्ञानुष्णा। शीतत्वं जातिरिति। अभासत्तेन तूष्णत्वशीतत्वयोरभाव इति ध्येयं। चकाराविति मूले
। नित्यानित्येति चकारः अनित्यसमुच्चयार्थः। अनित्यानित्येति चकारः नित्यसमुच्चयार्थः। यद्यपि एकेनै
व समुच्चयान्नापि ह्नितसिद्धः समुच्चद्वयं व्यर्थं तथापि तत्राभ्यां चकाराभ्यां एक एव समुच्चयो बोध्य
त इति ध्येयं। यद्वा एकेनैव चकारेण समुच्चये प्रतिपादिते नियमनिराकरणस्यापद्यर्थो द्वितीयस्ति द्वि
द्वितीयचकारेण नियमनिराकरणास्येवशाहृताप्योमहती हतिः इयमनित्याकार्यावा ताइ यं च का
र्यापुन्य ह्नमहत्वाधिकरणत्वादित्यर्थः। ननु परमाणुः कथं स्वस्य लघूत्वं स्वावान्तरित्यत आह। लघू
णमिति। अनेनेतिपर्यामेणावयवपरंपरया न विश्राम्यतीति तर्थासर्षपस्यापीति। द्वापास्तु स्यपरिमा
णतास्यात् न्यधितुस्यात्स्यधितु परमाणुः स्वीक्रियातत्तदामेणः परमाणुत्वद्धीभिरवयवपरंपराभि
रारब्धइतिमेरुर्महान्सर्षपस्तु स्वल्पाभिरितिसर्षपापेक्षया भवतस्यप घनइतिभावः। पघप

श्रीः
७१

वयवसंख्याविश्रांत्यभावप्रसंगं यच्चतुरणुकस्तथापि यथा महापरिमाणतंतुकेरब्धस्यात महातंतुके च महत्वं यथावा
प्रचयाख्यसंयोगवर्जिततंतावारब्धे खंडस्यात्तत्वं प्रचयाख्यसंयोगवत्तंतावारब्धे च महत्वं तथा स्यादित्याशंकते। न
च विनिगमनापीति। अवयवगतसंख्याविश्रांत्यभावे तु रसमवेतद्दोषे कुत्र जायतीत्यनवस्था स्यादित्यर्थः।
विनाशस्य यदवधित्वमुच्यते तन्न किं निरवयवं स्वीकृत्य वा नाद्य इत्याह कस्यचिदिति। सावयवत्वे तु निरवधि
त्वावयवपरंपरस्यादित्यभावात्। आकाशादिनाहि विभागः पृथिव्यवनिष्ठिवावधिर्वाच्यः स च पृथिव्यवयवो
निरवयवश्चेत्सिद्धमस्मत्समीहितं सावयवश्चेत्सेवावयवपरंपरेणास्मिवचेत्कथमाकाशमात्रे विभागाः वि
भागस्य हि विभागस्यावधिष्ठत्वादित्याह। तत्स्य वर्द्धमानः। अनवस्थाभावात्रमिति। प्रमाणशून्यैवसाहय
णामितिभावः। तथापीति। कारणाभावेन कार्यानुदयादित्यभावेनेत्यर्णुकेति। सावयवावयवारब्ध
स्य महत्वादित्याशयः। सर्गाद्यावित्ति। यदित्यत्र अणुकं स्यात्तदानिराश्रयमेव स्यादित्यर्थः। परमाणुरस्ति
न वेति संशयापत्तिर्भवति सिद्धिंभ्यां व्याघातात्। अत आह। अत्रेति। न चेति। यथापदव्याः परमाणुव्यवस्थे

राम:
७१

नयत्रतुल्यत्वेपिद्वितंतुकाद्विशतितंतुकेमहत्त्वंतथास्यादित्यर्थः।सर्षपापेक्षितानन्तुत्र्यणुकेऽपाहत्कः परमा
णुगतापेक्षितः।नयथासर्षपयोस्तुल्यावयवकत्वेपारमनुत्रसर्षपस्यानिरवयवपरंपराकः स्वल्पसंख्या
कावयवसाहूल्यस्वयवाभिरारब्धत्वे संख्याकाइतितितिनोगिकारहितिचितत्वात्सर्षपापायद्दिरवकसाहूल्याम
वयवयवपरंपरातुल्यावयवपरंपरकसाहूल्यस्वयवारब्धः स्यादित्यापाहत्कस्य कारणतात्रएतेत्र परमाणोकस्मा
त्पवमेरारकस्यावयवस्यापाहत्शीनावयवपरंपराविश्रान्तिस्तथा सर्षपस्यापीति।ननुमिलरवयवाःप्रत्य
क्षसंगवेत्ताःनसर्षपस्यान्यतत्राह।महौ।निविडत्वात्वयवावयवसंयोगरोहित्येपितुल्यपरिमाणापा
दनमिति।महत्वापादनमित्यर्थः।पद्यपीति।आकाशमात्रनिष्ठेभवतुविभागस्तथापित्रवधितेनप
थिव्यवयवावशेष्पवक्रव्यः।साचसावयवानिरवयवोवेतिनुभयथापिविशेषाइतियद्यपिवक्तुंशक्यमिति
थाप्पत्तदूषणमंगीकृत्यैवदूषणांतरमाहित्यर्थः।पद्यापुकास्त्रयत्वेनहेत्वाभावात्यवततथापिरका
श्रयत्वेपिहेत्वोस्तीतिभावः।सामान्येतिप्रत्यक्षमात्रप्रयोजके दृपसंनिकर्षादिनाभूतरूपसहत्वात्

श्रीः
१८

घटादिप्रत्यक्षत्वमिति भावः। व्यघत्वादिति। मीमांसकमत इति शेषः। व्यभिचारादिति। न्यायनयपक्ष इति शे
षः। इंद्रियेति। इंद्रियपदं ज्ञानित्वादिकं रूप्यमानघटत्वे व्यभिचारः। तथा चोभयपदं त्रित्वो विवाच्छिन्नं सक
लेति। घटत्वादौ व्यभिचारं वारयितुं सकलेति। पृथिवीतिमात्रपदं सत्तादौ व्यभिचारवारयितुं त्रसरेणोरि
ति। जत्याधिकरणाय हत्वशून्यद्रव्यत्वादिन्यर्थः। यद्यपि व्यामावधिकस्यापकर्षस्य यथा त्रसरेणौ संभवः
तथा परमाणवावधिकस्यापकर्षस्यापि परमाणुपरिमाणं सर्वापकृष्टापकर्षे इति प्रतीतेस्तथापि महत्वा
वधिको नास्तीति भावः॥ मिवमिष्यादिरयमाशयः। दूरस्थवस्तुग्रहे तावन्महत्वान्वयव्यतिरेकौ स्त इति
सर्ववादिसिद्धं तत्र दूरस्थवस्तुग्रहत्वेन कार्यतायां तन्महत्वेन कारणतायामननुगमः नापि दूरस्थद्रव्यवि
षयकबाहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वेन कार्यता महत्वेन कारणता ज्ञानत्वरूपेण विशिष्यकारणा विशिष्यकारणता
ग्रहेपि सामान्यकारणतावच्छेदकस्य द्रव्यविषयकबाहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वस्य प्रविष्टत्वेनापत्तेर्दुर्वारत्वा
त्। किंतु नैवरूपेण कार्यतास्तु किंमिति विशिष्य कार्यताविकारः। सावयववत्वं तु महत्वद्वारा प्रत्यक्षताप्रप

राम:
१८

कांनत्वमहत्ववत् द्रव्यत्वानकारणत्वान्महत्वमवच्छेदकमात्रामहात्। उत्कर्षेणप्रत्यक्षात् उत्कर्षदर्शनात्तन्म
हत्ववत् द्रव्यत्वेन द्रव्यनिष्ठमहत्त्वेनवाकारणतायांविनिगमनाभावाद्विनिगमनाविरहात्तिरस्कृतस्तुस एवाव
च्छेदकस्यकारणत्वात्। हेतुत्वाद्दीनांतन्नकारणत्वेन तदुत्कर्षेणाद्यबुद्धित्कर्षाभावादितिपिघापियत्रयत्रमहत्वे
तत्रतत्रमहत्समवेतत्वमितिनास्तिआत्मादौ साध्यस्यव्यापकत्वात्। तथापिसाध्यानेकादेशचाक्षुषत्वावच्छि
न्नयत्रयत्रमहत्वंतत्रतत्रमहत्समहत्सावत्वमत्वंत्रसरेणावाद्यविवसाधनाव्यापकत्वादिति। शंकते। नचसाध
नमिति। उत्क्रमेतिसामान्यतश्चाक्षुषद्रव्यत्वप्रतिसावयवत्वस्यमहत्वस्यप्रयोजकत्वसंभवात्। चाक्षुष
द्रव्यत्वविशिष्टंप्रतित्रत्वप्रयोजकत्वेकस्यनादितिभावः। भाष्यानामितितथाचह्येषत्विसतिमहत्वव्याप्य
वत्वेतिमहत्समवेतत्वेनास्तीत्यर्थः। परमाणुपरमाणणवपद्रूपत्वात्। सजातीयप्रतियोगिकाकर्षीनाश्र
यः परमाणुपरिमाणंतदुभयपदार्थत्वंसाध्यंपरिमाणुविभागुकाकापाधित्वेहितुः। अन्यथात्वपरिमाणवृत्ति
उत्कर्षरूपिपरिमाणत्वव्याप्यजातिविशेषेव्यभिचारः। तस्यस्वत्वप्रत्यक्षापकर्षवतिमहतोपकर्षपा ऽ

पक्षेवर्तित्वे विद्यमानत्वात् साध्याभावात् महत्त्ववद्द्रि। यथा महत्त्वमुत्कर्षोनाश्रयत्र सरेणुपरिमाणः पक
षोनाश्रयि च आकाशपरिमाणे निष्कृतीत्यर्थः। न त्विति। त्रसरेण्ववयवाः सावयवाः त्रसरेणोर्महत्त्वादि
ति व्यधिकरणाहेतुरित्यर्थः। महत्त्वारंभकत्वमिति। त्रसरेण्ववयवाः सावयवाः महदारंभकत्वादित्यत्र मह
त्वमुपाधिः। यत्र यत्र सावयवत्वे द्व्यारंभकत्वं तत्र तत्र महत्त्वमिति साध्यव्यापकत्वसत्त्वात्। न तु यत्र यत्र महदारंभ
मकत्वं तत्र तत्र महत्त्वमिति नियमो निर्णीतत्वास्ति व्यणुकि महदारंभकत्वस्याविद्यमानत्वात् महत्त्वस्याभावा
दित्यर्थः। त्रसरेण्ववयवाः सावयवाः सर्वे यमविताः महदारंभकत्वादित्यत्रेन महत्त्वमुपाधिः यत्र यत्र समाव
तत्वेन तत्र महत्त्वमिति साध्यव्यापकत्वाभावात् गुणादिसमावेतत्वसत्वेन महत्त्वाभावात् न च यत्र महदारंभ
कत्वे सति समवेतत्वं कपालाद्रौ तत्र तत्रैव सहत्वमिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतौ त्रसरेणोः सावयवाव
यवत्वे चाक्षुषद्रव्यत्वानुपपत्तिरिद्रूणानुकूलेन वेदाहिताः साध्यव्याप्यत्वनिश्चयार्थी तिऽयमुपाधिः साध्यव्या
पकः तद्व्याप्यमहत्त्वव्यापकत्वात् इत्यर्थो नापाधेः साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः यादृत्याह। समवेतत्वमिति। यस्या

मितित्रसरेणुसामग्रीपक्षेनिरवयवसमवायिकारणघटितत्वस्यात्महदारंभकत्वस्यात्‌ज्ञानसाम
ग्रीवद्दिमनुकूलतर्कः त्रसरेणववयव – त्वावयवाः महदारंभकत्वाद — — — मीनानसेप्रहायविद्दश्रा
हुः। तत्रः यत्र यत्र महदारंभकत्वंतत्र तत्र द्रव्यसामग्रीत्वं यथा ज्ञानसामग्र्याः। मितिसाध्यव्यापकः। न
नुयत्रयत्रनिरवयवद्रव्यघटितसामग्रीत्वंतत्रतत्रद्रव्यसामग्रीत्वंमवन्यतिद्व्यणुकसामग्र्यां साधनाव्या
पकत्वात्। अस्मन्मतिचद्व्यणुकसामग्र्यामव संदिग्धसाधनाव्यापकत्वात्। त्रसरेणववयवस्यनि
रवयवत्वपक्षेपिपरमाणुद्वयारब्धकार्यमात्स्यवत्स्यद्व्यणुकारंभकत्वं परंनास्ति तथा चतत्साम
ग्र्यामेवसाधनव्यापकत्वमितिकिं विद्वाहुः। तत्रपरमाणुद्वयारब्धकार्यसामग्र्यामिवमहदनारंभ
कत्वमस्ति अत्रद्रव्यसामग्रीत्वंनास्तीतिसाध्यव्यापकतासोप्रहायि – नित्येतिज्ञातव्यापरिमाण
त्वजातिः अत्रचत्वपरिमाणत्वजातिप्रकर्षाहीप्रषथभिचारवारणायसाहस्मदिति। परिमाणारंभाकृति।
अर्थान्तरवारणायपरिमाणारंभकत्वंसाध्यविशेषणांपरिमाणपवपजन्यपरिमाणच्छेव्यमि

श्रीः
८०

वारवारणाय परिमाणप्रचयाजन्यत्वेति हेतुविशेषणं पार्थीति । अत्र संयोगाकारणविशेषगुणत्वाप
ह्णायामेव निविष्टत्वमुक्तं भिन्नभिन्नत्वं च संयोगेजातिविशिष्टपृथिवीवृत्तिद्रव्यत्वादिना । विव्याप्तिवा
रणाय हेतुर्घात्वसाहचर्याद्यपीति । आत्मेति । आत्मविशेषगुणकारणीभूतयायमनःसंयोगस्तद्वृत्तिवृत्ते
तिव्यावयवविभागवृत्तित्वयाः जातिर्इवद्वृत्तत्वादिः तद्वृत्तित्वं स्वरूपमिथ्यार्थः । ययाप्कृति युमत्वशरी
रव्याप्तिवारणाय हेतुत्वं स्वरूपं जीवच्छरीरेपि न गच्छतीति हि वद्वृत्तित्वादिः । आत्मविशेषगुणकारणात्मम
नःसं — ग अस्येमनशरीरप्यत्याव — — नि । अत्र त्रैस्वोपजितेत्रिवित्तविघमानतिनष्म विशेषगुणा
कारणमनःसंयोगवद्व्यावयवविभागवृत्तित्वाभावत्वात् अत्र द्रव्यत्वादिनातादृ— संयोगवच्छरीर
निष्ठनाव्यावयवविभिन्निबिन चातिव्याप्तिवारणाय माञ्जपाद्यापादानां द्रव्यं त्वं तु अवयाव प्रक्तिअवय
विभागेवृत्तिनाचकृत्स्नानि व्याप्तिवारयितुं आत्मतीति ननु घटादीनां मिपतिव्यक्तिप्रसंगइतिव्यर्थम् । अ
न्यपदमितिचलक्ष्णा प्राणावापावतिव्याप्ति चारकत्वात् । घटत्वादिना घाततिव्याप्तिवारयितुं पयत्र का

राम:
८०

रणामनःसंयोगवद्धत्तीति। ब्रागणो।द्वितीयचनातिव्याप्तिः।तत्संयोगस्यप्रयत्नाहेतुत्वात्।एपयोक्ष्कन
नुगच्छतीति।तत्संयोगस्यज्ञानस्वरूपात्मविशेषगुणत्वात्।आत्मविशेषगुणपदेनप्रयत्नस्यग्रहणात्अ
पमविशेषःपरात्तत्वात्।तथाहि।संयोगपानिति।सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानकारणपदंतुमनःसंयोगव
तिश्वठाहावतिव्याप्तिवारणाय।तस्यास्वविवक्षायाःकर्तुमुचितत्वात्।शरीरत्वंचनजातिस्तथाचकृपदंल
क्षणागमनमतआहातेत्रा।पीति।स्मृत्यजनकेति।पदंतुमनःसंयोगाश्रयेच्छठाहावतिव्याप्तिवारणायज्ञा
नकरणानिति।तथाप्यात्मादावतिव्याप्तिस्तदर्थंस्मृत्यजनकेतिसंयोगविशेषणं।नुपानात्ममनःसं
योगानस्मृतिर्जनिताततमादापात्मन्यतिव्याप्तिरिति।चेन्न।स्मृत्यजनकपदेनस्मृतिजननस्वरूप
योगस्यग्रहणात्।आत्ममनःसंयोगमात्रस्यस्मृतिजननस्वरूपयोग्यत्वात्।चक्षुरादिपंचत्वहिर
द्रियमनःसंयोगरूपस्मृतिजननस्वरूपायोग्यत्वात्।तंसंयोगमादायचक्षुरादौमनसिचलक्षणा
गच्छान्यवाननुइहांनीसुखाभावइतिनावत्सीतिरक्तिसाचनमानानन्यातत्त्वचसंबद्धविशेषणा

ता प्रत्यासत्तिः मनःसंयुक्ते काले सुखाभावस्य विशेषणत्वात्। एवं च संबद्धविशेषणताघटकापः
मनःसंयोगस्य हेतुत्वे कालेऽपि वर्त्तत इति चेत्। न। परस्य संयोगस्य संयोगत्वेन कारणतायां हेतुत्वस्य विव-
क्षितत्वात्। तत्र चक्षुःसंबद्धविशेषणत्वेन संयोगः कारणमिति संक्षेपः। ननु त्वगिन्द्रियस्य सकलज्ञा-
नकारणत्वात् तन्मनःसंयोगापेक्षितं भ्रमनरूपायोग्यस्यावत्तिन चाव्याप्तिरत आह। त्वगिन्द्रियस्य
तिरोभूतरिति ज्ञानन्यादिकं आत्मा दोषगतं। तदर्पे शेर्हेताराभूत विशेषगुणानां अयत्नविशेष
णेशच्छेतरप्रहानुपानुपारान च्छर। आत्रिद्धिपव्याप्तिः। शहृस्य विशेषगुणस्य विद्यमानत्वात्। ननु अ-
व्याप्तिवारकं हि विशेषणं भागासिद्धिवारकं तया पर्यवसन्नेन च। नापादीयत इति चेन्न। अखंडाभाव
विषयाभावान्विरस्तु न्यहूभूषणविन्यासोचित्र इति। अत्र पक्षत्वधर्मतावच्छेदकानिजशरीरस्य
व्याधर्महायानिजात्मव शरीरं सिध्यतीति स्पष्टं। निजयो निजशरीरमवसाध्यप्रसिद्धिसमर्पकमिति भावः।
अन्वयेपि विपक्षबाधकस्त्यागमरुपबान्पपिनाकं। भाद्रधिप्रित्वेप ध्यात्मसंबंधिवितहात्मानाविभवि

नवच्छेदेनतन्मतआहाभागजनकतेति।आत्मेतिनिनुसंयोगवानितिसामान्यस्तुदृष्टगतजन्यज्ञान
कारणापेक्षमनःसंयोगवत्तिव्यवच्छेदावतिव्याप्तिः।आत्मविशेषगुणपाहनप्रयत्नस्यविवक्षितत्वात्प्रय
त्नाजनकदशायामव्याप्तिरितिचिन्त्यात्प्रयत्नरूपपाकापस्याविवक्षितत्वानुःसुषुप्तिकालेमनःशरीरसंयो
गेनातिव्याप्तिरितिचिन्त्यंतादृशप्रयोगान्यताभावानधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वादितिकश्चित्।
त्वा।मृतशरीरगतिव्याप्तिः।आत्मशरीरयोपारतत्परस्परधसम्बंधएवजीवनमितितिवस्तुगतिः।ज्ञानजनकि
ति।ज्ञानजनकाकायामनःसंयोगतननजन्यपत्ति।एतादृशोपःस्पर्शःतज्जन्यापायाविभागःतज्जन्यापायाज्ञा
नजनकमनःसंयोगध्वंसःसमरणमित्यर्थः।यद्यपिजीवनदशायामपिश्रोत्रावच्छेदेनात्ममनःसं
बंधेभावितिचदेहरवच्छेदेनविद्यमानःसंबंधोनिवर्त्ततितथापितज्जनकिनक्लिनकर्मणाज्ञानजन
कसंयोगस्यजननानान्तरतद्भूमरणमितिभावः।येनापिकर्मणामरणसहगतःसंयोगध्वंसाजन्य
तितद्पिकिनचिन्मनःसंयोगजनकमिव।सोपिचसंयोगःसंयोगवानितिज्ञानजनकएवतिवि

श्रीः
८२

नूनाग्रहरूपारम्भसंयोगध्वंसास्यैवमरणापत्तिरिति विवक्षितत्वात्॥ समानकालीनेति॥ अत्राकापि द्विवहन्नो
जातः तस्य द्विनद्वयं जीवितमासीत् द्विनद्वयमध्ये च काष्ठाद्दिना परिमाणाभेदिन्नमासीत् तस्य शरीरं तत्र द्वि
वहन्नेतं जातिरस्तितथा च प्राणिशरीरवृत्तिजातित्वात्तत्र वर्त्तेत तस्य प्राद्दिमद्वृत्तित्वं साध्यं नास्तीति व्यभिचा
र॥ द्विनद्वयमध्ये पत्र स्वप्राणजातत्रव्यभिचारणबोद्धव्यः इति समानकालीनानेकवृत्तित्वविशेषणं॥
नूतकापव्यूहस्थरवृत्तिजातौ व्यभिचारस्य पाकजेषु पारिमाण्डल्ये जीवपरमनुसंधेयं नास्तीति॥ द्व्यणुकं प
द्विपार्थिवजलपरमाणुवारम्भं स्यात् निर्गन्धस्याद्दिमत्त्व कस्य द्व्यणुकस्य पटं तत्त्वं यदि पार्थिवपरमाणुज
लपरमाण्वारब्धत्वं द्व्यणुकस्य सिद्धिः भवन्नास्ति नाद्दृष्टा द्व्यणुकस्याभावात्॥ अथ पार्थिवपरमाणुद्वया
रम्भत्वं द्व्यणुकसिद्धिः तत्र जलारम्भत्वस्य तेनानेकाकारणं तत्किं च यत्र यत्र निर्गन्धत्वं तत्र तत्र गन्ध
वेद्दजन्यत्वमितिन यद्यपि नास्ति द्वष्ठजानादृ पाद्दोसाध्यव्यापकत्वात्तथापि द्व्यणुकत्वे सति प
त्रपत्र निर्गन्धत्वं जलद्व्यारब्धद्व्यणुकारोत्तत्र गन्धवहजन्यत्वमस्तीति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य

राम:
८२

व्यापकः पार्थिवद्व्यणुकजन्यतारम्भत्वस्य संदिहिनं संदिग्धव्याप्यादृका व्यापकश्चोपाधिरित्यर्थः। पार्थिवद्व्यणुक
त्वमिति। अत्र द्रव्यत्वे व्यभिचारवारणाय तुं द्व्यणुकमात्रवृत्तित्वे सतीयन्निरूपितधर्मत्वेन इं धवद्व्यजन्यत्वं व्यभिचार
प्यादित्ति नच निर्गन्धः। द्व्यणुकं गन्धवज्जन्यत्वमस्तीति। सुरभ्य सुरभिपरमाण्वारब्धे स्तीति वतान। एवं हि तिजे
द्व्यणुकं पश्चिवायुपरमाण्वारब्धं स्याहि तत्र रूपवज्जन्यत्वस्य कपंसाध्यव्यापकं त्वंन हीति रूपं रूपवज्ज
न्यमस्तीति चित्तान। अत्र ब्रूमः। यत्र हि हेतुः साध्यव्याप्यः तत्रोपाध्यरभावः स च साध्यव्यापकत्वात्। सा
धनव्यापकत्वाद्धा प्रकृते तयद्यपि साध्यव्यापकत्वं न संभवतीति तथापि साधनव्यापकत्वमेव भविष्यति।
न च वर्धमानः विरोधः। साध्यतिऽर्थान जिसाध्यं साध्यं नेत स्यात्मते तेता भावेन व्यापकत्वाद्विपर्य
ता अनुमानत्वव्यां। अयमुपाधिः साधनव्यापकव्यापकत्वात्। इति। अन्यनुफक्किकामिवान योजयन्ती
तिराकांतरदर्शनायासनकर्तेथः विजातीयतिदिशांतं तु एकपठरूपान कारम्भत्वमस्ति पार्थिविने
वारंभाद्विजातीयानारम्भत्वंचतिसाध्यव्यापकता शरीरद्व्यणुकरूपिं तु अवयविरूपत्वमस्ति विजा

श्री
८३

नीयानारंभसामवितत्वंतुसंदिग्धमारसिद्धिमितिसंदिग्धसाधनाव्यापकमित्यर्थः। उपष्टंभतयान्य
थामपिकारणत्वाद्दाहासमवायिभिरितिस्पष्टार्थातिरिक्तानामितिपार्थिवद्व्यणुकत्वेनितिसविषं
पक्षिनापार्थिवपरमाणुद्वयाद्युद्व्यणुकात्वनचसपष्टार्थात्न्यर्थः। रसाद्दीति। मनसार्थांतरंवारपित्तुरास
पत्ताद्विजनकत्वाभावाविशेषणं। शरीरसंयोगिपक्षिनचिंद्रियग्रहणंतथाचव्वाहिरिवप्रियजन्य
त्वंसाध्यंपर्यवसन्नंहितुश्रश्रोतारगविषयकलौकिकसाक्षारत्वामविति। अंधकारस्थेगोलकपहे:
तत्वघटसाक्षात्कारणायश्रद्धोघटसंयोगःतदधिकरणंपतजःप्रहृतिचक्षुरवतदृतिपदघटसाक्षा
त्कारणसंयोगश्चक्षुर्गोलकसंयोगस्तदधिकरणमिति। प्रहृ:ऽतिपक्षधर्मेताव्वस्तात्साध्यंसिद्धमिति
ति। अंधकारस्थस्यगोलकस्यावच्छपक्षेनाङ्गिपातत्तदाघटसाक्षात्कारकारणव्वाह्यालोकचक्षुः
संयोगाधिकरणंपतत्वाध्यमिति। जःतहृतिश्रचक्षुःसंयोगएवघटसाक्षात्कारकारणत्वेनसिद्धोरि
त्यर्थांतरतास्यात्। तथाचनसंयोगिनाव्वाह्यालोकाव्याहतेस्यासिसिद्धिस्यात्। घटचक्षुःसंयो

राम:
८३

गत्वहेतुलौकिकसंयोगत्वोभयं कारणत्वेन सिद्धत्वात् एतद्द्वयावच्छिन्नसाक्षात्कारकारणतानिसंयोगद्वयं
विशेषणतावच्छिन्नसाक्षात्कारकारणसंयोगत्वोभयं कारणत्वेन सिद्धत्वात् एतद्द्वयावच्छिन्नसाक्षात्कारकारणताति।
संयोगद्वयं विशेषणतावच्छिन्नसाक्षात्कारकारणसंयोगाधिकरणत्वात्रिकरणावच्छिन्नसाक्षात्कारकार
णं च हेतुर्लौकिकसंयोगस्तद्भूतमिव सिद्धान्तेन तु च हेत्ववच्छिन्नसंयोगस्य कारणत्वेन सिद्धत्वं साध्यावच्छि
विशेषणतां च हेत्ववच्छिन्नसंयोगाणां त्वावि संभावितसत्त्वति च हेतुर्लौकिकसंयोग एव सिद्धान्तितत्वे
न्निवच्छिन्नसाक्षात्कारकारणसंयोगाधिकरणमिति साध्यावच्छिन्नच हेतुः संयोगस्य कारणत्वेन स्यात् सिद्धावच्छिन्नसाक्षा
त्कारकारणसंयोगाधिकरणमिति साध्यावच्छिन्नच हेतुः संयोगस्य कारणत्वेन स्यात् सिद्धावच्छिन्नसाक्षात्का
रणाकारणावच्छिन्नसंयोगाधिकरणतिजोधिकरणत्वे साध्यमानं च हेतुः लौकिकसंयोगस्याकारणत्वे
न सिध्यति। न हि हेतुः तत्तु न वच्छिन्नसाक्षात्कारकारणसंयोगावच्छिन्नचाहौ लौकिकसंयोग एव तद्धिकार
णंति जो व्याप्यलौकिक एव तत्र विद्यमानाय संयोगः सत्त्वतद्वत्त्वमस्ति। हितो रूपादौ व्यभिचारे

श्रीः
८४

वारपि तुरत्वाच्च सतीति। रसाद्यव्यंजकेष्विति। चक्षुरसाद्यव्यंजकत्वाग्रहः प्रत्यक्षस्येवाहमुविशेषणत्वं याहृति।
अत्र द्रव्यारम्भत्वे व्याप्यं पृथिवीत्वं तद्व्याप्यं च घ्राणत्वं अवच्छेदकमस्तीत्यर्थः। त्रसरेणुः कार्यद्रव्यारब्धः महत्
त्वे सति कार्यत्वादित्यत्र त्र्यणुकादौ साध्यस्य व्यापकं त्र्यणुकसाकं नाव्यापकं च महावयवारम्भत्वं नोपाधिः
महत्त्वस्य विशेषणस्यावैयर्थ्येनावयवारंभत्वस्य साधनव्यापकत्वान्याह। नोपाधिरिति। साधनव्या
पकत्वादिति। परमाणुसमवेतरूपादौ महत्त्वसत्त्वादित्यर्थः। साधनावच्छिन्नेति। यत्र यद्धेनि
स्वयवद्रव्यारम्भत्वाभावः। तत्र तत्र महावयवारम्भत्वमिति यद्यपि नास्ति आकाशादौ व्यभिचारात्।
नापि महत्त्वे सतीति सविशेषणे तत्रैव व्यभिचारात्। नापि कार्यत्वे सतीति साध्यविशेषणे तत्रैव व्य
भिचारात्। नापि कार्ये सतीति साध्यविशेषणे कालकोशद्वित्वादौ व्यभिचारात्। एतन्नापि महत्त्व
र्येनावच्छिन्नस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् साधनाव्यापकता च त्र्यणुके एवं एवं सावयवार
म्भत्वानुसाध्ये महावयवमहावयवारब्धत्वं शुद्धसाध्यव्यापकाभावइत्यर्थः। द्रव्यारम्भत्वे सतीत्यत्राहेति।

रत्नः
८४

द्रव्यपदमनादेर्यांआरम्भकत्वसतीतिविशेषणंनिन्येव्यभिचारवारयितुं। महदनारम्भकत्वं घटादेर्व्यभि
चारवारयितुंत्रसरेणोर्वितिपदं महत्कार्यत्वं चजन्यतावत्कार्यंद्रव्यत्वंचजनकतातदृशत्रसरेणुर
पिसंगृहीतोभवति। यदितुत्रसरेणुभिन्नत्वंनकार्यतावच्छेदकंविशिष्यतात्तदात्रसारणारसंग्रह
लक्षणः कार्यत्वस्यकार्यतावच्छेदकव्यभिचारःस्यात्। एवसारणीमहत्कार्यतावच्छेदकस्याभावान्नथा
चात्रोस्वव्यापीतिभावः। घाणुकारंभइति। अनियमारंभयदृष्टतत्। येद्देष्याहिसाध्येमात्रपादायादानं।
अन्यथाद्रव्यत्वादेर्व्यभिचारात्। पर्यवसितापृथिवीनाविति। व्यंजकस्यसांसिद्धिकद्रवत्वस्याप्रप
तीतरित्यर्थः। तास्यतिपरिमाणभाक्तिनिमित्तकातिछन्यवात्वनप्रतीयमानायाः केकारकायाः दुत्ता
त्वनप्रतीयमानाजलाभिन्नत्वादित्यर्थः। स्वभावादितितियथाजलत्वमवच्छेदकमेतारचक्रादिके
तथास्तिहिपिस्वभावादिवस्यादित्यर्थः। पृथिवीत्वमितिजाजस्त्वादितिग्राह्यमः पर्यंतरत्वंगुरुत्व
महत्त्वीभिद्रव्यत्वभिन्नात्वनघटत्वादिभिन्नात्वनचक्रपर्यंतरत्वमपाकर्तुंसारहत्व्यापात्वंद्रव्यत्व

श्री:
८५

विशेषणं।तच्च द्रव्यत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तित्वे सति द्रव्यत्वन्यूनवृत्तिजातित्वं द्रव्यत्वं तु न द्रव्यत्वन्यूनवृ
त्तिघटत्वादिकं तु द्रव्यत्वन्यूनवृत्तिपृथिवीत्वन्यूनवृत्तीति भावः पृथिवीति।अत्रानुमानं तु पृ
थिवीजलत्वव्याप्यैवका चित्तिः स्यादित्यर्थः।स्वापाद्येयमिति।अत्र द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं द्रव्यत्वन्यूनवृत्ति
वअदृष्टविशेषादिति।भोगाभावसहकृतस्यादृष्टस्य विजलत्वपनप्रतिबंधकत्वादित्यर्थः।
अन्यथाग्निसंयोगान्न जलेनाशरूपमपि नश्यतीत्यत आह।शुक्लेतरेति।अपाकजेति।पा
कजरूपवद्वृत्तिर्भास्वररूपवद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः।तेन घटादौ नातिव्याप्तिः।त
था चेति।पाकजरसवद्वृत्तिरसवद्वृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः।सर्वपृथिव्यव्यापकत्वं गंधे प्राप्ति
सुरभ्यसुरभिकपालावरब्धे घटे गंधाभावादित्यत आह।स्थिरहापदीति।समानजातीयगंध
वत्कपालारब्धे घटे गंधोस्त्यावश्यक इति भावः।यद्वेति।तथा च तत्र केपप्राण्याजकः इति भावः।स्नेहत्वमि
ति।नाचपाकप्राप्या अपायप्पृथिवीपरमाणुगुणजातौ व्यभिचारः।तस्मादत्र वपवि गुणपाकं

राम:
८५

त्रेप्यूवत्वेऽरीतिवाच्यो। गुणत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वविवक्षितत्वात्। याद्विचेति। अत्र गुणत्व
त्वेव्यभिचारं वारयितुं प्रत्यक्षत्वविशेषणं। अन्यताग्निसंयोगोच्छेदघतापेयाजाकपपृथिवीद्रवत्वजाती
व्यभिचारवारयितुं गुणत्वव्याप्यत्ववत् द्रव्यगुणत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तित्वांगंधत्वव्यभिचारंवारयि
तुं साक्षात्गुणवृत्तिविशेषणां यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति। अत्र यध्वंसजन्ययद्द्रव्यंतत्तद्रूपादानानापाद्य
मितिव्याप्तौ मिथ्याज्ञानध्वंसाजन्यापागिकायव्यूहव्यभिचारः तस्यापधिव्याश्रिभूतचतुष्कोपादेयत्वे
न आत्मानुपादेयत्वात्। तत्तदर्थं प्रथमं द्रव्यपदं। पद्द्रव्यध्वंसजन्यपयत्तद्रूपादानानापाद्यमितिव्या
प्तौ कपालध्वंसजन्यघटध्वंसव्यभिचारः। तस्याभावरूपतया समवायकार्यत्वलक्षणापाद्य
त्वाभावात्। यध्वंसजन्ययत्तत्तद्रूपादानापादेयमितिव्याप्तौ कपालद्वयसंयोगध्वंसजन्यघटध्वं
सस्यव्यभिचारः। शालिग्नामशिला ध्वंसजन्येनारकीयशरीरव्यभिचारइति। वत्। ना अदृष्टद्वा
रकद्रव्यध्वंसजन्यंयद्द्रव्यमिति व्याप्तिकरणात्। तामयस्थितमिति ध्वंसजन्यमहावन्हौ व्यभिचार

इतिविनाशान्नध्वंसात्वनध्वंसजनकत्वस्यापिवह्न्युपरागात्तत्रभित्तिप्रागभावात्यंताभावाभ्यामपिवह्निद्वाय
नमहावह्निर्जननात्।पार्थिवेति।पृथिवीत्वेनेनादृशरूपप्राप्यातावच्छेद्यास्पर्शः।तथेति।ह्हीरमा
णुषुएवंगुणविशेषोवर्ततापनतद्वारध्वंसाणुकह्हीरत्वंभवतिनिर्वंस्निग्धपरमाणुस्थित्पर्शः।अति
प्रसंगमंकुरद्दाविति।शेषः।बीजदूर्विपीति।गा।धूमादिपिप्पलाप्रवृत्तपातिलादिपिष्टस्निग्धापलंभा
स्निग्धपर्शः।अतएववतिगंधविशेषस्यव्यंजकत्वात्स्निग्धपर्शः।एवंचेति।तिलप्रभवत्वस्यातैलत्वात्स्निग्धपर्शः।
बाधकाभावात्स्निग्धंतानेतेलश्रुतस्याप्यागिकात्वयुक्तिरुक्ताइदानींतत्वनयुक्तिमाहातिलप्रभ
वइतिपरिदृकेवलतानिापागनिर्बंधनप्रवृत्तिकःस्यात्तदापावकादिवत्सर्वत्रस्यात्।जंभपातनुपंकजा
दिवत्रिपातःतनरूढोपीत्यर्थः।स्वहस्वतैलत्वजातिमत्पावत्वपर्शः।सार्षपादाविति।परिदृसाघंपा
द्धेतितैलत्वजातिरस्तितद्वापितेलपदस्यतत्रलक्षणाप्येवप्रापागः।यथापर्णकजपदस्यस्थ
लपंकजेत्यर्थः।तत्रहिपंकजनिकर्तृत्वाविरुद्धत्वानापस्थितपसत्वस्थलपद्मत्वाधितमि

ज्ञियथा स्वतंत्रपमात्वापरिच्छिन्नाया लत्व हेतुत्वात्तथा तिलप्रभवत्वावच्छिन्नस्यापि तैलत्वस्य स्वतंत्रत्वापरिच्छिन्न
त्पद्दहाति लक्षणानि भावाव खुत स्तनवेते लत्वं जातिरेवनास्तीत्याह। अपि चेति। तस्या चेति। तैलत्व
जातिविरहा या पि बीजद्रव्यविघमानत्वादित्यर्थः। तथा च व्यंजकत्वलाननसार्षपादितैलत्वस्याकारइति
भावः। तदेहेति बीजप्रभवा स्वेहत्वाभावस्यार्थः। यद्यपीति खादौ जलत्ववत्तैते तदाकर्षणं दहनप्रतिकूलत्वात
न्यत आह। हातृना हृहीति। दिव्यानलेति। तैलोपष्टंभ। क्कनु जलोदिव्यानलकारणतावच्छेदकं जल
त्वमास्त्वावस्यार्थः। अतएवेन्यस्यापास्तमिन्धनसंबंधः। पवानलेतिन्त्वेति। याव्यभिचारि हि त्तुमाहा
तेजोभावेति। तथा च भौमानलकारणत्व रूपं भौमानलेंधनत्वं तत्राप्यस्तीत्यर्थः। उभयथापीति
यथा वा पावनलहायत्वं नास्ति तथा जलेपि नास्ति रूपपराइत्ति भस्माभावयाजले भावादिति तत्र व्य
भिचारवारकं भौमेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः। अनलावयवापीति। अनलावयवापीति अनलावय
वयवोदाहृततलसमवायिकारणं अनलनाशहेतुनाशप्रतियोगिचलसमवायिकारणानाशकत्वा

श्रीः
८१

दित्यर्थः। ननु द्व्यणुकनाशानुरोधात् तावदसमवायिकारणनाशस्यैव द्रव्यनाशकत्वमिति अन्यत्रापि द्र-
व्यनाशकत्वं समवायिकारणनाशस्येति चेत्तन्न। कपालनाशस्थले कपालरूपनाशकस्यापि विवादे तत्र
कपालनाशत्वेन जनककपालसमवेतकार्यनाशत्वेन जन्यता सामान्यतः॥ ननु शब्दान्तरकपालसमवेत
कार्यनाशत्वेन गौरवात्। एवं च समवायिकारणनाशोऽपि द्रव्यनाशकः। न च कारणं द्वयमिति। अन लाघवं
त्तुसमवायिकारणमिति भावः। अन लास्यति। निमित्तकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वादित्यर्थः। इदं ध्वं-
नाशे हेतौ निमित्तकारणं विना द्रव्यानुत्पत्तिरित्यर्थः। वायाविति। वायुत्वभवायामारनत्वमात्रकारण
त्वादित्यर्थः। वायुवारणार्थमिदमपि विशेषणं संभवतीत्याह रसवत्त्वान्नेति वस्तुतस्तु इदं विशेषणं
न द्वयमिति भावः। जलत्वमिति। मनस्त्वव्यभिचारवारणायापि तु स्पर्शवत्त्ववतीत्यन्वाहि व्यभिचारवार
पितु द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजाति। तच्च द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमेवागंगेध्ववत्त्वमिति न च सुरभ्यसुरभ्यवय-
वारद्वयपार्थिवशरीरावयवप्रतियोगित्वं साध्यमिति भावः। पार्थिवजाति। द्रव्यपदं सन्निकार्षव्यभिचार

रामः
८१

वारयितुं पर्यवसितं जलं जलत्वमिति। वायुत्वादिभिन्नत्वे नार्थान्तरं वारयितुं द्रव्यत्वसमानाधिकरणे
ति। पृथिवीत्वभिन्नत्वेन तद्व्याकर्तुं गुणध्वंसाधिकरणेति। तद्गुणे ध्वंसाधिकरणानधिकरणत्वसत्त्वा
दिभिन्नत्वान्न तद्वारयितुं द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येति। तच्च द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमिव। ॥ असिद्धेरिति। अभि
भूतस्येति जातो न प्रकाशकत्वमित्यसिद्धेरित्यर्थः। कथं तर्हि सुवर्णस्य प्रकाशकत्वमित्यत आह। तेजस इ
ति। ननु पार्थिवादिसंयोग एवाभिभवः। स्वस्वसजातीयसंबन्धस्यैवाभिभवत्वादित्यत आह। सिद्धावपी
ति। अभिभूतस्य प्रकाशत्वसिद्धावपीत्यर्थः॥ रूपानभिभवादिति। सुवर्णस्य रूपमेवाभिभूयत इह तु
उष्णत्वमित्यर्थः। तथा च परकीयरूपाभिभवस्तत्र प्रकाशकमिति भावः। पार्थिवेति। इदमपि तत्र पूर्वपक्षि
णा वक्तुं शक्यत इति भावः। तच्चोद्भूतेति। पत्रयस्य उष्णस्पर्शवत्त्वं तत्र तत्र चानुद्भूतस्पर्शवत्त्वमिति। नास्ति
च वह्नौ रसादेः स्पर्शमात्रकत्वादित्यर्थः। रूपस्पर्शवादिति। नीरूपनीस्पर्शद्रव्यान्तरं वारयितुं रूपस्पर्श
वन्मात्रवृत्तित्वं पाठ्यं। विशेषणानामित्येकरूपरूपत्वमनुद्भूतत्वं चास्ति उद्भूतत्वरूपनास्त्यनत

श्रीः
८८

द्भूतत्वं अनुद्भूतत्वं च स्पार्शनास्ति रूपत्वमिति जातिसांकर्यमित्यत आह ताश्चेति रूपत्वादिव्याप्यशुक्लत्वादिव्याप्यामित्य
र्थः अन्यथाऽनुद्भूतत्वस्य शुक्लत्वपरिहारेणापीति शुक्लत्वस्य चानुद्भूतत्वपरिहारेण उद्भूते विमानत्वात् सामाना
धिकरण्याभ्यां शुक्लत्वानुद्भूतत्वाभ्यां संकरः स्यादित्यर्थः । ननु शुक्लत्वादिव्याप्यानुद्भूतत्वमिव नानास्वरू
पं हि जातिरूपस्योद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वेनावश्यकमपीत्यत आह तादृशेति उद्भूतत्वस्य चेति ननु अनुद्भूतत्वाभावरू
पमपि नुद्भूतत्वं कथमनुगतं प्रतियोगिनाभावानां नानात्वादनुद्भूतत्वस्य च शुक्लत्वादिव्याप्यस्य नानात्वेन प्र
तियोगिभेदावश्यकत्वादिति चेन्न अनुद्भूतत्वाभावरूपस्य कारणत्वात् ल्लाघवकत्वानुद्भूतत्वाभावरूपं वदु
द्भूतत्वकूटसंभावनात्याकात् अनुपजीवकत्वात् प्राप्यकारित्वासाधनत्वात् तस्य प्राप्यकारित्वस्य सिद्धसाधनमिति
गोलकवृत्तिघ्राणसाक्षात्संबंध्यजा वा इत्यर्थः । वृत्तिवृत्तिसाक्षात्कारकारणं तिजः संयोगाश्रयाहं वृत्तिसंयोगात
न समानाधिकरणायः स्तन संयोगः चक्षुर्गोलकसंगतः तद्वृत्तस्य निषेधत्वादित्यर्थः । विरुद्धत्वादिति । ननु
अधिनासंबद्धपादिग्राहित्वस्वरूपाद्यप्राप्यकारित्वस्य च मनासविद्यमानत्वात् कथं विरुद्धत्वं साध्यसहचरि

रामः ।।
८८

त्ताहात्तांरवविरुद्धत्वादितिचेन्नव्यभिचारितत्त्व्यतिरेकिणएवविरुद्धपदेनग्रहणात्भवतिनायंव्यतिरेकीयत्रपत्र
प्राप्यकारित्वंतत्रतत्राधिष्ठानसंबद्धार्थग्राहित्वंयथाघ्राणेन्द्रियमितिव्यतिरेकव्याप्तिसंभवात् व्यभिचारस्यमूल
एवाक्तत्वादितिभावः।सन्नाययतिपक्षपक्षाभावज्ञातिर्नास्तितथापिधर्मात्स्मेवतिभावः।तत्र्योत्पादः कार्यंप्रति
कुर्वद्रूपत्वान्नाप्तारनिरंतरोत्पादिन्नतिकरणस्यक्रियायांहात्पामाहाअनुषज्यतइतितथापितिअथक्रिपा
त्वभिन्नत्वात्तजन्यर्थः।पोनरुक्तमिभुक्तत्वनातितत्रप्राप्तः।आक्षिपतेऽन्यानवर्त्तमानंचप्रतिजनापोत्सम
मितिनावः।नेमित्तिकतिनैमित्तिकपदंजलेव्यभिचारवारणाय।नचपक्षधर्मितयापियत्रयत्रपृथिवीत्वंत्र
तत्र।न्यानानरसांयागोच्छिद्यमानद्रव्यंचध्वंसत्वंनास्तिवृष्ठात्राव्यभिचाराणत्तथापिद्रव्यत्वाध्वंसत्वेसतिपत्रयत्रप
थिवीत्वंवृष्ठमात्रोतत्रतत्रास्त्येवापक्षएवचनसाधनाव्यापकतेत्यर्थः।तपपत्तंभकेतियनापितिज्ञासाभागःसी
कर्त्तव्यस्तिनापितपपत्तंभाकाभागः।पार्थिवान्द्रतस्वेषव्याप्तत्वसाध्यव्यापकतितिभावः।अनुरुक्तेतिपार्थिव
इवात्मसुगच्छिद्यमानत्वेचमाहित्यर्थः।रष्णात्ततियत्रयत्रनिमित्तिकद्रव्यत्वंतत्रतत्राच्यंतान्निसंयागाच्छि

श्रीः
८९

धूमानद्रव्यत्वसहचारितपृथिवीत्वमितिचेन्नो व्याप्तिर्नो ऽस्त्वस्तुवर्गे सतीति भ सत्त्ववादिनामात्तत्त्वेव्यभि
चारेण। किंतु हृत्वादौ सहचारमात्रं तथा च यथाग्रहानसीयवह्निसहचरितेन धूमेन पर्वतीयवह्निसाध
नेन विरुद्धं तथा छिद्यमानद्रव्यत्वसहचारपृथिवीत्वसहचरेण हेतुना ऽनुछिद्यमानद्रव्यत्वसहचरपृथि
वीत्वसाधनं न विरुद्धमित्यर्थः। स्ववर्गे सतीति जसंअन्यंताग्निसंयोगात् छिद्यमानद्रव्यत्वान धरणीत्वादिव्यपतु
मानं न कर्तुं न शक्यमिति आकाशाव्यभिचारेऽप्याहानमिति। अस्तित्विवाएधिनिद्रव्यस्त स्वन्यक्रमा
हपानितिदीपादिरिति। इदं च निजसलिलसाध्ये पार्थिवत्वितुसाध्ये जलपरमाणुष्टांतत्वस्य पूर्वमातिरिवा
भिधानात् अपार्थिवत्वितुसाध्ये दूषणमाहपृपष्टम कइति। जलपरमाणौ हि तोर पार्थिवत्वसाध्यसहचा
रस्य विद्यमानत्वान्न विरुद्धत्वमित्याशयात् आहाव्यतिरेकिणामिति व्यभिचारिणाव्यतिरेकी विरुद्ध इतिनाय
ना क्रममितिभावः। तस्येति। तथा योपष्टंभकभागस्य रूपपरावृत्तिः स्यादित्यार्थः। स्ववर्ग इति। अत्रापाद्यके
विगुणाधिदृष्टव्यत्वासंबद्धत्वे सतीति विविशेषणं तिनजलस्तितपटादिाव्यभिचारः अन्यथा पार्थिवं न स्या

रामः
८९

ष्टिसाध्ये विरोधिद्रव्यवृत्तित्वसंबन्धेन वा साध्याभावप्रसिद्ध्या द्वयंपीपत्तिगुरुत्वाच्चेय इति। अत्राग्न्यसंयुक्ते व्यभिचा
रं वारयितुं अग्निसंयुक्तत्वं विशेषणं। ईषदग्निसंयुक्ते॥ न्यंमतं जलादौ पार्थिवत्वे सतीति जलत्वस्थित
पदादौ विजातीयरूपेत्यादित्रं स्यात् तस्मादि। नापार्थिवाभागाः प्रत्येकेन विवक्षितः। तत्राग्निसंयुक्ते ईषद
ग्निसंयुक्ते व्यभिचारं वारयितुं संस्पृष्टं गन्धे व्यभिचारं वारयितुं मनाक्संगं जलेति चारं वारयितुं पार्थिव
त्वादिति। अदृष्टेति। अन्यत्र श्रुतादौ द्रव्यद्रव्यारम्भकस्य प्रतिबंधकत्वेन तद्दृष्टं मिति भावः। असिद्धाविति। य
दि जेगोभाव्यगोवासिद्धः तदा कस्माद्याप्रतिबंधकत्वमापाद्यतामिद्रे श्रेष्ठं पृथ्वीमात्ररूपप्रति
बंधकत्वे निवसिद्धस्यार्थः। अपार्थिवत्वसाधकानुमानेति जलत्वसाधकानुमानस्यार्थः। अजरेवाग्न्यज
लपरमाणौ व्यभिचारः। अन्यथा पार्थिवत्वसाध्यस्य तत्र सत्वेन व्यभिचारानुपपत्तिः पार्थिवावयविनी
तिपिठरपाकमतिपरमाणुरूपस्यैवाग्निसंयोगनाशित्वादिति वार्थः। अयंतार्थश्चिति। तस्यैकदेशिहंहं
पत्तयाऽननुगमादित्यर्थः। प्रहरपर्यंतमग्निसंयोगरूपएकरूपावच्छिन्नाद्यस्मात् आह असिद्धेति। अपाका

श्रीः

९०

णीजलमध्यस्थितत्वहूत्ताद्रेव्यभिचारं यितुं असतीत्युक्तिः। अन्यसंबद्धेव्यभिचारं वारयितुं अन्यसंजाग्निसंयो
गेतिजलपरमाणोर्व्यभिचारं वारयितुं अनित्येति न च जलावयविनि व्यभिचारः तत्रापि प्रत्यक्षत्वेन त्वं संप
क्तिराजलसे शेषि द्रवत्वस्यापि नाशाद्व्यनाशे गुणनाशावश्यत्वात्। न चाग्न्याक्रमिकाग्निसंयोगेन द्रुत
तरत्वादिप्रतीतिः पूर्वद्रवत्वनाश इति वाच्यं विवाहाकसितः परमाणुः। तेजसः असति विरोधिद्रव्यसंबंधे
अन्यसंजाग्निसंयोगा। भस्मानांभकातिन्यद्रवत्वाधिकरणपरमाणुत्वात्। रुत्तेः हि ध्वंसावंतरभास्मात्यन्नद्रवता
दीनां भस्मानारंभकत्वान्न व्यभिचारं नास्तु परमाणुत्वादिति एवमपि जलपरमाणवादौ व्यभिचारः तदर्थं अनि
न्यद्रवत्वाधिकरणत्वादिति एतेन परमाणुरूपस्यैव न पामाराणुद्रवत्वस्यैवाग्निसंयोगाच्छेद्यत्वान्मोसोद्र
नुद्भूताद्दाव्यभिचारी अन्यतंत्रपदं च यर्थं जलावयविद्रवत्वस्य जलनाशात्वन्नं — नानत्वानाश्यत्वादिति परस्तं
मद्रुक्तं भस्मानन्तीत्यर्थात्। अग्रे घ्रमाणात्यादि। असाधारणो हि सपक्षविपक्षव्यावृत्तः। तथा च पक्षः सपक्षव्या
वृत्तः अतः साध्यमभावसाध्यायत्। अयं च साध्याभावाभावः साध्यात् तत्र हेतुभावइति रिक्तस्यापि सत्त्वात् प्रकृति

राम:

९०

वसाध्यसमभावसाध्यसमभावसाधनेपृथिवीत्वंपर्यवसाय्यतएपृथिवीत्वपर्यवसानमनुवाधकमिवतथाचपक्षाभयवृत्त्या
धकानवकाशःनत्विवासाधारणस्याद्दोषत्वंएकत्वेव्याधकावकाशैस्तुएकस्याधिकव्वलतयानसत्प्रतिपक्षमिति
भावःयदाऽपीतिपक्षेसंशायकत्वेनहितस्यदोषत्वमित्यपरःपक्षःपक्षमात्रवृत्तिर्हिधर्मःअसाधारणात्व
नसंशायकःसंशयपक्षत्रयभायाःकोट्याविशेषादर्शनसतिस्यात्।प्रवृत्तिचविशेषदर्शनमेवतिभावःतत्रदू
वत्त्वाभावाद्दितिरदंचातेनसभागस्यपार्थिवइवात्वाछेद्दाविरोधित्वपक्षे।अन्यथाततएवतत्व्यभिचारइतिभा
वःयद्दिति।अद्रूवरूपवत्त्वमात्रवृत्तित्वंहिसद्रूवरूपवद्वृत्तित्वरूपवदवृत्तित्वाचापपद्यतातत्ररूपवदवृत्ति
त्वंवाधितमिवतिजारत्वेनिरूपदवृत्तित्वेस्यापिनाधेननीरूपदवृत्तित्वनानापपत्तिःतथाचसद्रूवद्वृत्तित्वि
निवसाधर्म्येपपत्तिरितिभावाहेतोद्यत्वाद्दोव्यभिचारंव्यारयितुंद्रूवत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वंविशेषणंद्रुतत्व
त्वस्यपर्यवसन्नास्येवसात्वाद्दायुत्वावसात्वावसात्वाद्दायुत्वाद्दोव्यभिचारंवारयितुंरूपवद्वृत्तीतिवि
शेषणं।अन्यथायथाश्रुतस्यसाधस्यवायुत्वादावपिसत्वेनरूपवद्वृत्तीतिविशेषणवैयर्थ्यात्वायुनादिक

श्रीः
९१

मपिहिअद्रवरूपवन्माववृत्तिन भवत्तिनीरूपिसत्वादित्तिरसवद्वृत्तित्वमितिभवतिहिपृथिवीत्वादेःसाध्यव्याप
कत्तेजस्त्वचसाधनाव्यापकमितिभावः रसवत्वमितिमचविज्ञातीपरसवद्देवधरद्वेयःपार्थिवाहुतःत्वाद्रिपृत्यं
ताभावप्रतियोगित्विनसिद्धसाधनतन्निष्ठधर्मस्यवृत्तहृत्तिसत्तिपृथिवीत्वादेयत्रयत्रवृत्तहृत्तित्वंजत्रत
त्ररसवद्वृत्तित्वमितिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतादृवत्वसमानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप
कात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यारसवात्वसाध्यत्वात्द्रवत्वसमानाधिकरणंहिवाद्द्वसंयमतःसुपाधिद्वयं
पृथिवीत्वंजलत्वंजचतद्व्यापाकारसवत्वात्यंताभावोभवन्नेवंनपृथिव्यांवरसस्पाविद्यमानत्वात्इतिस
कोप्यपाधिद्रवत्वसमानाधिकरणोभविष्यतियद्व्यापाकारसवत्वात्यंताभावःसचनवायुत्वादिःनचद्रवत्व
स्याकरणानंगीकारात्इतितिजस्त्वमिवत्तथाभविष्यतितरथाचतादृशजातित्वेसतिद्वृत्तहृत्तित्वंतित्वंतिजास्त्वव
न्नातरसवद्वृत्तित्वंनास्तीतिसाध्यमव्यापकतान्यपर्थः॥हेतोधर्मत्वादिस्फुच्यमानद्रव्यत्वादेव्यभिचारस्तस्य
सकलद्रव्यहृत्तित्वात्तत्तदर्थंद्रव्यत्वव्याप्यधर्मत्वादित्तिद्रव्यत्वव्याप्यसंज्ञद्रव्यन्यूनहृत्तित्वंइदानीमपिद्रव

रामः
९१

त्व्यभिचारः तस्य पृथिवीत्वादित्रिकसमानाधिकरणत्वेन तद्व्यापकात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावात्। तत्तद्
धर्मद्रव्यत्ववह्नित्वविशेषणां इदानीमपि रूपवत्त्वादौ व्यभिचारः। अत्र ब्रूमः। गुरुत्वव्याप्यधर्मवत्त्वादित्यत्र हेतु
रिति रूपवत्त्वादिस्तु न गुरुत्वव्याप्यमिति न व्यभिचारसामान्यरताद्यप्राप्नोति। तज्जस्त्वं नो द्रव्यरूपवद्वह्नि जन्यत्वमा
त्रन्यथ्यर्थः। तथा च नाभिमसाध्यप्रसिद्धिरिति भावाः। सपक्षाभावादिति। सपक्षसत्त्वहिरयत्रसाध्याभावाभावरूपं सा
ध्यं तत्र। हेत्वभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे साध्याभावसाधकत्वं स्यात्। तद्घभावत्तुत्वाद्वनास्त्येति भावः॥ अ
न्यंताग्निसंयोगानुच्छेद्य द्रव्यत्वाद्यरत्वादिति हितारसिद्धिं शंकते। अथेति परहरति। घटत्तिहीति। ननु यथा घटे तद्
वात्त्व न श्यतीति तत्र वर्त्तात रनात्म घाता श्रा श्रयास्येव नष्टत्वात्। तथा सवराणापि। द्रुतत्वं हि यत्र सुवर्णे स्थि
तं तत्र न द्रुततरत्वं परिमाणाभिन्निनाश्रापाश्रयभिन्नस्यावश्यकत्वात्। एवं च समानाधिकरणद्रवत्व
सामग्र्यसमवहितायाग्निसंयोगजन्याशंयंशुवर्ण द्रवत्वं तत्र त्रिन्द्रिवत्वं व्याप्यजातिः सुवर्णद्र
वात्व नास्ति किंतु तत्र निविं तत्र समानाधिकरणाद्रवत्वावान्तरस्यानुत्पात्तौ अग्निसंयोगस्य समानाधि

श्रीः
२८९

करणद्रव्यत्वसामग्र्यसमवहितत्वात्तद्द्रव्यत्वस्यावतत्वाश्यत्वात्तद्वृत्तिजातेः अतत्वापि विद्यमानत्वाभावात्
किंचिद्द्रव्यत्वव्याप्यत्वं जातिविशेषणमर्थं तितादृशंध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिजातिमद्द्रव्यत्वाधिकरणत्वास्येवाह
त्ताः सम्यक्त्वात्तन्न च द्रव्यत्वजातिमादाय हेतुर्नागच्छतीतितद्व्याप्यजातिग्रहणं तथापि यामादाय गढ
त्तिरिवगच्छतां विशेषणोपादानं तु किमर्थं न च हेतुत्वर्यन्तात्पर्यग्राकाभवद्युक्तः अपरस्तु द्रव्यत्वसमाना
धिकरणतादृशजातिमदधिकरणत्वलक्षणं। वृत्तीपोद्रव्यत्वप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणतादृ
शजातिमदधिकरणत्वलक्षणं हेतुत्वायपितादृशजातिमदधिकरणत्वमात्रविवक्षायां संख्यादिकमा
दायवाद्यादौ व्यभिचारात्संख्यात्वादेः तादृशसंयोगनाश्यावृत्तित्वादिति वाच्यं। वृत्तद्रव्यत्वस्याग्निसं
योगनाश्यत्वेन द्रव्यनाश्यत्वेन तद्वृत्तिजातेरपि वह्निसंयोगनाश्यावृत्तित्वेनात्रव्यभिचारात् न च परमा
णुद्रव्यत्वस्याग्निसंयोगनाश्यत्वात्तद्वृत्तित्वेन कथं तद्वृत्तित्वमिति वाच्यं एवं हि जलेऽव्यभिचारात् वृत्तिद्र
व्यव्याप्यजातिरग्निसंयोगनाश्यावृत्तित्वात्परमाणुद्रव्यत्वस्यानित्यतयाग्निसंयोगानाश्यत्वात् अवय

रामः
२८९

विद्रवत्वस्याश्रयनाशनाश्यनाग्निसंयोगनाश्यत्वात् किंच पार्थिवपरमाणुद्रवत्वग्निसंयोगजन्यता
वच्छेदिकाजातिसिद्धेतिजो द्रवत्वपीतिकथंतादृश्याशाग्निसंयोगनाश्यावृत्तिजातिमत्त्वांतजस्यपीऽस्या
सिद्धिः एतेन यद्यपि द्रुतादिद्रवत्वं नाग्निसंयोगनाश्यं तथापि द्रुतपरमाणुद्रवत्वं यत्तद्ग्निसंयोगनाश्य
मेवासावाग्निसंयोगसमानाधिकरणद्रवत्वसामग्र्यासमवहितद्रवत्वनाशानंतरं द्रुतपरमाणोर्द्रवत्वा
पपत्तेस्तादृशद्रुतस्यद्रुतभस्मनापि द्रवत्वान्निः तथाच पार्थिवद्रवत्वतादृशसंयोगनाश्यवृत्तिजातिम
त्त्वामवस्तुवस्यपरमाणुद्रवत्वेयुयद्यपि अग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदतातत्थापि संयोगः समानाधिकरण
द्रवत्वसामग्रीसमवहितएवद्रुतत्वानंतरं द्रुततरत्वादिप्रतीतिः कदापितस्माप्रतीतेरिप्यास्तत्तत्रहि पाक
प्राप्यान्यतावच्छेदिकाजातिः। साज चपक्षीतितजाद्रवत्वावृत्तिरेकैवेति कल्पंतिजो द्रवत्वनादृशनाश्या
वृत्तिजातिमत्त्वं भिन्नप्रातिपादनात् न वति जो द्रवत्वेऽग्निसंयोगानुच्छेद्यता प्राप्याजिकाजातिः
पार्थिवद्रवत्वे चाछद्यतापाप्याजिकाति आहापरएकत्रहि गमनपरमत्रचागमनहिनारीतिवाच्या

श्रीः
१८३

तादृशजातिः परमाणुद्रव्यत्वमात्रवृत्तित्वेन सर्ववस्वयंहेतोरसिद्धेः। अग्निसंयोगानुच्छेद्येवयविद्रव्यवृत्तिपि
तदृसीतिवचनमूलद्रव्यात्वपितस्तात्वव्यभिचारापत्तिः। अत्राहुः। विवादाध्यासितद्रुतत्वज्जलसत्त्वमस्ति विरा
धिद्रवद्रव्यसंखे ध्वंस्यंतानि संयोगेभस्मानारंभकानित्यद्रव्यवाध्विकरणपरमाणवार स्वात्वहिन्यतासत्तोयमिति।
पर्यवसितो नतजः। स्वसमानाधिकरणेति। अत्रानेकजातिव्यापकजातिमत्त्वमिष्टं केनाअनकाया जातयः शीतत्वो
ष्णत्वादयः। तद्व्यापिकाया जातिः स्पर्शत्वं द्रवत्वसमानयुस्पर्शविविधिमानत्वाद्व्याप्तिः। तदर्थमपि का जातिः की
जातिः कीदृशी विवक्षिता स्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यन्यंताभाववद्वृत्तिः स्पर्शत्वं नु स्पर्शसमा
नाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपृथ्वीत्वं तदत्यंताभाववज्जलेवर्त्ततिय: सा न स्यात्रव्य तेत एवानुष्ण
श्नीस्पर्शविघमाणया अनुष्णशीतत्वजातिः सा वायुस्पर्शे प्रस्तीतिक पंतत्रापित्वहृणामिति च जलविद्यषयुरा
त्वानुगमेन पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तित्वस्य जातत्वीकारात्। अनवज्ञातिव्यापकत्वेन च जातिविशेषणं नशेष
तितहाज सस्पर्शेति व्याप्तिः। तत्रापि शीतत्वजातितादृश्यविघमानत्वात् द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वविशेषणं

रमः
१८३

रणानुपाहानिपृथिवीस्पार्शस्वावाप्तिः पृथिवीस्पर्शसमानाधिकरणाद्यध्वात्यंताभाववत्तिपरिविद्यमान्यियःस्पर्शः।
तत्रविद्यमानत्वात् यादृ ति। अत्र स्पर्शत्वन्यूनवृत्तिजातिव्यापिका याजातिः अनुष्णाशीतत्वतद्वत्त्वं वायुस्पार्शवृत्तेः
।कठिनातरत्वास्वद्दिव्याकत्वदिति। स्पर्शत्वव्याद्दिवानुष्णाशीतत्वन्यूनवृत्तिश्रयाजातिपृथिवीस्पर्शवृत्तीतिसाकठिनात
रत्वादिजातिव्याप्तिपिकाभवतिायायुस्पर्शवृत्तिस्तुतत्रयानानुसापिअनुभूतत्वल 'क्षणजाति।व्यापिकाभवन्यत
वितिविरुद्धभूततत्वसमानाधिकरणयाजातिः।तद्यापकत्वस्यविवक्षितत्वात्।अनुभूतत्वव्यानाभूतत्वसमानाधि
करणमितिभावः।नत्वाभूतव्यापकत्वेनविवक्षः।तस्यजातिवानेगीकारात्।ननुप्रथमलक्षणांकपंनवायुस्पर्शगतु
ति।तद्वृत्तिजातिअनुभूतत्वव्यापकत्वादितिचित्राएकानुभूतत्वव्यापकत्वेपिअनेकजातिव्यापकत्वाभावान्नतुप्र
थमलक्षणस्यस्निद्धिपिसत्वंस्तेहत्वस्यपिस्निग्धरतत्वादिव्यापकत्वात्तथाचासापिपाकजःस्यात्‌अतश्रा
हाद्वंद्वरूपमिति।गुरुत्वेति।अभिघातेतरान्यकर्मत्वहिमपर्यः।नातःभ्यन्तवहात्मसंयोगजान्यथमिचारः।वेजा
त्यस्यति।अदृष्टवदात्मसंयोगिन्यत्वेहिनयन्नंतरमिवस्याद्दित्यापर्यः।अन्यथेति।यद्दिवाद्गुरुत्ववान्नास्यान्नतारप्रथि

श्रीः
१९४

त्वेवगतार्थत्वाद्वायुग्रहणप्रमाणायान्नसिद्धिस्यात्नीरूपत्वेतुसिद्धोलक्षणंत्वेनतरंकर्त्तव्यमावश्यकमितिभावः।अनभ्युपग
मइति।अभ्युपगमत्वेनवायोरितिभावः।वायुत्वमितिरमनस्त्वव्यभिचारंत्वारपिचारंवारयितुंनवाद्रियस्रवैयर्थ्य
रूपान्यंजकत्वसतिरसाव्यंजकत्वइत्याद्विविशेषणद्वयदत्तनाना।हृत्तोतात्पर्याततत्वेनेति।स्वाहन्निपाहनग्रीष्म
ष्मर्णेनव्यभिचारःदूष्यपादनतत्स्पार्शेनव्यभिचारइत्यर्थः।ननुपवनवायवीपस्पार्शोष्णत्वात्तत्वानुमानसि
द्धौअन्यत्रापित्तपाकसनीपमत्रमाह्यवाष्पीति।तदप्रतिसंधानपीतित्तपनापकानुमानाप्रतिसंधानपीत्यर्थः
।विशेषदर्शनइति।इदंशीतंदूष्यांकनविहानीतमिन्पात्वनस्वनुमानाचापान्नयायनायकाप्याभेद्दिनम्नकाह
पमभेदारापइत्यर्थः।यत्करणकयद्बहिरिंद्रियकरणकइत्यर्थः।मानसस्याबाधविशेष्यप्यस्यापित्तपनीतस्यभान
स्वीकारेणविशेषणाप्रामाण्यतायाअतत्वात्वाह्यबहिरिंद्रियजन्यबोधएवविशेष्यायामुपनीतायास्तत्वत्वाहितिभा
वः।वायुर्यद्दिस्पार्शनंदूष्यंस्यात्।चाक्षुषस्यापिस्यत्वअपाद्कमसऋत्वापाघेमासइत्यत्रक्रन्तकमाभावः।य
द्वधर्मदूष्यत्वावच्छिन्नंयत्रयत्रंचाक्षुषत्वंतत्रतत्ररूपवत्त्वंनतुयत्रयत्रस्पार्शनदूष्यत्वंतत्रतत्ररूपवत्त्वंवायोर्व्या

राम
१९४

एकतासंदेहाहितेत्याद्यापाद्यापादकसंदिग्धसाध्यपादकाव्यापकत्वोपाधिरित्याहास्पर्शवद्वृत्तितास्पर्शतियाहिंसाहेत्वङ्का
रविषयद्रव्यत्वनरूपजनकतास्यान्नहेतूपाध्याकसाहूत्कारविषयत्वमापहोतेनावेविमस्तीतिभावःतहन
स्फूपगमाहितिभावः।नत्रुपप्रतिप्रायागःस्फिरद्धासिद्धसाधनं।नतस्तानुमितिप्रतिरूपंध्यहितिविवा।प्यठास
निकृष्यान्यतमसन्निकर्षजन्यप्रहूविषयस्यात्वसाध्यत्वात्तन्नुभाठःसमवायवानगोकारान्त्याठासन्निकर्षाप्र
सिद्धिवायुःसंयोगजन्यप्रत्यहूविषयःइतिसाध्येतात्पर्यात्तन्नापीतियद्यपियत्रयत्रसंयोगजन्यहूविष
यत्वंतत्वाभूततरूपवधमितिनास्तिव्याप्तिनिव्यभिचारात्तत्थापिव्वहिप्पृस्यहूरणयहूधर्मावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वात्स्पावत्तिभावः।प्रत्यहूत्वंहिसाध्यमानंनचाहूषत्वापर्यवसन्नायनहूपाभावनस्यात्किंतु
त्वाचत्वपर्यवसंवन्नंतत्वरूपाभाविद्यास्तितिसाध्यव्यापकतात्याहास्पार्शनत्ति।गोरवाहितितभायाःस्पा
र्शनत्वायाप्रजकत्वस्यपर्यः।पक्षसाध्यापकसोपधभिप्रापिरणेनतत्स्वरूपापाग्यतायास्तत्राऽपिसात्वना
स्यथऽसमनकतापात्ताऽपेतितथाचासामान्यप्रापाजकाजावाहवनवायुस्पार्शनइतिभावनापीतिज

श्रीः
२८५

न्यपदृश्यमाकाशादिप्रत्यक्षत्वंवारणायअत्रनकार्यंयद्यपिदृष्टमपिविशेषपदंतुनिःप्रयोजनमवर्गगौरवाद्वितित्र
भूतरूपापेक्षयागुरुत्वादित्यर्थः।नयनगतेति।तथाचतदुक्तासंख्यादिरूपापिगृह्येरन्नित्यर्थः।प्रभाहीतिगुरुत्र
गृह्येस्पर्शवत्वेनप्राप्याजकमितिजोभावः।तथाचाभूतस्पर्शवत्वमेवसामान्यसामग्रीतिभावः।नतुचांद्र
स्थितिजसामप्रत्यक्षत्वेनसाप्यगादिकंप्रत्यक्षंस्यात्अत्राहचांद्रइति।युगपदिवसर्वत्रापजन्मकमान
त्वादित्यर्थः।नावतिअत्रानकपदंतुपूर्वान्नापिनतदृश्यादिःप्रत्यक्षत्ववारवारणापायिसभवतीतिभावः।नाव
ति।प्रभास्पर्शस्यानुद्भूतत्वात्तत्रसन्निगुस्पर्शस्याभूतताचपिमहद्विशेषसामानाधिकरण्याभावान्नह
त्वविशेषसमानाधिकरणास्येवस्पर्शस्यप्रत्यक्षत्वादितिभावः।मीमांसकपूर्वपक्षेवस्तुत्वापायन्मात्वा
पुनोस्तितस्यापिपूर्वपक्षमाहानचवायौरिति।अप्रत्यक्षत्वेप्यवस्थापितिमीमांसनिसहृताइतिभावः।के
स्यचिदितियोग्योभूतरूपःनयोभूतःस्पर्शोपिस्यादित्यर्थः।धर्मेति।वायुरूपदृष्टांतारपकस्यनातःपृथि
व्याउद्भूतस्पर्शयात्रानुरूपफलस्यनायालघुत्वादित्यर्थः।तथाचेतिमीमांसकाभिमतकर्मणांतीद्रियत्वा

रामः
२८५

द्रित्यर्थः।नावत्तिपूर्वंदृष्टोपपन्नाद्दीनामनुफलंभवत्तत्रादृष्टोचापत्तमस्त्यर्थः।पूर्ववत्तिपूर्वदृष्टोनुपलम्भ
मात्त्वसतीप्याहिहि=हेतुपूर्वंद्वौप्याद्दृश्याद्यःसचाप्रत्यक्षइत्यर्थः।ननुनुभूतरूपवत्त्वचस्यप्रत्यायाजकात्वनयन
गतेपिन्नद्रव्यमपिप्रत्यक्षंस्यात्।तथाचतथाचतदृत्तासंख्याद्यापायिगच्छेरन्।किंचतभूतस्पर्शवत्त्वलक्षणं
प्रायोजकंतारंवत्क्षणं।अन्यथावांद्रमहेसःस्पार्शनप्रत्यक्षस्यतापात्तेरित्यतआहायादृत्ति।तथाविकामिव
सामान्यविशेषापाःप्रायाजकमितिभावः।ननुवाष्पाप्रत्यक्षेत्तेसंख्यादापायिगच्छेरन्नितिमत्त्वांतुदूषितम
त्वस्यतआह।गंधप्रवेति।नाचेतिमानाजन्यत्वेनवहिर्विषयकस्यास्यालौकिकप्रत्यक्षत्वेनानुमानिक
नज्ञानमपित्वाधइत्यर्थः।लौकिकरूपान्यद्वित्वेभ्रमास्येवलौकिकप्रत्यक्षेकविशषदर्शननिवर्त्यत्वाद्धि
भावः।नापीतितथाचविशेषादर्शनदशायामेवायंभ्रमइतिभावः।वायुविशेष्यकेतिवायावारोपत्वेदु
रज्जतवच्छिशाषस्यास्यादित्यर्थः।ननुशीतस्पर्शेनानुमितशीतद्रव्यस्यविशेषादर्शनदशायामनसावायावा
भत्वाएपइत्यतआह।नापीति।नचेवमिति।शीतस्पर्शोयंवायवीयइत्यत्रशीतस्पार्शोविशेष्यत्वेनैवभा

श्रीः
५६

यात्प्रसिद्धसाध्यस्थले न केवलं परामर्शस्य पक्षपदं विशिष्टप्रकारकानुमितिजनकत्वादित्यर्थः। अभिभावकेति
अभिभावकेति रूपस्येति जारूपस्यैवाभिभावकत्वं वक्तव्यं तथा चेति न वह्निरूपाभिभ।वायस्यादित्या
र्थः। यदि हि वायुरुद्भूतरूपवान् स्यात्तर्हि न वह्निरूपाभिभावायस्यादित्यर्थः। यदि हि स्याद्वह्न्यात्वगिन्द्रियस्य पृ
थिवीप्रकृतिकत्वमिव वक्तव्यं तथा च घ्राणावद्भूधर्माद्यत्वं स्यादित्याह। अनुपलब्धीतेति। गंधस्योद्भूतत्वापि
रूपमनुद्भूतमिति मिथ्यावादाः संप्रतिपन्नेपार्थिवस्पर्शस्यानुद्भूतरूपानुद्भावनत्कापि दृष्टः। तस्मिन्प्रकरणनी
यः। गोरवं च विगिंद्रियानुरोधेन धर्मान्तरकल्पनाया अनुपपत्तत्वादित्याह। किंचेति। अन्यथेति। अनुद्भूत
स्पर्शानुद्भूतनीलरूपित्यर्थः। आतानेन यन गतपित्ते हेतावव्यभिचार इति भावः। नन्विति। तृतीयहेतावेन। प्र
विभागात्प्रतिरिक्तैर्थः। न च द्वितीयहेतोर्विभागान्यत्वे तस्य संयोगपूर्वकत्वनियमादित्यर्थः। श्यपयः। अ
नेकान्ताहिति धूमरूपादित्यर्थः। धूममात्रस्यापीति न हि य एव विरलो धूमः एवमविदूरपरिमाणाभिव्यञ्जकत्वमभि
हारिति भावः। अन्यथ्योमतमात्ममहा। अरे धूम इति। त्वगिन्द्रियस्य गन्धग्राहकं रूपात्वनापार्थिवत्वस

स२
रामः
५६

द्धेतत्र चानुष्णाशीतस्पर्शानाश्रयत्वाभावात् साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । साध्यव्यापकता आह एकप्रकारकं ज
रमाहाद्यद्वितीति । नन्वनुद्भूतरूपस्याविद्यमानत्वादाश्रयासिद्धिरित्यत आह । अनुद्भूतरूपास्पर्शविभा
गजेति । न च सहृजिशब्दव्यभिचारः । तत्रापि संयोगप्रापाज्यात्वसत्त्वात् । संप्रतिपन्नवदिति । भेरीदण्डस
योगज । न्यायाद्धि शब्दः परस्य शब्दप्रवृत्तिशब्दकारणत्या रूपवान्यस्योद्भूतसात्वाविद्यमानत्वेन तद्धन्माद्वा
वृत्तित्वान्नाप्रत्यक्ष । तत्स्फुरत्वेप दूपेत हन्माद्वाहत्निपं: संयोगस्य जन्यस्य वा भेरीदण्डसंयोगस्य च परस्परवृत्ति
संयोगस्य परस्परवृत्तित्वासंभावेन नीरूपवृत्तित्वमिव परस्पर धर्मताव त्वासिध्यतीत्यर्थः । एतच्छब्दकारणं
पत्रं रूपं तत्र वस्तुवृत्तित्वं हि तत्रारूपवत्त्वविद्यमानत्वेन कारणीभूतरूपवत्त्वविद्यमानत्वेनेति रूपवि
द्यमानत्वेन वा स्यात् । तत्राद्यं बाधितं मत्वा । प्रकृते रूपवत्त्वः प्रकृतरूपवद्वृत्तित्वाभावात् । द्वितीय
मपि बाधितं कारणीभूतस्य संयोगस्याकरणावृत्तिस्वभावादिति । तृतीयमाह यस्य यथैव स्यमितीति निभा
व । न च परस्परकाशसंयोगानां पर्यन्तरत्वात्काशसंयोगातिरिक्ततादृशसंयोगजन्यत्वस्य साध्यत्वा

श्री।।
१८७

मूर्त्तत्वपत्तानति। साध्यं चास्मिन्नुक्तेस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यजन्यत्वामवानतः संयोगस्य संयोगानन्यत्वेनव्याध:

प्यद्वावा घवपवदूरणाशिन्नुसंबंधेनवायुदूरणा। हिसंबंधेजन्यतरावतिभावः। अत्राहुः रिति। अत्ररूपव

मात्र। ह्यन्निव्यतिरिक्तेति सति यातेन प्रतिबंधकः संयोग इति पदं। स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वं साध्यं। अति।

नहृष्टांता सिद्धिः पयःपूरहरणाहिसंबंधस्यारूपवन्मात्रवृत्तिव्यतिरिक्तत्वाभाविन पपाश्रतसाध्याविकल

त्वापत्तिः प्रपत्रवदात्मसंयोगरूपायांशरीरा हि प्रात्तो व्यभिचारयितुं शरीरस्या हि हि तु विशेषणांधर्मेण्याह

।का हि स्पर्शः सहि अप्राप्यमात्रमनुमिनुमितुयात् इति कपंधर्मिकप्नाहकेशनानाच सिद्धिरित्यत आह।

धर्मिग्राहकेति। धर्मिग्राहकप्रमाणात्प्रसिद्धौ तत्र तद्भिन्नेतरे नानात्वे साधनीयमिन्नयं। तथा वृत्ति। अत्रान्

द्भुगमनस्वभावात्न सर्वीति विशेषणादिपंलक्षेरपिन्द्रवह्नु लभस्याभि वानातिरिक्तार्थप्यवहारात्संयो-

गजन्यत्वेन सन्पत्ति विनाशकृताभावाद्विव्यभिचारिभावात्ता ज्ञानेतिवाच्यवाच्यावत्तिव्याप्तिवारयितुं संपु

त्तं विशेषणं वा पवित्येशरीरेत्यतिव्याप्तिं वारयितुं शरीरान्यत्वं त्वगिंद्रियाजन्यत्वं अनन्यरूपणामाहिति। वा

राम:

पुद्गपरस्येकत्रसमवायानन्तरूपागमाहिन्यर्थः।वायुभिरिद्वृषरमांन्नरमाणावायुनामितिपर्यवसितिः।व्यपु।छा
परमाणिति।परमाणवांन्नरमांप्या।गाइैवपरमाणोक्रियान्यर्थः।पाक्रियपति।नत्वत्रकार्यवाकर्मवा।नघःव
ठरूपत्वेहृणस्यकार्यस्यद्वद्वठरूपत्यधिकरणायककपालरूपंतजन्यत्वेपिकपालवठसंयोगकारणत्वा
भावात्।नद्वितीयःपत्रमेत्रिकाप्राःस्वाहिचाल्ननंकुर्वंति।तत्रशास्वाहिकर्मणित्वाद्याकाप्रगुणस्यन्यधि
करणस्यमत्रस्यकारणत्वपिप्राणसंयोगस्यकारणत्वाभावात्ः।किंचाईश्वरज्ञानस्यकर्ममात्रकारणत्वा
पिईश्वरसंयोगस्यकारणत्वाभावात्।अत्राहुःयवकर्माहद्दृष्टाद्वारकसहायव्यधिकरणगुजन्यंतन्नसं
योगकारणकमितिव्याप्तिःमंत्रिश्वरज्ञानाहीनुअप्टद्वाराकरतिनहिवइतिभावः।कचित्तुइश्वरज्ञानवारणा
यअसाधारणपदमुपदपते।नत्रइश्वरज्ञानस्योत्पत्तिमत्माहहेतुत्वनकर्मकारणीभूतादृष्टकारणा
विनादृष्टद्वारकत्वात्।अयंपरंविशेषःयन्मंत्रणाधुनेवादृष्टंजन्यातः।ननुपुर्वमपिजन्यतइति।न
त्वतिपरमाणुक्रियाआत्मसंयोगजन्याआत्ममात्रवृत्तिगुणजन्यकर्मत्वात्।यघन्मात्रवृत्तिगुणजन्यक

ऽतत्र संयोगकारणके यथा हस्तादिविभागजन्यवृक्षादिकर्माविभागवद्धस्तसंयोगजन्य इति सामान्यव्याप्तावुपाधि
यद्यपि यत्र यत्र संयोगकारणकत्वं तत्र तत्र मूर्त्तमात्रासमवेतासमवायिकारणकत्वमिति नास्ति आत्म
संयोगजन्यस्य सुखस्याव्यापकत्वात् किन्तु कर्मत्वलक्षणपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतात् तथापि यत्र
यत्र कर्मत्वे सति संयोगजन्यत्वं तत्र हस्तादिसंयोगजन्यवृक्षादिकर्मणि मूर्त्तमात्रसमवायवासमवा
यिकारणकत्वं अत्र असमवायिकारणस्य हस्तवृक्षसंयोगस्य मूर्त्तमात्रसमवेतत्वात् साध्याव्यापकतान
त्तु न तु पक्षे यत्र अधिकरणतागुणजन्यत्वं तत्र तत्र मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणकत्वमिति यासा
धनाव्यापकता अकर्तव्या। यद्यपि परमाणुकर्मणि साधनाव्यापकत्वमुच्यते तत्र मूर्त्तमात्रासमवेता
समवायिकारणकत्वरूपसाधनेऽपि स्पर्शविशेषसमवेतासमवायिकारणकत्वे स्यात् एवं चात्मसंयोगस्यासम
वायिकारणत्वे सिद्धे भावितिव्यवाप्नुत्र कुमः मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणकत्वं उपाधिरित्यत्र
पाधिकपदेन न साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वग्रहणं किन्तु पाधिपदेन साध्यप्रयोजकस्य ग्रहणं त

प्याच मूर्त्तत्वव्याप्तिः साध्यप्रयोजकः साध्यव्याप्यः साध्यव्यापक इति यावत्। एवं च मूर्त्तमात्रसमवेतासमवा
यिकारणाकारणकत्वे नैकैकर्मणां संयोगासमवायिकारणत्वं च मा यातु। मूर्त्तमात्रं समवेत संयोग
कारणकत्वं नित्यसंयोगकारणकत्वव्याप्तिसत्त्वात्। ननु व्याधिकरणगुणाजन्यत्वं मात्वं न तत्र व्याप्तिरस
त्वोद्भिति पूर्वापक्षाशयः कारणताग्राहकमानेन व्याधिकरणगुणाजन्यत्वस्योपस्थितेः साध्यता॥ तत्र द्वि
तीयपक्षे किंच रति यत्र यत्र व्याधिकरणगुणाजन्यत्वं तत्र तत्र व्याधिकरणगुणाश्रयसंयोगजन्यत्वमिति व्या
प्तिः तथा च प्रकृते यद्व्याप्यमस्ति तद्व्यापकस्य संयोगस्यासमवायिकारणत्वं तिनेवान्यथासिद्धेर्यद्व्यापकत्वेन
साधकाभावादेव न सिद्धेः तत्र कारणताग्राहकस्याद्विनात्तस्यापि हिर्ताः साध्यव्यापकत्वमाहात्पाधेस्त्र
पाधिमात्रस्य साध्यव्यापकत्वात्। साध्यव्यापकत्वरहितस्याह्नि साध्यंतस्यैव व्यापकमिति नात्तीत्यर्थः।
अन्यत्तु न प्रयोजयं त्वावविति क्कातरहाशेनायसितपिपद्विहार्येः प्रत्यनुमानमहाप्रतापनार्थो
तरत्तां वारपितृंष्या कार्यरहद्व्यप्रागभावसमानकालितं विशेषणं तत्र च कार्यद्वयपदं यर्थप्रागभावस

श्रीः
८८

मनकालीनत्वानेववारणात् कार्यद्रव्यानधिकरणत्वेन परमाणूनामनवसिद्धिर्भवतु प्रलयकालसिद्धि
र्नास्ति पर्यातरंवारयितुं कार्यद्रव्यारंभकातिरिक्तत्वेविशेषणं। आरंभकातिरिक्तत्वं हि विशेषणं तत्र दाह
पं तो सिद्धिः। शब्दध्वंसस्य शब्दारंभकाकाशविद्यमानत्वात् वस्तुतस्तु इदं विशेषणं नदेयमेव
परमाणा। माकाशादिकार्यद्रव्यानधिकरणत्वेनातिरेर्यातरासंभवात्। अन्योन्याभाववत्य व्यापवृत्तित्वा
त्। कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वादित्ति हि हेतुचरमस्य प्रकायद्रव्यत्वं तु पूर्वंपरयोराशब्दत्वमपिगुणत्वसा
क्षाद्याप्यमिति तीन दृष्टांता सिद्धिः। अवशिष्टं तु मन्मनुमानेनोक्तं। अन्यावयवीति। ध्वंसकर्मकालत्वे प्राग
भावसमानकालीना। अथ चकार्यद्रव्यारंभकातिरिक्तकार्यद्रव्यानधिकरणत्वं च द्वित्रिध्वंसः तत्प्रतियो
गिद्वित्वं वर्तते विभूद्वित्वं नास्तीत्यर्थः। मूर्तत्वाद्यक्रियावत्वादिस्पर्शः। तेन नत्रिच्छिपविनाशेन व्य
भिचारः कार्यसमानकालीनत्वं भावकार्यसमानकालीनत्वं मत्तत्वावत्वासदिस्पर्शः। तेन ध्वंसव्या
रत्वंविनिनष्टेद्वाद्दोहेन व्यभिचाभीचारः ननु तथापि नस्तुनस्पर्शवत् हुः खापाः संग्रहः हेतुः तदाया

राम
८८

लौकिकप्रत्यक्षत्वमिति यावत्शिरस्त्वविशिष्टावच्छेदत आह । यद्वृत्तीति । ज्ञानादित्रिकवारणायेत्यर्थः । तादृशवारणाय पदे
षाम्यतिप्रभासन्नितपाभावनाजन्यतिथ्याप्तिवारयितुं पाप्यंतिस्तिनेति । यत्न जातिविशेषावच्छिन्नशरी
रत्वं खुल्लत्वं तानन्यार्थः । अन्यथा तु व्यानेषभूतानंखोल्लसाशरीरमारभ्य ततेनैवलिंत्र योजितेन अदृ
शरीरेमपीत्यतिप्रसंगस्याहितिभावः । पर्यवसितः सृष्टिसंहारयं पः । तथाह्वातति । वितापक्षतसिद्धार्थी
मुपपाद्यतेविदृष्टुंध्वंस इतिभावः । नाचेति । शरीरहूपाहितुशरीरंसामवायिकारणमित्यर्थः । तस्यापीति । तस्य
शरीरं गृहीत्वेव श्वविशिषाकारणाहित्यर्थः । ननु यत्र कार्ये यत्रात्मा कारणं तद्धात्मसमावेतादृष्टं जनकं
शरीरानिमित्तत्वंकर्किवहितं सर्गादिकार्येतु ईश्वरः कारणं । तत्र च कारणीयं भूतशरीरजनकादृष्टवत्वं
नास्ति तथावकारणीभूतशरीरजनकादृष्टवदात्मा जन्यं जन्यपदहेतुस्यत आह । अदृष्टद्वारेति । अतएव
वति । अदृष्टद्वाराऽस्मदादेः शरीरिणः । शरीरस्य च जनकत्वाद्धित्यर्थः । अस्मदादिभिरिति । घटाणुकि
विपक्षीह्यतयथाऽस्मदादयः किंचिद्भिन्नास्तथा घटाणुकोपादानाभिज्ञा अपि सिध्यंतु तु सर्वज्ञ

लौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वमिति व्याप्तिः स्यादृष्टवच्छिन्नवत्यत आह । पञ्चादिति । ज्ञानादित्रिकवारणाय प्रत्यक्षांतं द्रव्यवारणाय पदे
षान्यत्वे प्रत्यासत्तितया भावनाजन्यत्वे व्याप्तिवारयितुं पर्यन्तं निवेशितमिति । यत्न जातिविशेषावच्छिन्नशरी
रत्वं व्युत्पन्नत्वं तानन्यार्थः । अन्यथा तु प्यानेव भूतानन्त्वा लशरीरमारभ्य तज्जेनैव लिङ्गयोजितेन अदृ
शरीरमपीत्यतिप्रसंगस्यादितिभावः । पर्यवसितं सृष्टिसंहारयोः । यस्याद्वादिति । विनापुत्रतसिद्धा व्यो
म्नापाद्यत्वं विहृत्य ध्वंसइतिभावः । नाच ति । शरीररूपादिहेतुशरीरं सामवायिकारणमित्यर्थः । तस्यापीति । तस्य
शरीरं गृहीत्वेव शरीराकारणादित्यर्थः । ननु यत्र कार्यं पञ्चात्माकारणं तदात्मसमवायतादृष्टं जन्यं
शरीरानिमित्तत्वं कल्पितमित्तं सर्गादिकार्ये तु ईश्वरः कारणं । तत्र च कारणीयं भूतशरीरजनकादृष्टवत्वं
नास्तितथाव कारणीभूत शरीरजनकादृष्टवदात्माजन्यं जन्यपक्षमिन्यत आह । अदृष्टद्वारेति । अतएव
वजितोऽदृष्टद्वाराऽस्मदादीनां शरीरिणां शरीरस्य च जनकत्वादित्यर्थः । अस्मदादिभिरिति । परमाणुकि
पिपत्तीत्यात्पयाऽस्मदादयः किंचिदभिज्ञास्तथा परमाणुकार्यादिनाभिज्ञा अपि सिद्ध्यन्तु सर्वेऽ

तिभावः। आद्येरति। आद्यस्य द्व्यणुकस्येत्यर्थः। घटादीति। घटादेः प्रयत्नजन्यत्वाद्व्यभिचार इत्यर्थः। ननु दृष्टान्तादिकं सा
ह्यात्प्रयत्नजन्यं कार्यत्वाच्चेष्टावदित्यनुमानमित्यत आह। चेष्टात्वेति। उपादानमात्रेति। दृष्टिजनकादृष्ट
जनकज्ञानादिविषयिकं चिकीर्षा उपादानगोचरत्वादित्यर्थः। द्व्यणुकेति। द्व्यणुकोपादानगोचरस्यापरोक्ष
ज्ञानादेर्भगवत्सिद्धावेव सिद्धेरित्यर्थः। सामान्यानामनुसामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानस्य न चिकीर्षाप्रयत्नोप्रति
जनकत्वमिति कथं सिद्धसाधनमिति चेन्न। अर्थान्तरस्याभिधानात्। यथा भवतामीश्वरः सिध्यति तथिदाम
वद्यनादिसिद्धचित्याशयात्। एतानीति। सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानादिनार्थान्तरणानीत्यर्थः। एतत्का
लेतिपक्षे जीवज्ञानेनान्यथापत्तेः सकलकार्योत्पत्तिसमयेऽनित्यज्ञानस्यासमवायित्वयानित्यज्ञानसि
द्धिरिति भावः। एतदिति। एतत्कालोत्पत्तिकं प्रति जनकं यज्ज्ञानादिकं तद्धेतुजन्यत्वं एतत्कालोत्पत्तिक
त्वाद्घटादेतद्वाचतदन्यकालानुत्पत्तिकत्वं एतद्ध्वाकालावृत्तित्वं चेति। साध्यव्यापकता पक्षे एव च साध्यसा
धनाव्यापकत्वादित्यर्थः। कस्यचित्पक्षस्य प्राक्कालवृत्तित्वात् सर्वस्य चैतदन्यकालोत्पत्तिकत्वादिति भावः।

एतस्यविवृतिः। उपाधिसम्भावाच्छिवन्यर्थः। नापीति। तादृश्यं। तस्यतद्दृष्टजननकमभिन्नत्वं यतज्ज्ञानं नभिन्नं द्वष्ठाद्विज
नकमनित्यं। मवज्ञानं पाकजतुपदृर्धमेतावत्ता भिन्नमेवज्ञानं सिद्ध्यतीत्यर्थः। एतद्दूषिति। एतज्ज्ञानाजन्यत्वाम
तज्जन्यत्वं वाद्वष्ठाद्दोसाध्यव्यापकं एतद्दृष्टचसाधनाव्यापकमित्यर्थः। आत्मत्वमिति। अत्रविशेषपदनित्य
परिमाणादिमतोऽस्मदादिनासिद्धसाधनवारणाय। यापिवीत्वव्यभिचारंवारयितुंपाकजानधिकरणति
मनस्त्वविशेषगुणाति। गंगनत्वाद्दोसाहेतुव्याप्याति। अदृष्टद्वारकेपि। नुनुपादानपादनपक्षीद्वनद्व्यणुका
द्युपादानग्रहणात् द्वोचरजन्यप्रसिद्ध्यात्त्रात्र्याप्यासिद्धिः। यत्किंचिदुपादानग्रहणाद्रूपोपादानरूपखादि
गोचरजन्यवृत्तिशन्यात्वनशब्दादावव्याप्तिवारिति। चत्रायद्दृष्टद्वारकास्यापादानगोचरजन्यवृत्तिजन्यं
घटादितभिन्नत्वस्यपहेतावच्छेदकत्वात्। ननुआत्मगोचरगन्याजन्यवृत्तिः तस्याहेत्वाकारेव्याप्तिरितिच
त्वरुपादानगोचरजन्यत्वानजन्यवृत्त्यजन्यस्यपहेत्वात्। नन्नज्ञानेपघपिहेतिजन्यंभवतितथापिनज्ञानजन्य
–मितिनाव्याप्तिः। पिहानुपादानगोचरजन्यवृत्तित्वावच्छिन्नकारणत्वाप्रतिपामिनः। पहेतासाहेत्वाकारप्र

कृतित्वं जन्यकृतिविषयत्वेन जनकतेति नात्माश्रितः। घटादिकं प्रति तु उपादानगोचरजन्यकृतित्वेनैव जन
कतेति नाप्रसिद्धिः। कृतित्वादेश्च न तत्र रूपेण जनकतेति। नांप्रति प्रसंगोपि। ननु किमर्थं अदृष्टद्वारकत्वं
विशेषणं। अदृष्टद्वारकजन्यकृतेः स्वोपादानगोचरत्वाभावादिति चेन्न। अत्र चक्रभ्रमणं च चलनादौ मं
त्रपाठादिसाध्येऽस्पन्दादिके कर्माभावादव्याप्तिरिति। एतदर्थं तदनुपादानो मंत्रपाठादिस्तु अदृष्टद्वारक
एवति भवति तद्वाद्वारत्वामिन्याहात। तत्रात्र विषयगोचरायाः कृतेरभावान्नाकंठतोच्चादिगोचराया
एवाभावात्। स्वोपादानगोचरत्वाभावात्। अन्यत्तु काष्ठोपशरीरयत्नैरंरूपंत्वन्नं तत्काष्ठोपशरीरगोच
रजन्यतथाक्षरणादिकस्याजन्यतयेति तत्रापिऽव्याप्तिवारणायैव अदृष्टद्वारकत्वे विशेषणमिति। ननु आ
त्मगोचरनिदिध्यासनादिजन्यसाक्षात्कारे स्वात्मसाक्षात्कारेऽव्याप्तिरिति चेन्न। अदृष्टद्वारकपदेन आत्म
गोचरनिदिध्यासनादिजन्यसाक्षात्कारेऽव्याप्तिरिति चेन्न। अदृष्टद्वारकपदेन आत्मगुणादृष्टद्वार
कत्वस्य विवक्षितत्वात्। तत्रापि अदृष्टजननाद्वारा निदिध्यासनादिजनिका कृतिः। आत्मविषयिण्येव

वनभवतीतिकिंचितएतन्नः ज्ञप्तिजन्यव्यापारविषयत्वस्यैवज्ञप्तिविषयत्वनतत्सत्वात्ः॥ जन्यपदंहेतुश्चाकाशादिवा
रणायसमवेतपदमपिहि यंननध्वंसस्यपहेतुताअप्यापातत्वाबौध्यसपत्तिः। ध्वंसव्यभिचारवारणायेतुंहितोसत्वा
दिति। आकाशादेःप्रागसत्वमीति दृष्टांतइति। ज्ञप्तिकालेज्ञानस्यासत्वादित्यर्थः। बाधकादिति। इच्छरज्ञाना
दीनांनित्यानांपुनपूर्वापरकालोत्पत्तिकत्वादित्यर्थः। किंचिति। यस्मिन्नूद्ध्विक्षणेज्ञानमभेप्रारंतिष्ठतितस्मिन्क्ष
णइच्छासत्वेपितदुत्तरक्षणेपीच्छातिष्ठतीतिदृष्टांतिन्यत्वादित्यर्थः। दृष्टांतेति। क्रमात्ययात्ऽऐवतुसर्वदास्थितत्वा
तदुपपद्यतइतिभावः। नुपाहानमपिपिंकिंचिदुपादानाभावश्चज्ञानजन्यत्वस्योपष्टाएसत्वादित्यर्थः। ननुद्व्य
णुकाद्युपादानमिज्ञाजन्यत्वंकस्त्वसिद्धंपनविशेषणापातसाध्यतइत्यतआह स्यमान्यतोपीति। नतुतथापि
मूलोक्तहितौध्वंसव्यभिचारएवेत्यतआहकारणत्वादिति। व्यर्थेतिजन्यत्वस्येवसाध्यव्यापत्वादित्यर्थः। तथा
ति। अत्रसमवेतद्रव्यत्वमात्रंविवक्षितंकार्यत्वसतिगुणत्वंनसिद्धमतमाह। कार्यद्रव्येति। दृष्टांतभिन्ना
दित्यमाप्यः। कार्यत्वंहेतुः। पक्षेपाइष्टसाध्यंतद्विरुद्धसहचारिणावादुष्टंतद्विरुद्धेव्याप्यापावानाद्यःशब्दः

श्रीः
१०२

अनित्यः कार्यत्वादित्यत्रापि दुष्टत्वापत्तेः। पक्षे हि अरूपद्रव्यत्वावच्छिन्नं अनित्यत्वं तद्धि रूपाद्यनरूपे हेतावनित्यत्वाव
च्छिन्नानित्यत्वेनव्यवधाने साहचर्यसत्त्वात् न द्वितीयः। अनभ्युपगमादित्यादि तदनुपस्थितौ विरुद्धताऽनुपस्थि
तौ विवक्षितसाध्यविरुद्धत्वं हि हेतो विवक्षितसाध्याभावव्याप्यत्वमित्यत आह। विरोधप्रतियोगिन इति। स
र्वज्ञत्वविति। सर्वज्ञत्वं कर्तृत्वं वा तदा सर्वज्ञकर्तृकत्वं साध्यं हेयं च सर्वज्ञकर्तृकत्वं साध्यं तत्र कार्यत्वमपि न ही
त्यमिति ध्कविरोधदृष्टपक्षः। व्याप्यानानुस्मरणमित्यत आह। व्याप्यनुस्मरणेति कर्त्राशरीरत्वादिति। हि-या
दिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र यथा पक्षधर्मता तथा कर्त्राशरीरत्वविच्छन्नपक्षधर्मता कुलालादिः शरीरी कर्तेत्य
त्यत्र सिद्धसाधनात्। ईश्वरः शरीरकर्तृत्वादित्यत्रासिद्ध्यसिद्धिव्याघातादित्यर्थः। अनुमितीति। पक्षत्विना
नुमितिर्हि द्वितीयानुमितिरूढ्वाजीव्यानतुलस्याप्यथार्थत्वं मपोन्यर्थः। अपमिवद्वितीयानुमिति। रूपरावत्य
र्थः। असिद्धिरिति। पक्षाभावानवारणीभूताहाषत्वासिद्धिरित्यर्थः। अर्थस्याहिन हि अभिचारवारणांस्वतः
प्रायाजनं न तु पक्षधर्मतासंपादनानापीति भावः। प्रयोजनाभावादिति भावादिति दृष्टव्यधूमादित्यादिना व्यात्प

रामः
१०२

प्याजनाभावात् इ हेतुपक्षधर्मतासंपादनमिव तुछापाजनमिति भावः। नत्विति। गुरुविशेषणावछेदेनत
द्विव्याप्तिः परिछिद्यता पदितेन विनान गृहीतेशक्तेत इत्यर्थः। तथा चेति। तादृशज्ञानादिम जन्यत्वसा
ध्ये जनत्वमात्रे साध्यं स्यात्। तथा चासिद्धसाधनमित्यर्थः॥ बाध्यहितिनियतसाधनाधिकरणस्यस्यव्या
पात्वस्यसत्वादित्यर्थः। व्याप्यमिति॥ व्याप्यधूमः। तद्व्याप्यानीलधूमः स्वतरांव्याप्य इत्यर्थः। अयोति आका
शकर्तृक अनुत्पन्नत्वादिमत्र विशेष्यणविषयत्वेन व्यभिचारः विशेष्यस्यावश्यकत्वनीपतथान्यथासि
द्धिविन्यर्थः। तद्दीति। नहि धूमविषयकज्ञानात्वेन अनुमितिजनकता आलोकजन्यानुमितौ व्यभि
चारात्। ० किंतु वह्निव्याप्यविषयकज्ञानात्वेन प्रकृतेपि चाकव्याप्यविषयकज्ञानात्वेनिवाहत्तुत्तात
त्वस्वविशेषणानिर्विशेषणायाः संभवतीति भावः। आप्यति। व्याप्यवत्ताज्ञानप्रयोजकं हि विशेषगुरु
मुपादेयं। अत्रांशपदद्वयं भासते। व्याप्तिः पक्षधर्मता च तथा च व्याप्तिनिर्वाहाय यथा व्यभिचारकारकं त
थापक्षधर्मतानिर्वाहाय असिद्धिवारकमपीति भावः। अपेति जन्यत्वाभावात्वानिर्वाहकत्वेक तत्वव्यापत्तान

श्री:
१०३

शरीरजन्यत्वाभावेन गौरवादित्यर्थः।जन्यप्रतियोगिकतीजनन्यं वा जन्यान्नप्रतियोगिकाभावान्नपि
अहविश्रान्तिगुरुत्वान्नव्याप्ता:किंतु स्वत्वस्यशरीरजन्यान्यान्याभावस्यैव लाघवाद्व्याप्यत्वमितिभावः।याव
त्तिवह्निसत्त्वेपि धूमविरहमार्द्रेन्धनविरहप्रयुक्तः आर्द्रेन्धनसत्त्वेपि धूमविरहो वह्निविरहप्रयुक्त इ
ति तच्चोभयविरहस्य व्याप्यत्वाद्विशिष्टाभावाव्याप्यप्रसृतिस्तु यद्यपि जन्यत्वविशेषाविरहे अकृप्रा
द्विसकर्तृकत्वाभावावर्तेत तथापि जन्यत्वसत्त्वे शरीराभावात्सकर्तृकत्वाभावानइप्प घटादौ जन्य
त्वसत्त्वेपि शरीराभावान्न सकर्तृकत्वाभावाभावात्।घटादौ ज्ञानकर्त्वेन शरीरस्य विद्यमानत्वात्
न शरीराभावाइतिचेन्नातर्हि जन्यत्वसत्त्वे शरीराभावेन नक्वापि सकर्तृकत्वाभावानिष्पत्तिः पृथि
व्यादौ विवादादित्यर्थः।अत एव तिप्रतः विशिष्टाभावाव्याप्यः अत एवार्द्रेन्धनप्रभववत्त्वं धूमान्
धूमादिव्यत्र विशिष्टं विशिष्टव्यापकमपीति यद्भावाद्व्याप्यस्तस्य व्यापकत्वादित्यर्थः।न चैतर्हि
किंवत्तकं धूमेनानुमानं धूमान्नस्याद्वान्यत्र आर्द्रेन्धनचसस्वेवात्रेति।अतएव विति व्यर्थविशेषणात्व

राम:॥
१०३

हेत्वर्थः। वस्तुमेहि वि। एककार्य्ये वसकर्तृकत्वमकर्तृकत्वं च स्यात्॥ उभयसाधकत्वादित्यर्थः। उपजीव्यत्वेनेति तस्य तच्छ
रीरप्रविष्टावश्यकत्वादित्यर्थः। व्याघातादिति। अन्यस्याकर्तृकत्वव्यभिचारि कर्तृजन्यत्वं स्यादिति व्याघात इति भावः। अ
स्त्विति। तथा चाकर्तृत्वे व्यापकशरीरजन्यत्वाभाव एव सकर्तृकत्वव्याप्यः इति भावः। तस्याजन्यत्वस्य इतीति पि शरीरजन्य
जन्यत्वे सकर्तृकत्वरूपव्याप्तिमित्यत्र आह नावति। व्यापकत्वादिति तथा च तदभावेन वसकर्तृकत्वाभावानुमानमिति भा
वः। अन्यथेति। अर्थविशेषणस्यापि हेतुत्व इति। अत एव हरविशिष्टप्रतीत्यानिकः। तत्र शरीरपदस्य प्रयोजनाभावादिविशे
षणत्वेन दृष्टान्त इति। तत्रेति विशेषेणेति विशेषणत्वं हेतु तिविषयस्येवाभावस्यानवच्छिन्नतिरित्यर्थः। तत्त्विति। अकर्तृ
केति साध्ये आकाशादौ साध्यव्यापकः हिंसादौ साधनाव्यापकइत्यर्थः। भाचेति। शब्दो नित्यः श्रावणत्वात्॥ श
ब्द अनित्यः श्रावणत्वात्। शब्दः अनित्यः कृतकत्वादित्यत्रापि पूर्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं अग्निमस्य हेतु
व्यासत्वमिवस्यादिति सत्प्रतिपक्षोच्छेद इति भावः। अधिकिति। पत्र पूर्वसाधनस्य पूर्वमिवाधिकबलत्वेनिस्थीतं तत्र
व पूर्वसाधनव्यतिरेकउपाधिरिति तत्र सप्रतिपक्षत्वोनप्पत्तिसमबलेतुसत्प्रतिपक्षत्तो वस्यादिति भावः। यदीतिप

श्रीः
१०४

धिवमनुमानं क्रियेत चेत्स्याद्धि कं बुद्धिमज्जन्यं प्रयत्नेन च बुद्धिरित्यर्थः। मूलेतु व्यध्मसाध्यप्रयत्नत्वेन इति इष्यं तत्रार्थे
तथा च यथा वुध्मप्रयत्नेन साध्यत्वे तथा प्रयत्नेन बुद्धिरपि न साध्यत इत्यर्थः। साध्याप्रसिद्धिरिति। साध्याप्रसिद्धित्वेन संभ
वीतरम्यर्थः। उत्पन्नस्य ज्ञानस्य प्रायत्नत्वात्तावत्साध्याभावादिति भावः। ननु न्नितिमज्जन्यत्वमेव साध्यमस्तु ज्ञानि
च्छाप्रयत्नवैपरीत्यधर्मापाकादिव्यवच्छेदविशेषणत्वादित्यत आह हार्किं। वति। एकान्यव्यतिरेकापात्रेन आवृत्त्य
त्रिमन्मात्रायाः कार्यकारणभावविरहात् किं कार्यत्वेन पुनरेव जन्यत्वं सिद्धं हर्षाच्च वृत्तिपजन्यत्वं सिध्यति नि तु
मित्योपि हृद्याविशिष्टत्वेन साध्यत्वमित्यर्थः। कार्य इति। यदि कारणविशेषविद्यमानेपि न कार्यविशेषः
।तद्दान्वयव्यभिचारव कारणविशेषं विनापि कार्यविशेषइति व्यतिरेकव्यभिचारापि स्यादित्यर्थः। नाच
खलु कारणविशेषे नित्याद्यात्यादि कं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र मितिते बुद्धत्वप्रत्ये। हिनापाधिः सर्वत्र साध्य
व्यापकत्वात्। मितित्वस्य कापभावत्तानापि पृष्ठेकं घटे उपाधित्वे पदेऽव्याप्तत्वस्य चाव्याप्ततया साध्यव्यापकत्वा
दित्यर्थः। अदृष्ट इति। यद्दृष्टानन्तरं शीघ्रं तन्मिन्न च्यानमनुष्पेः सविशेषाभावस्तीत्यर्थः। तथामपि ति वि

राम:॥
१०४

त्वादीनां मिति। यदि विशिष्टाप इशति विशेष इति विशिष्टाधानात्स्ववयघातित्तदा शरीरकर्तृकत्वाभावसाधक
त्वानन्तुसकर्तृकानुमिति कार्यत्वेन प्रतिनिरुद्धत्वात्। बुद्धत्वमित्यपर्थः। प्रत्नेतरत्ति।। पक्षमात्रव्यावर्त्तविशेषणादि
कंहिनानुपाधित्वप्रायोजकं व्याधेन्नीतादीनां अनुपाधितापत्तिः। किंतु साध्यव्यापकताग्राहकमानाभा
वः। प्रकृते च पक्षविशरीरजन्यत्व शरीरं विशेषणं पक्षमात्रयावर्त्तकं साधनं च जन्यत्वं प्रविष्टं साधव
साध्यापार्यां प्रियग्राहकसत्विन साधुनुल्यायागात्तम स्यं चतत्पापिसाध्यव्यापकताग्राहकसत्वादुपाधिः
स्यादेवेति भावः। पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणावच्छादीनामनुकूलतर्कसत्वेन भ्रमस्य उपाधित्वमाहा अत
एवेति। सामान्यतो दृष्टत्वयिपूर्वकमित्यादिरयमाशयः। यद्यनित्यज्ञानस्य वाप्तत्रि यज्ज्ञानं पक्षधर्म
ताबलात्सिद्ध्यतीति तत्पक्षादिविशेषाद्यदीनां वाध्यादि इच्छाकः चिदाश्रितत्वात् अन्यत्रापि पक्षधर्मताबलादेवात्मावि
ष्यत्तु तत्तु किंबलव्यतिरिक्तेणेति। पूर्वपक्षिय पाहि स्यादिकं सकर्तृकमित्यादेः पूर्वमनित्यज्ञानस्यात्राव
श्यकत्वाधतितिनित्यज्ञानपर्यवसानं यदिच्छा कृचिदाश्रितत्वाद्यन्यत्र पक्षधर्मताबलादेः मूर्वमावश्यकत्वात्धः

स्यात्तद्धास्याद्वह्निव्यतिरेकिविषयत्वं। भवति तु क्वचिच्छ्रोबाधः तथा च बाधस्थलेऽव्यतिरेकिविषयत्वेऽपि सत्त्वं
बाधस्थले न विपर्ययः। किंच बाधस्थले न विपर्ययः। बाधसहकृतात्वयिनावह्न्यगम्यात्मप्य द्रव्यातिरेकेद्रव्यत्वर
सिद्धावपि सत्वद्रव्यातिरेकित्वे नासिद्धिः तत्प्रकारकत्वेऽसमर्थमवश्यं व्यतिरेकाश्रयणादिति। इतिइश्वर
वादाः पर्यवसन्नः। समर्थपतीति प्रसंगस्य स्वस्मात्तास्यात्पश्चान्नहेत्वांश्राकाशत्वस्यात्वंतुद्रव्यत्वावांतरजाति
राहित्ये न प्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा वाच्यत्व इति द्रव्यपदस्य हि द्रव्यत्वं शक्यं भवति शाक्या द्रव्यवत्त्वं ति द्रव्य
त्वभिन्नं यत्स्वरूपं संतद्धन द्वे विधिकरणं भवति। इति द्रव्यपदं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तत्र स्वभिन्नपदस्य तूस्यमा
हनत्विति। घटपद घटघटमभिधेयत्वमभिधेयपदस्य शक्यं भवति। शक्योऽभिधेयेव वर्त्तते च तथापि शक्या
नाश्रयानम भवति शक्यस्य स्वास्येवाश्रयत्वादित्यर्थः। शक्यवृत्तित्वे सतीत्यस्य तूस्यमाहाश्राम्रति श्वेति
घटपिघट पदस्याकृतिशक्या भवति तथापि शक्यवृत्तिर्न भवति। अवयवसंयोगरूपाया स्तस्या वयवे वृ
त्तित्वन घटवृत्तित्वाभावादित्यर्थः। स्वभिन्नवाच्यता श्रयपदस्य तूस्यमाह द्रव्यास्य तिपघपिघटस्वरू

पं द्व्यपदश । संभवति द्व्यपदश । सकृपालेबन्नेति चतत्पापिच्छ । भिमयछक्कं द्व्यत्वं च तद्दा । अप्रपत्वान्न
तिरव्याप्तिरित्यर्थः । द्व्यपदस्य च्छत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं स्याद्यदि प्रकोसत्तीति वि । शेषणानां नापाद्दीयत भवति
हि तच्छात्वस्य च्छ । विद्यमानं स्वभिन्नशक्यानां अप्राय श्रेति । तन्निवृत्तसंवद्धत्वमभिधेयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्ताप
त्तेः । स्वभिन्नेपछकं प्रमेयत्वं तद्दा । अप्रपत्वात् । किंच अहृतित्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् भवति हि तच्छकांश
क्यापामाहृतो विद्यमानं च स्वभिन्नशक्यानां अप्रयत्नेऽयत आह । शक्यवछेदकतिअवच्छेदकत्वं तु स्व
रूपसंबंधविशेषः । शक्यासहन प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तत्वेनीत्यर्थः । ययमिति । यद्यपत्र चित्रत्वामवप्र
वृत्तिनिमित्तातिरिक्तत्वेनीत्यर्थः । ययमिति । यमितिप्य द्यपत्रविशत्वमिव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तथापि पत्रगव
दिव्याप्तिः । चेत्यादि परिभाषाक्षिपति सारस्वतं तद्भ्यर्थः । घटपटादिति । आकाशपदादिहाकत्वचिशद्वा अप्र
त्वनशक्तिग्रहीतात्तस्य शद्वा अप्रपत्नमादापतिप्यत्तापत्तेश्च द्व्यातिरिक्त द्व्यात्वन ग्रहीतात्तस्यातेर्हि
त्वापत्तिप्यत्तेत्यर्थः । सहप्रयागान्ति । यथा त्वनपिकशद्वस्य शक्तिग्रहीतात्तं प्रति कोकिलपदाद्द्वशक्तिग्रहस्या

श्रीः
१०६

पपः पिकत्वास्समसाकाकिलेनष्टत्वात्स्यश्च्यत्व्यासमत्स्याष्टत्वमिति पिण्ड्यर्थः। न हीन संख्यावित्वमिति। यथा बहुत्व
त्वं भवति पिकः किंचिकलः इति पुराणो नास्तीत्याशयात्वमित्यर्थः। विनिगमकं किंचिति। यत पुरुषचराचरानरूपेण
शक्तिर्न हीनातस्त्वमात्रत्वाकारविशिष्टनष्टत्वं यः कृतवमिति। यः पुरुषः। ननाधमेपुरस्कारितानानात्व
त्रिं न हीन वा नू त स्य नानाधर्मान्तपती यं न ह व नान्य र्व व शान्नुशा दृष्टो धनियमर्थः। एक स्यापि
त्वाद्रूपदृष्टहेतुं हेतुपादि रूपा भिभाव प्रध्वान्यरूचिन भगाभंः पाटुः। ततनाभावप्राधान्येभावप्राधान्यवि
नेष्यचे न रं त स्प्रतिपन्नवत्रवरोमहष्टहस्त्रात्त्रोकास्वां त्वच्छ्रतुपरम महष्टष्टना। चमिस्यर्थः। यद्दरा
वत्वातिमहष्टष्टण्वा त्वं नुत रांत परमहष्टष्टेपि कारणसंयोगाध्वरत्वेन कालस्थितिह्निस्रयं त्वद्भुततरत्वपा
नपरिस्पंदांतरेत जन्मा इति प्रतीतिः। पाएव निमित्तकारणं त्रपमध्यतरतमनपरिस्पंदांतरितज्ञात्वात्त्रिपु
नीतिरिप्यापरत्वनिमित्तिकारणां। परिस्पंदं नाथितत्वं हि पिंडुगन्मानिजन्मांतरं वद्भुततराम्पत्तरपरिस्पंदसं
वंध एवापिपान्न वस्तुयं परिस्पंदहिनविंदुस्पसाहृत्नासंबंधः किंतु संप्रुक्त संयुक्तसंभवापरवापिंडुसंपु

एम
१०६

न्नकालसंयुक्तमात्रेहुमंदुसेक्रियायाः समवायात्तथा च निमित्तकारणाभूतप्रतीतिविषयसंबंधः ष्टकृतपापि
कालसिद्धिरिति पापीति। कालधर्मिसिद्धौ परत्वविशेषासमवायिकारणसंयोगाश्रयविभुत्वमितद्भरूणाभिय
पः। नविति। मूर्त्तेवर्त्तिभ्यां ताभ्यां न मूर्त्तेकालानुमाने कालस्य मूर्त्तत्वापत्तिरित्वन पक्षेऽपि इति त्वादित्यर्थः॥ तत्रेति
हितजपरत्वस्यात्मापि कालेऽनुतपरत्वाभावादित्यर्थः। नच स्यापिंति मग्दूतरत्वादिक्षेस्य शीत्कार्यविद्यमानिपित्र
पारपरात्वाकर्षाभावादित्यर्थः। तथापीति संयोगे पुकर्षाभावात्तत्सुयुक्तेन परत्वप्रकर्ष इत्यर्थः। तद्दासमइति
स्पर्शेविद्यमानोपरत्कार्षः प्रायाजक इत्यर्थः। विभुगुणापिनुति विभागविशेषासमवायिकारणमिति। का
र्यस्यसामान्यगुणत्वं विशेषगुणपचपाकाश विभागः स्वविजातीयविशेषकारणं भवन्त्येव तथापि सामान्यगुणस्य
नकरणाय घपाकरूपणाभिन्नेन तथापि ताहशायाप्यत्वेन स्थानणानुगतीन्द्रते प्रतिभिज्ञानं विषयः। एवं च पक्षी
तिप्रत्यभिज्ञानस्य चक्षुःसंबंधयोग्यस्य एव पक्षीत्यर्थः। चक्षुःसंबंधयोग्यस्य आलोकाभावाद्वा पः
कम्भनवात्तवात्स्यावत्स्यतहाश्राप्यतिनिनु धर्मैकाम वर्किं न विषयस्यत आह। कान्यपेति अन्यत्रापि चक्षुःसंबं

श्रीः
१०७

धपोग्यस्य कस्यचिद्विद्यमानत्वादित्यर्थः। ननु एतत्स्य पृथिवीभागो ऽद्रूदेशावच्छिन्नश्च चक्षुःसंयुक्तः स्वंधापाप्यत्वाधर्मे
स्मामव प्रत्यक्षज्ञानविषयः अन्यत्र च एतत्स्य पृथिवीभागो ऽद्यदिशावच्छिन्नत्वं नास्तीति प्रसंग इत्याह। अपाद्येक्षइ
इति। अपाधयोश इति। धर्मविषयत्वेवाधकं एव प्रत्यक्षज्ञापाधर्मविषयत्वकल्पनमित्यर्थः। अन्यावृत्तिः। आ
काशस्य विभुत्वादित्यर्थः। भागानामिति। आकाशस्य यो भागः स्वीकर्तव्यः स च दृश्यावच्छेदविभक्तत्वा ऽन्यत्रगत
पिपक्षिणि प्रतिमितत्वस्यादित्यर्थः। अन्यत्रगमन इति। भागानामित्यर्थः। तद् इति भागा इत्यर्थः। आपत्तिः प्रत्यभिज्ञा
ऽपपाद्य कृतपादितसिद्धाप्रत्यभिज्ञानं च निषं। मूर्तत्वनिःक्रियत्वाभ्यां सिद्धति विभुत्वेनापि गतपिपक्षिणापुत्र
भिज्ञापात्रः क्रियावान् चान्यत्राप्रगतपुत्रपुर्मिज्ञापात्रः। एवं च धर्मिग्राहकमानसिद्धाभावत्वस्याभिःक्रियत्वादित्यन्य
थासिद्धसिद्धिर्व्याघात इत्यर्थः। तस्याव निर्निविडमूर्तत्वाभ्यामभावस्येत्यर्थः। ननु आकाशप्रत्यक्षत्वात्कथं स प्रत्य
क्षमित्यत आह। अधिकरणानीति। आत्यन्ताभावप्रत्यक्षतापामिवतस्याः प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। पृथिवीति॥
पथप्पयच्चमूर्तीभान्नैवावर्तनात तथापि एतत्स्य पृथिवीभागो ऽद्यदेशावच्छिन्न॥

स्मः॥
१०७